CAPLLETRA 54

REVISTA INTERNACIONAL DE FILOLOGIA

Primavera, 2013

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT

VOLUMS MONOGRÀFICS DE LA REVISTA CAPLLETRA

Caplletra 47 (Tardor 2009)
Volum monogràfic sobre
L'aportació alemanya als estudis de lingüística catalana
Coordinat per *Ferran Robles*

Caplletra 48 (Primavera 2010)
Volum monogràfic sobre
Francesc Eiximenis
Coordinat per *Xavier Renedo Puig*

Caplletra 49 (Tardor 2010)
Volum monogràfic sobre
Entonació dialectal
Coordinat per *Ferran Robles*

Caplletra 50 (Primavera 2011)
Volum monogràfic sobre
La imatge del país en la literatura del segle XIX: realitat i mite
Coordinat per *Magí Sunyer*

Caplletra 51 (Tardor 2011)
Volum monogràfic sobre
El romanç andalusí a revisió
Coordinat per *Antoni Ferrando Francés*

Caplletra 52 (Primavera 2012)
Volum monogràfic sobre
El segle XVII i l'estètica barroca
Coordinat per *Vicent J. Escartí* i *Gabriel Sansano*

Caplletra 53 (Tardor 2012)
Volum monogràfic sobre
La transmissió familiar en les llengües recessives i la revernacularització
Coordinat per *Brauli Montoya Abat* i *Antoni Mas i Miralles*

Directora: Maria Josep Cuenca (Universitat de València)
Secretari de redacció: Francesc Pérez i Moragón (Universitat de València)
Consell de redacció: Josep M. Baldaquí (Universitat d'Alacant), Ferran Carbó (Universitat de València), Antoni Ferrando (Universitat de València), Enric Gallén (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona), Joan Mas (Universitat de les Illes Balears), Josep Maria Nadal (Universitat de Girona), Biel Sansano (Universitat d'Alacant)

Consell assessor: Anna Maria Annicchiarico (Università di Roma 3), Antoni Badia i Margarit (Institut d'Estudis Catalans), Maria Teresa Cabré i Castellví (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona), † Jordi Castellanos (Universitat Autònoma de Barcelona), Germà Colón (Universität Basel), Joseph Gulsoy (University of Toronto, Em.), Josep Massot i Muntaner (Institut d'Estudis Catalans), Joaquim Rafel (Universitat de Barcelona), Vicent Simbor (Universitat de València), † Joan Solà (Universitat de Barcelona), Joan Veny (Institut d'Estudis Catalans), Max Wheeler (University of Sussex, Em.), Curt Wittlin (University of Saskatchewan, Em.), M. Claire Zimmermann (Université Paris IV-Sorbonne, Em.)

Objectius i destinataris

Caplletra és una revista internacional de Filologia, destinada a la publicació de treballs originals sobre qualsevol aspecte relacionat amb les llengües i les literatures, amb una atenció especial a la filologia catalana. Va adreçada a tots els investigadors d'aquestes matèries.

Periodicitat: la revista apareix dues vegades l'any, la primavera i la tardor.

Característiques i normes d'avaluació de les col·laboracions

1. Els articles hauran de ser treballs originals d'investigació no publicats amb anterioritat.

2. La revista es compromet a comunicar als autors en un termini màxim de tres mesos l'acceptació o no dels seus articles.

3. Els articles rebuts a la redacció passaran per un procés d'avaluació externa estrictament anònim que gestionarà directament el director amb la col·laboració del secretari de redacció. Els avaluadors podran recomanar-ne la publicació sense necessitat de cap retoc. O proposar-ne correccions necessàries per a poder ser publicats i, en aquest cas, el contingut d'aquestes indicacions serà tramés als autors perquè les incorporen. Els avaluadors podran fins i tot recomanar, de manera raonada, la no publicació d'un article. En aquest cas, si hi ha unanimitat entre els avaluadors, *Caplletra* n'assumirà la decisió i el director comunicarà als autors l'acord del rebuig i aportarà els motius adduïts pels avaluadors. En cas que no hi haja unanimitat entre els avaluadors sobre la conveniència o no de la publicació d'un article, el Consell de redacció prendrà l'última decisió i, en cas d'acordar-ne la publicació, supervisarà la introducció dels canvis necessaris per tal de resoldre'n els problemes.

4. *Caplletra* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els articles que publica.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Qüestions generals

Els articles tindran una extensió màxima de 64.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar articles que ultrapassen l'esmentada extensió. En una pàgina a banda, a més del nom de l'autor i el títol de l'article, s'inclourà un resum o *abstract* amb una extensió de 600 a 1.200 caràcters (espais inclosos) i les paraules clau o *key words*, juntament amb les adreces postal i electrònica i el telèfon de contacte de l'autor. Títol, resum o *abstract* i paraules clau o *key words* han d'enviar-se en la llengua utilitzada a l'article i en anglés. Els articles s'enviaran en suport informàtic, en Word per a Macintosh o Word per a Windows. En aquest segon cas, s'adjuntarà una còpia en format RTF. Si s'utilitza algun altre processador de textos caldra indicar quin. Cal enviar-ne també una impressió en paper, a doble espai. El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible) i el nom de l'autor. Al final de l'article i abans de les Referències bibliogràfiques, es tornarà a indicar aquest nom i la institució acadèmica a què pertany l'autor, a més de les seues adreces postal i electrònica.

Les ressenyes s'ajustaran a les mateixes exigències informàtiques de presentació i tipus de lletra que els articles i tindran una extensió màxima de 15.000 caràcters (espais inclosos). Només excepcionalment i per acord del Consell de redacció hom podrà acceptar ressenyes que ultrapassen l'esmentada extensió.

El consell de redacció de la revista recorda als autors la necessitat de tenir en compte les normes sobre l'ús no sexista de la llengua.

Divisió dels articles

Segons les necessitats expositives, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en redona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent.

Referències bibliogràfiques internes

Les referències bibliogràfiques s'inclouran, dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra s'hi ometrà explicitar les pàgines a què es remet. Entre l'últim cognom de l'autor citat i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

... com ja s'ha observat (Sanchis Guarner 1980: 144)

... com observa Sanchis Guarner (1980: 144).

... «Dels documents del Principat desaparegué plenament l'article es ja en el segle xiv» (Sanchis Guarner 1980: 144).

... Aquesta era la idea recurrent del llibre (Sanchis Guarner 1980).

Bibliografia

Les referències que apareixen en el text es repetiran al final en un apèndix de Bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor i s'ajustaran a les convencions següents:

— Articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, any d'edició, pàgines):

Picallo, C. (1990) «Elements anafòrics i localitat», *Caplletra* 8, pp. 41-53.

En el cas dels articles de diari no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

— Llibres (títol en cursiva, lloc d'edició i casa editorial):

Sanchis Guarner, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat.

— Capítol o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, primer autor, nom de l'editor o editors de l'aplec, ed. o eds., títol del recull, any, pàgines):

Anderle, A. (1991) «La crisi dels col·lectivismes», dins San Martín, A. ed., *Públic / Privat: un debat obert*, València, Universitat de València / Ajuntament de Gandia.

— Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula; en cas cas, en majúscula), primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, la inicial del nom de fonts. S'utilitzarà la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència.

— El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.

— El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.

— Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules Editorial o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex. Edicions 62).

— Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València/Barcelona; IIFV/PAM).

— Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre del parèntesi: (1998 [1999]).

— Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).

— Les obres d'un mateix autor i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998*a*), (1998*b*), etc.

— Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).

Citacions

Les citacions breus (una o dues línies), apareixeran, dins del text, entre cometes angulars («»). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o si no en Times) 10, format normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors: [...].

Notes

Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris de l'autor. Estaran compostes en Garamond (o si no en Times) 10. El número inicial de referència anirà entre parèntesis. Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic, les crides aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics

El format general del text, a banda les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Garamond (o si no en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors. La cursiva podrà utilitzar-se a per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions. S'usarà el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà l'últim guió. Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « " ' ' " ».

Elements gràfics

Les taules i figures, en Garamond (o si no en Times) 10, aniran numerades consecutivament. La llegenda anirà a la part inferior, separada per un espai, en el cas de les figures, i a la superior, en el de les taules.

Correcció de proves

Passada l'avaluació externa i tingudes en compte les observacions que se'n puguen derivar i una vegada maquetats els articles, *Caplletra* farà arribar als autors unes proves perquè les revisen. Aquesta revisió en cap cas no podrà consistir en una modificació important del contingut de l'article.

Marion Coderch
Poder i submissió a la lírica cortesa medieval provençal, catalana i valenciana 9

Caterina Briguglia
*Quan el traductor és sobretot escriptor: el cas de la traducció d'*El Guepard *de Tomasi di Lampedusa* 33

Mar Massanell i Messalles / Joan Torruella
Denominacions del crepuscle en llengua catalana 51

Rosa Agost
Cervantisme català i traducció: anàlisi d'adaptacions infantils i juvenils 105

Monogràfic
«Sobre el gènere i el sexe en les llengües»
coordinat per Neus Nogué Serrano i Montserrat Cortès-Colomé

Introducció 139

M. Carme Junyent
La variable 'sexe' en les llengües del món 143

Ignasi-Xavier Adiego
Gènesi i evolució de la categoria de gènere en indoeuropeu 159

Xavier Lamuela
El gènere en les llengües romàniques: quan el gènere expressa el nombre i el femení és neutre 179

Neus Nogué Serrano
Els criteris de «visibilització de les dones» en català: límits sintacticosemàntics i discursius 213

Montserrat Cortès-Colomé
La representació conceptual del gènere. Una revisió crítica 235

Ressenyes 257

Abstracts 305

Table of contents 315

MARION CODERCH

PODER I SUBMISSIÓ A LA LÍRICA CORTESA MEDIEVAL PROVENÇAL, CATALANA I VALENCIANA

1. LA LITERATURA CORTESA I LA NOVA SENSIBILITAT AMOROSA

El naixement i el desenvolupament de la literatura cortesa a les corts occitanes durant les últimes dècades del segle XI i al llarg del XII són fenòmens que encara ocupen els estudiosos de la civilització medieval. La crítica literària s'ha dedicat a explorar les característiques d'aquesta manifestació artística que s'han considerat més innovadores respecte a la tradició precedent, com ara la posició de poder en la qual apareix la dona o l'exaltació de l'amor humà. L'especulació sobre les claus de l'èxit de la lírica cortesa ha destacat l'atracció que aquests ingredients devien exercir sobre el públic de l'època, i ha atribuït la repercussió d'aquests motius en la tradició literària a la necessitat que existia en aquell entorn de trobar un mode d'expressió per a una nova sensibilitat. D'aquesta manera, alguns dels crítics que han tractat d'identificar amb detall en què consisteix l'atractiu de la lírica cortesa per al seu públic l'han interpretada com el vehicle d'una nova dinàmica de les relacions entre els gèneres. Un exemple d'aquesta perspectiva és l'argument que exposa Frederick Goldin, que identifica l'actitud pacient i submisa de l'amant amb els ideals ètics de la cortesia. Només l'home cortès pot estimar i desitjar des de la humilitat:

> La veritable condició de l'home cortès és estimar i desitjar la dama: desitjar-la té més valor que posseir-la. L'amant es pot vantar de la seva lleialtat en absència de qualsevol mena

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

> de reconeixement, fins i tot en absència de l'estimada: la mesura i la constància que mostra en fer-ho són els senyals que permeten reconèixer l'home cortès.[1]

Goldin associa la sensibilitat cortesa amb les aspiracions de l'aristocràcia, i considera que el públic dels trobadors es devia sentir identificat amb la noblesa d'esperit de l'amant:

> La dama pot mostrar-se distant i indiferent, però el públic cortès reconeix l'amant, i es reconeix a si mateix en ell. En la seva figura hi veuen reflectit l'ideal de l'home cortès, i el seu servei representa la veritable cortesia en acció.[2]

En la seva interpretació, Goldin vincula l'actitud modesta i lleial de l'amant amb els ideals ètics d'un grup social característic de l'entorn en què es va desenvolupar la lírica dels trobadors, com si la humilitat davant de l'estimada fos patrimoni exclusiu de l'amant cortès. No es planteja la possibilitat que la submissió de l'amant sigui un motiu convencional d'altres manifestacions líriques amoroses, i, en conseqüència, la presenta com si fos una novetat que el públic cortès rebia amb entusiasme. Per a Goldin, aquesta imatge de l'amant humil és una de les claus de l'èxit de la lírica trobadoresca.

Uns quants anys més tard, R. Howard Bloch afirma que el naixement de la literatura cortesa representa un punt d'inflexió en la història de la sexualitat a Occident. Segons Bloch, en aquell moment es van donar un seguit de fenòmens que van resultar en una idealització de la dona i de l'amor: el desig es va secularitzar, l'amor mundà va esdevenir impossible i l'amor impossible va esdevenir noble.

> (1) el desig es va secularitzar, o la passió que el cristianisme reservava a la divinitat es va orientar legítimament cap a un ésser humà suposadament mortal; (2) l'amor mundà va esdevenir impossible o, com han afirmat Denis de Rougemont i altres estudiosos, va esdevenir «infeliç», «romàntic» per definició; i (3) l'amor impossible es va convertir en noble, i el patiment en un signe de distinció social.[3]

1. «The very condition of loving and desiring her is the condition of being courtly —longing for her is more valuable than possessing her. The singer can boast of his loyalty in the absence of all recognition, even in the absence of his beloved: such restraint and constancy are the signs by which the courtly man is recognized» (1975: 55).

2. «The lady may be remote and unresponsive, but the courtly audience recognizes him, and itself in him. They behold in him the ideal of the courtly man, and in his service the very activity of courtliness» (1975: 55).

3. «(1) desire was secularized, or the passion reserved in Christianity for divinity became legitimately focused upon a supposedly mortal human being; (2) secular love became impossible or, as Denis de Rougemont

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

Des d'aquest punt de vista, es pot considerar que almenys tres motius literaris habituals de la lírica cortesa van representar una novetat per al públic de l'Occident medieval: l'amor apassionat per un ésser de carn i ossos, la distància que separa l'amant de l'estimada i la capacitat ennoblidora del patiment amorós. Per tant, Bloch, com feia Goldin, vincula l'èxit de la literatura cortesa a l'explotació d'aquests motius, que, en la seva opinió, devien resultar especialment atractius als ulls del públic contemporani.

Una de les aproximacions més recents a la qüestió de l'èxit de la literatura cortesa és la que proposa James A. Schultz. L'autor es demana com és possible que, en aquell context històric, els homes nobles acceptessin un tipus de literatura que els impulsava a sotmetre's a les dones (2006: 173). Unes quantes pàgines més endavant, torna a plantejar-se la pregunta i proposa algunes possibilitats de resposta:

> L'amor fa sentir impotent, i la literatura de l'amor cortès insisteix especialment en aquest fet. Tant els homes com les dones han de sotmetre's a l'amor, però la manca de poder dels homes resulta més interessant que la de les dones, potser perquè els homes són, senzillament, més interessants: per als autors masculins d'aquests textos, per als homes que els patrocinaven i per a les corts on es van interpretar per primera vegada, dominades pels interessos masculins. O potser perquè la subordinació d'aquells que ostenten el poder és més interessant que la subordinació dels que mai no han tingut cap mena de poder.[4]

Schultz recull en aquest fragment una idea que ja havien formulat anteriorment Laurie A. Finke (1992: 30) i Simon Gaunt (1995: 144) a propòsit de la lírica dels trobadors, però que continua sent vigent: la lírica trobadoresca és un espai de negociació entre homes, on diferents membres de la jerarquia feudal competeixen per establir posicions de poder.[5] Tot i així, no podem subscriure amb la mateixa seguretat les altres consideracions de Schultz sobre el poder a la literatura cortesa. Per a l'autor,

---

and others have noted, it became by definition «unhappy», «romantic»; and (3) impossible love became noble, and suffering the mark of social distinction» (1991: 10).

4. «Love makes one feel powerless, a point on which the literature of courtly love is particularly insistent. Although both men and women must submit to love, it turns out that the powerlessness of men is more interesting than the powerlessness of women. This could be because men simply are more interesting —to the male writers of these texts, to the men who were their patrons, and to the courts in which they were first performed, where men's interests predominated. It could be because the subordination of those who hold power is more interesting than the subordination of those who never had power in the first place» (2006: 183).

5. Martin Aurell, que també constata el caràcter «homo-social» de la lírica dels trobadors, reivindica el paper fonamental de l'article emblemàtic d'Erich Köhler «Observations historiques et sociologiques sur la poésie des troubadours» (1964) en l'origen d'aquesta idea (2006: 82-83).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

la submissió masculina en aquesta manifestació artística és atractiva per al públic perquè, fins a aquell moment, el poder (i aquí, a diferència del cas anterior, es parla de poder simbòlic, la mena de poder que exerceixen els personatges d'una ficció literària) sempre havia estat a les mans dels homes, mai a les de les dones. Aquest retrat inèdit dels homes desproveïts de poder és, segons Schultz, una de les claus de l'èxit de la literatura cortesa.

Les argumentacions que hem citat fins ara tracten d'explicar l'èxit de la literatura cortesa en clau de nova sensibilitat amorosa. Coincideixen a destacar com a novetats característiques d'aquesta manifestació la passió humana per un ésser que l'amant considera inabastable i la submissió d'aquest amant davant de la sobirania de l'estimada. Ara bé, aquests arguments resulten poc convincents, si més no per al lector familiaritzat amb la lírica occitana culta medieval i amb la dels poetes que van donar continuïtat a la tradició trobadoresca. Un coneixement regular d'aquestes manifestacions literàries ja permet copsar la complexitat de la dinàmica de les relacions entre els gèneres, per exemple, a la lírica dels trobadors; per contra, els autors que han intentat revelar les claus de l'èxit d'aquesta manifestació redueixen la riquesa de la casuística amorosa cortesa a l'expressió més simple. En aquest article prendrem com a punt de partida aquestes idees i les posarem a prova per demostrar dos arguments: en primer lloc, que ni la devoció cap a la dona ni la submissió masculina no eren característiques exclusives de la literatura cortesa i, per tant, no havien de representar cap tret extraordinari per al públic medieval, per la qual cosa caldria buscar les raons de l'èxit d'aquesta literatura en altres components; en segon lloc, que la posició de poder que s'atribueix a la dona és, almenys a la lírica cortesa, purament fictícia. Per assolir el nostre objectiu comentarem exemples de textos lírics provençals, catalans i valencians, però també dirigirem la mirada a altres tradicions líriques. Les conclusions de l'article permetran avançar un pas més en la definició del caràcter singular de la lírica cortesa i del seu lloc en la tradició cultural de l'Occident medieval.

2. LA DEVOCIÓ CAP A LA DONA I LA SUBMISSIÓ MASCULINA

En el context de la lírica cortesa, la superioritat de la dona a la qual els autors citats fan referència es manifesta en dos sentits: per una banda, la dama té la capacitat de fer que l'amant sigui feliç o infeliç, d'atorgar-li la vida o de provocar-li la mort.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

En aquest sentit, el poder de la dona és equivalent al poder de l'amor.[6] Per una altra banda, la dama exerceix sobre l'amant el poder que ell li ha conferit en sotmetre-hi la seva voluntat; així, l'amant es compromet a obeir les ordres de l'estimada. Ara bé: és a la lírica cortesa on aquests motius apareixen per primera vegada? Cal comprovar si són presents en altres registres poètics amorosos diferents de la cultura cortesa.

En el seu estudi clàssic *Medieval Latin and the Rise of European Love Lyric*, Peter Dronke ofereix exemples de la presència d'alguns motius característics de la lírica cortesa en altres manifestacions poètiques, amb l'objectiu de demostrar la universalitat dels sentiments del que ell anomena «amour courtois». Dronke interpreta hàbilment els versos de les diferents tradicions líriques que cita per destacar-ne els trets que poden donar suport al seu argument, però, independentment del gir que l'autor pretén donar als textos, aviat hi identifiquem motius anàlegs a la submissió de l'amant i a la sobirania de la dona que trobem a la lírica cortesa. Així, en un poema de la col·lecció més antiga de cançons d'amor, la que procedeix de l'antic Egipte, l'estimada ja apareix com a origen de la virtut, la força i la salut de l'amant (1968: I, 10). Un altre exemple, extret d'una sèrie de mostres de la lírica bizantina, ens presenta una dona que exerceix la seva sobirania sobre la vida i sobre la mort de l'amant (1968: I, 12). Més endavant, Dronke comenta versos extrets d'unes cançons calabreses, que data al segle XIV o al XV, escrites en un dialecte grec amb paraules italianes. Aquestes cançons ens proporcionen mostres de la submissió de l'amant a la voluntat de la dona (1968: I, 45-46). En tots els casos que hem citat, i en la resta d'exemples que ofereix Dronke al llarg d'aquest primer capítol del llibre, la submissió de l'amant i el reconeixement de la sobirania de la dona són estratègies retòriques desinteressades que serveixen per a magnificar l'expressió del sentiment amorós.

Dronke també comenta la presència d'aquests motius en dues manifestacions líriques que, per la seva proximitat geogràfica i temporal a l'entorn en què es va desenvolupar la lírica cortesa, mereixen ser analitzades amb més detall: la lírica llatina

6. La identificació entre els conceptes de la dama i de l'amor a la lírica cortesa, que apareix en algunes cançons trobadoresques dels segles XII i XIII, és freqüent a la lírica catalanovalenciana dels segles XIV i XV, fins al punt que, en alguns casos, l'amor substitueix la dama com a responsable dels patiments de l'amant (per exemple, en alguns poemes de Joan Berenguer de Masdovelles, com «Be vols, amor, ton gran poder mostrar» o «Ja son de mals axi cansat»; Aramon i Serra, ed. 1938: 87-88 i 94-95). Ausiàs March experimenta amb aquest procés fins a les últimes conseqüències, i el porta al grau extrem de deixar de banda la dama per dedicar el seu discurs a l'amor (com en els poemes LXXXIV i XCI; March 1997: I, 325-328 i 367-371).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

entre els segles x i xiii i la lírica àrab dels segles xi i xii.[7] Les diverses col·leccions de poemes llatins contenen exemples d'amants que, malgrat patir el menyspreu de la dona destinatària del discurs, reafirmen el seu amor per ella manifestant la seva submissió. Així ho fa l'amant de la composició iii dels *Carmina Burana*:

> 2. Sed quid queror me remotum
> illi esse, que devotum
> me fastidit hominem, […]?
>
> 3. Ergo solus solam amo
> cujus captus sum ab hamo,
> nec vicem reciprocat,
> («O comes amoris, dolor»; *Carmina Burana* 1979: 390)

Però per què em queixo d'estar allunyat d'aquella que em menysprea, quan sóc el seu servidor devot […]?

Així, jo, sol, estimo l'única que m'ha pres amb el seu ham, i que no em correspon.

En una altra cançó de la mateixa col·lecció (61), l'amant afirma que obeeix la dona més que cap altra, i que, si ella no el vol acollir, es conformarà si arriba a tolerar-lo:

> 1b. Cui pre cunctis virginum obedio,
> † vita me potest alere vel mortis tedio.
> † sed decus hoc intimum
> mavult potissimum.

Aquella que obeeixo més que cap altra donzella pot omplir la meva vida o matar-me de tedi, però ella prefereix aquesta secreta glòria per damunt de qualsevol altra cosa.

> 13b. Effectum si non invenit,
> ut me velit amare, pie rogo, quod convenit:
> me queat tolerare.
> («Siquem pieridum»; *Carmina Burana* 1979: 186 i 194)

Si, finalment, no arriba a estimar-me, li prego el que convé: que es digni a suportar-me.

7. Per a l'estudi de les possibles influències de la lírica àrab en el naixement de la lírica cortesa, vegeu Galmés de Fuentes (1996: 61-70), i Rubiera Mata (2004: 215-219).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

El poder de la dona per atorgar la vida o la mort a l'amant, un motiu que, com hem comprovat, Dronke identifica a la lírica bizantina i que apareix també als versos que acabem de citar, és present en un dels poemes del manuscrit Clm 18628 de Munic:

4a. Semper recolo
numquam potero

4b. Tu me deseris;
mori pateris;
(«Fatorum prodigia»; Dronke 1968: II, 398)

Sempre penso en tu; si m'abandones, no podré viure i em deixaràs exposat a la mort.

Com en els exemples que cita Dronke al primer capítol del seu llibre, el reconeixement de la sobirania de la dona exalça la magnitud de la passió amorosa que sent l'amant.

La lírica andalusina ens ofereix estratègies retòriques similars a les que acabem de comentar. Els poetes àrabs són generosos en versos que manifesten la submissió de l'amant a l'estimada: «Tu imperio sobre mí es absoluto, haz lo que quieras», escriu Ibn al-Fārid (Galmés de Fuentes 1996: 18). En alguns casos, l'amant es mostra disposat a suportar qualsevol patiment que la dama li vulgui imposar:

Si tú cargas mi corazón con lo que otros no pueden soportar, yo lo soportaré.
Sé altiva, yo sufriré; sé orgullosa, yo me humillaré; ordena, yo obedeceré.
(Ibn Zaydūn; Galmés de Fuentes 1996: 23)

L'obediència és un imperatiu per a l'amant, per molt altiva que es mostri la destinatària dels poemes:

Me he humillado ante la amada
pues el orgullo del enamorado ha de humillarse según la ley del amor.
Si ella aumenta su insolencia y su orgullo
yo aumentaré también mi rebajamiento y mi humildad.
(Muḥammad b. abī Marwān; Galmés de Fuentes 1996: 23)

Un tret d'aquesta ètica amorosa que cal tenir en compte és que l'amant no demana cap recompensa a canvi de la seva submissió:

Sé fiel y, si la unión no es hacedera,
contento me verás con el recuerdo
y con verte en ensueños resignado.
(Ibn Zaydūn; Galmés de Fuentes 1996: 28)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

> Te quiero igual, tirana o justa,
> seas desdeñosa o amable.
> (Ibn Quzmān; Galmés de Fuentes 1996: 29)

> Pero en lugar de obtener tus favores, me conformo con el deseo de verte, y en lugar de entablar conversación contigo, con oír el sonido de tu voz.
> (Ibn al-Milḥ; Pérès 1990: 412)

Les similituds entre les declaracions de submissió de la lírica àrab i les que trobem a la lírica dels trobadors provençals són evidents, i així s'ha fet constar en diverses ocasions.[8] Ara bé, els estudiosos que han destacat les semblances entre les dues manifestacions també han cridat l'atenció sobre les diferències que les separen, especialment les que deriven de l'ús de la imatgeria feudal a la lírica provençal. La submissió que trobem als poemes àrabs és l'expressió màxima de la humilitat de l'amant, però no s'ha de confondre amb un servei amorós com el que dediquen els amants a les seves dames a la lírica trobadoresca (Galmés de Fuentes 1996: 76). Per una altra banda, María Jesús Rubiera Mata afirma que, malgrat l'ús de vocatius masculins per a adreçar-se a la dama a la lírica àrab, cal descartar la possible interpretació d'aquests trets com a influència del feudalisme. De la mateixa manera, l'amant que se sotmet a la dona li deixa la llibertat de decidir si vol acceptar-lo com a pretendent o no (2004: 53-54). En qualsevol cas, la submissió de l'amant a la dona i la sobirania d'aquesta són motius tòpics del discurs líric que apareixen en diverses tradicions i en èpoques diferents. Davant d'aquest fet, cal considerar la possibilitat que els motius de la sobirania de la dona i de la submissió masculina no fossin totalment nous per al públic de les corts occitanes dels segles xii i xiii, al contrari del que pretenen els autors que hem citat més amunt. Tot seguit veurem que el contrast entre les característiques que hem destacat de la lírica llatina i de l'àrab i les particularitats de la dels trobadors ens il·lumina pel que fa al grau de novetat que aquesta darrera podia aportar al públic de l'època i, alhora, ens mostra que el poder que s'atribueix a la dona en aquesta lírica queda matisat i condicionat per l'ús de les metàfores feudals.

8. Alfonsi (1986) ofereix exemples abundants del desenvolupament d'aquest motiu a la lírica trobadoresca, especialment a les pp. 169-199 (pel que fa a la submissió de l'amant a la voluntat de la dama) i a les 380-387 (per a la imatge de la dama que pot donar a l'amant la vida i la mort).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

3. EL PODER DE LA DONA A LA LÍRICA CORTESA

3.1 la lírica occitana dels segles xii i xiii

Els trobadors provençals van prendre el motiu tradicional de la submissió de l'amant a la lírica amorosa per adaptar-lo al seu entorn. El tret distintiu que introdueixen els trobadors en el desenvolupament d'aquest motiu és l'ús de les metàfores feudals, segons les quals l'amant esdevé el vassall de la dama. L'ús de la terminologia feudal, ben coneguda pel públic dels trobadors, afavoria la identificació de l'audiència amb les vicissituds de l'amant-vassall. Per una altra banda, el sistema feudal proporcionava als poetes tot un repertori de situacions i de termes legals que oferien possibilitats d'explotació artística i que permetien un tractament original dels motius convencionals de la lírica amorosa (Alfonsi 1986: 36). La figura de l'amant com a vassall conté reminiscències d'una metàfora que apareixia a la poesia llatina, tant clàssica com medieval: l'enamorat com a soldat.[9] Tot i així, l'ús de la imatgeria feudal té una sèrie d'implicacions ètiques addicionals que superen la ponderació del sentiment amorós i que afecten no només la figura de l'amant, sinó també la de la dama.

El contracte feudal representa un conjunt de drets i de deures, tant per al vassall com per al senyor. Així, per una banda, el vassall té l'obligació d'oferir un bon servei, però també el dret de reclamar-ne una recompensa. Per la seva banda, el senyor pot exigir que el vassall compleixi amb les seves obligacions, però el dret feudal el constreny a retribuir aquella tasca. Quan l'esquema es trasllada a l'espai virtual de la lírica amorosa, resulta que l'amant que du a terme un bon servei mereix una compensació, mentre que la dama està obligada a lliurar-la-hi (Gaunt 1995: 148). Per aquest motiu, alguns amants a la lírica trobadoresca confien que, afavorits per la justícia del sistema feudal, acabaran aconseguint els premis que els corresponen, és a dir, que la dama els aculli:

> Tant es de bel estatge,
> Rich'e de gran linhatge
> Qu'eu no cre, s'ilh o jura,
> Refut mon omenatge.
> (392, 27, vv. 21-24; Bernart de Ventadorn 1966: 144)

9. Vegeu, per exemple, l'*Art amatòria* d'Ovidi (i, v. 36 i vv. 233-234; 1977: 36 i 81), i també el poema atribuït a Pere de Blois «Grates ago Veneri» (vv. 8-10; Bourgain, ed., 2000: 244-247).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

És tan noble, d'un rang tan elevat i de tan bon llinatge que no crec, si m'ho jura, que rebutgi el meu homenatge.

La submissió a la dama és una inversió a llarg termini, ja que ella acabarà tenint mercè de l'amant:

Pero ben es qu'ela·m vensa
a tota sa volontat,
que, s'el'a tort o bistensa,
ades n'aura pietat;
(70, 30, vv. 36-39; Bernart de Ventadorn 1966: 234)

Però ara convé que faci amb mi la seva voluntat, perquè, si s'equivoca o em fa patir, aviat en tindrà pietat.

Ja non creirai
que merces no la vensa,
(167, 11, vv. 33-34; Gaucelm Faidit 1965: 215)

No crec pas que la mercè no la venci.

De fet, l'amant considera que la dama té l'obligació d'acollir-lo:

Mal o fara, si no·m manda
venir lai on se despolha,
(70, 26, vv. 29-30; Bernart de Ventadorn 1966: 172)

Farà mal fet si no em mana que vingui al lloc on es despulla.

Destaquem, a propòsit d'aquests versos, el caràcter sensual de la gratificació que l'amant espera obtenir.[10]

De vegades, la dama triga massa temps a atorgar a l'amant la recompensa que es mereix:

si socors ses bistensa,
car bos atens,
mi degr'aver trames;
(167, 11, vv. 60-62; Gaucelm Faidit 1965: 215)

10. Alfonsi (1986: 310-316) ofereix nombrosos exemples del caràcter sexual de les demandes dels amants a la lírica trobadoresca.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

[...] perquè ja m'hauria d'haver tramès socors sense demora, ja que l'he esperat tal com convenia.

Raimon de Miraval descriu quina hauria de ser l'actitud de les dames cap als seus amants:

Ara mentre q'es l'ombr'els joncs
E lo temps es clar e doussas,
Devon dompnas ben far certas
Celz qe·il plai q'en lieis s'entenda;
(406, 23, vv. 22-25; Raimon de Miraval 1985: 194)

Ara que l'ombra és als joncs i fa un temps bo i clar, les dames han de donar esperances certes a aquells de qui els agrada rebre el servei.

El mateix trobador es mostra crític amb les dames que ignoren els precs dels pretendents:

Mas no vuelh ges a donas cossentir
So per qu'a dreg vey qu'om las ochaizona,
Que tals n'i a que no volon auzir
El temps qu'om plus d'amar las arazona
(406, 4, vv. 8-11; Raimon de Miraval 1971: 174)

Però de cap manera no vull consentir a les dames aquest comportament pel qual veig que les acusen, que n'hi ha que no volen sentir parlar de res durant el temps en què més les requereixen d'amor.

Ab fals digz et ab termes loncs
Fant dompnas de cortes vilas,
c'us non es tan franc ni humas
Qe·l coratges no·ill n'ensenda
(406, 23, vv. 15-18; Raimon de Miraval 1985: 194)

Amb paraules falses i amb llargues esperes les dones fan dels cortesos vilans, perquè no n'hi ha cap que sigui tan generós ni tan amable com per no deixar-se dominar per la còlera.

Guillem de Saint-Didier és del mateix parer:

Hom deu blasmar un usatge que cor
Que fant dompnas que no lor estai gen:
Lonc enquerre —vei c'o fant li plusor
Quand hom las preg'e lor serv d'avinen.
(234, 4, vv. 33-36; Guillem de Saint-Didier 1956: 73)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

> Cal blasmar un costum freqüent entre les dames que no els escau gens: fer-se pregar durant molt temps —veig que la majoria ho fa— quan els supliquen i els dediquen un bon servei.

La dama que no recompensa el seu amant és comparada amb un mal senyor feudal:

> Per q'ieu, so crei, no·m lauzarai
> De leis, q'ades la trop peior,
> Plus qe sers fai de mal seignior
> Cant l'a servit dos anz o tres,
> E, des q'a mes
> Tot so que pot, lui non sove,
> Ni l'ama ni·l preza ni·l cre.
> (242, 19, vv. 66-72; Giraut de Borneil 1989: 243)

> Per això no crec que pugui estar satisfet amb ella, i ara la trobo pitjor que el serf al senyor que ha servit durant dos o tres anys i, després que ha fet tot el que podia, aquest [el senyor] no se'n recorda, ni l'ama, ni l'aprecia, ni el creu.

> Et ieu cochos mis m'en tal latz,
> Don era·m tenh per enganatz;
> Qu'en poder sui de tal seinhor,
> Que no·m vol far ben ni honor.
> (364, 21b, vv. 13-16; Peire Vidal 1960: II, 347-348)

> I jo, content, em vaig col·locar en una posició tal que ara em tinc per enganyat, perquè sóc en poder d'un senyor que no em vol fer ni bé ni honor.

En alguns casos, l'amant decideix abandonar el servei de la dama, igual com un vassall o un serf abandona un mal senyor:

> Per lieys qu'amada ai
> O conosc e o say
> Que fals senher dechay
> Ades son servidor,
> […]
>
> Per que no·m plai remanha
> Jamais mos cors en sa falsa baylia,
> Ni ja Dieus mais no·m do sa senhoria.
> (457, 7, vv. 12-15 i 20-22; Uc de Sant-Circ 1913: 64-65)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

> Gràcies a la que he estimat, sé prou bé que un senyor fals decep el seu servidor […] Per la qual cosa no em vull quedar més temps sota el seu domini, ni desitjo que Déu em doni mai la seva senyoria.

En altres ocasions, l'amant afirma que la dama actua equivocadament i, fins i tot, que comet un pecat:

> Pechat fai qui m'atruanda,
> Que res mas lieys non dezir;
> (406, 47, vv. 10-11; Raimon de Miraval 1985: 230)

> La que em sedueix comet un pecat, perquè jo no desitjo res més que ella.

> E servirs mal gazardonatz,
> Acel que·l pren, es grans pechatz,
> (364, 21b, vv. 45-46; Peire Vidal 1960: II, 349-350)

> I qui accepta un servei mal guardonat comet un gran pecat.

> E tot quan fas par a lieis vil e lieu,
> Que per merce ni per amor de Dieu
> No·i puesc trobar ab lei nulh chauzimen;
> Tort a de me e peccat ses conten.
> (364, 4, vv. 13-16; Peire Vidal 1960: 334)

> I tot el que faig li sembla vil i insignificant; ni per mercè ni per amor de Déu no en puc aconseguir indulgència; s'equivoca amb mi i, sense cap mena de dubte, comet un pecat.

L'amant no s'està d'advertir a la dama que aquest comportament pot tenir conseqüències negatives per a la seva reputació:

> Amada vos ai lonjamen,
> Et enqer non ai cor qe·m vire;
> Donc, si per so·m voletz aucire,
> No n'auretz ges de bon razonamen;
> Anz sapchatz ben c'a major failimen
> Vos er tengut q'ad autra no seria,
> (194, 3, vv. 10-15; Gui d'Ussel 1922: 27)

> Us he estimat durant molt temps, i encara no vull deixar de fer-ho; així, si per aquest motiu em voleu matar, no tindreu cap excusa que ho justifiqui; al contrari, sapigueu que se us consideraria un error més greu que si el cometés cap altra dama.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

La dama serà blasmada si no acull l'amant en poc temps:

> Bona domna, vostr'ome natural
> Podetz, si·us plai, leugerament aucir:
> Mas a la gen vos faretz escarnir
> E pois auretz en peccat criminal.
> (364, 4, vv. 17-20; Peire Vidal 1960: 334)

Bona dama, si això us plau, podeu matar desconsideradament el vostre vassall fidel, però sereu objecte d'escarni i caureu en pecat criminal.

Fins i tot les lloances (potser les que li dedica l'amant mateix?) es poden convertir en maledicència:

> E si·us viras, domna, per mal parlans,
> Vostre rics pretz tem que s'en vir truans,
> Per que·s viron plaser en escarnir,
> E granz lausors s'en vir'en gran maldir.
> (406, 13, vv. 29-32; Raimon de Miraval 1985: 164)

I si desvieu el vostre interès, dama, per culpa dels mal parlants, temo que el vostre mèrit excellent es torni mesquí, perquè les paraules agradables esdevindran escarni i les grans lloances es convertiran en gran maldir.

A la famosa cançó de Bernart de Ventadorn «Can vei la lauzeta mover», l'amant, ressentit per l'actitud desdenyosa de la dama, va una mica més lluny: després d'escometre contra les dones en general i contra la seva dama en particular (vv. 25-36), manifesta la intenció de deixar de suplicar mercè a la dama, decebut per la indiferència d'ella:

> Pus ab midons no·m pot valer
> precs ni merces ni·l dreiz qu'eu ai,
> ni a leis no ven a plazer
> qu'eu l'am, ja mais no·lh o dirai.
> Aissi·m part de leis e·m recre;
> mort m'a, e per mort li respon,
> e vau m'en, pus ilh no·m rete,
> chaitius, en issilh, no sai on.
> (70, 43, vv. 49-56; Bernart de Ventadorn 1966: 182)

Ja que amb la meva dama no em serveixen de res ni els precs, ni la mercè, ni el dret que hi tinc, i que a ella no li plau que jo l'estimi, no li ho diré més. Així, em separo d'ella i desisteixo de servir-la; m'ha mort, i com a mort li responc. Com que no em vol retenir, pesarós me'n vaig a l'exili, no sé on.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

La maniobra que proposa Bernart de Ventadorn en afrontar el fracàs de l'amant constata la inutilitat del cant cortès i, per extensió, del servei amorós. L'actitud escèptica d'aquest amant pel que fa a l'eficàcia del servei amorós com a mitjà per a obtenir el favor de la dama anticipa l'esperit pragmàtic i vindicatiu que mostraran alguns dels amants de les composicions líriques catalanes i valencianes dels segles xiv i xv.

Aquests exemples mostren que, malgrat la posició de superioritat que l'amant assigna a la dama com a senyora en la metàfora feudal, la llibertat d'acció de la dona queda limitada per les exigències que l'home li imposa basant-se en les obligacions de la senyoria. A diferència del que constatàvem en els exemples llatins i àrabs que hem comentat a l'apartat anterior, a la lírica dels trobadors la submissió és interessada, ja que es considera com una inversió destinada a obtenir el favor de la dama. La sobirania de la dona ja no és un recurs retòric per a exalçar la potència del sentiment amorós, sinó una eina de pressió per a obligar-la a actuar d'una manera determinada. Així, l'amant, mitjançant la seva submissió, s'apropia d'una parcel·la de poder que legitima les seves exigències envers la dama i redueix les possibilitats de reacció d'aquesta a una alternativa única: acceptar-lo com a amant (Riddy 1994: 57). Pel que fa a la resta d'opcions, com la indiferència o el rebuig, l'amant s'ocupa d'advertir la dama de les conseqüències negatives que pot patir si les escull. La dama es troba constreta a acceptar i recompensar amb gratificacions de caràcter sexual un servei amorós que no ha sol·licitat i que potser ni tan sols desitja.[11] L'empremta de la imatgeria feudal, doncs, no concedeix poder a la dona, sinó que la'n priva per dipositar-lo a les mans de l'home. A l'apartat següent veurem com s'interpreta l'herència d'aquest model a la lírica de tradició trobadoresca que van desenvolupar els poetes catalans i valencians durant els segles xiv i xv.

11. A propòsit d'aquesta qüestió, i a tall d'anècdota, val la pena citar una de les composicions en veu femenina del convent de Ratisbona (manuscrit de Munic Clm 17142, probablement copiat a l'inici del segle xii) on una dona pregunta al seu amant per què s'hi vol sotmetre, si ella no li ho ha demanat («Quod me collaudas», vv. 5-7; Dronke 1968: ii, 432-433). En dos altres poemes del mateix entorn, una veu de dona, parlant en nom de les seves companyes, descriu les condicions que ha de reunir un home perquè l'acceptin en el seu cercle. A la relació de requisits, exigent i, en ocasions, burleta, no hi figura pas l'actitud submisa («Hunc mihi Mercurius»; Dronke 1968: ii, 426-427, i «[…] cum matre Cupido»; Dronke 1968: ii, 433-435).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

3.2 la lírica catalana i valenciana dels segles xiv i xv

L'aplicació de la imatgeria feudal a la casuística amorosa disminueix significativament a la lírica catalana i valenciana dels segles xiv i xv. Fins i tot en alguns casos en què l'ús de la terminologia feudal, a la manera trobadoresca, s'hauria pogut emprar per exalçar la senyoria de la dama sobre l'amant, els poetes opten per solucions alternatives. És el cas de Gilabert de Próixita en el poema «Lo cor e·lhs huelhs m'an lo cors mis en pena», on conclou cada cobla amb el vers «dona, que·n mor lo vostre cavalher», constatant amb orgull, com indica Martí de Riquer, la seva condició aristocràtica (Gilabert de Próixita 1954: 27). Tanmateix, les referències al servei d'amor encara són presents a l'obra d'aquests poetes com una convenció heretada de la lírica trobadoresca d'època clàssica. És l'ús d'aquestes fórmules el que afavoreix la pervivència dels motius tradicionals que se'n deriven, com ara la convicció que un servei excel·lent ha de ser gratificat:

> Si per servir de cor e de sauber
> en fin·amor hom dagués avançar,
> eu suy aycelh qui degra millorar
> ab lieys qu·yeu am, car de tot mon poder
> li suy stat hom senes mesestria,
> ffranch e fizel al sieu comandamén,
> (vv. 1-6; Gilabert de Próixita 1954: 57)

L'amant es resisteix a creure que la seva submissió quedi sense recompensa:

> Bé de mos mals, no pusc creure ne penç,
> possat qu·amor los semblants me detenen,
> un hom tan fet ha vostres manaments
> vós desameu, pus virtuts no defenen
> als bons volers d'amar consentiments.
> (vv. 46-50; Pere Torroella 2004: 30)

Ausiàs March, en la interpretació particular i original que fa dels tòpics cortesos, justifica el comportament de la dama atribuint la seva indiferència a l'educació que ha rebut i a l'ambient poc favorable que l'envolta:

> En vós conec gran disposició
> de fer tot ço que gentilea mana,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

mas criament veig que natura engana,
car viure ab mals és d'hom perdició.
(vii, vv. 29-32; Ausiàs March 1997: i, 62)

Com a la lírica dels trobadors provençals, l'amant creu que la dama s'equivoca si el rebutja:

E, per ma fe, si·m fes mala semblança
per algun dreyt, ja no volgr·ésser viu,
mas quant a tort me demostre l'esquiu
vau com perdutz fors de tot·esperança.
(vv. 13-16; Gilabert de Próixita 1954: 71)

Preveu les conseqüències negatives que ella haurà d'afrontar si no li atorga mercè, i pretén fer-li-ho veure:

L'enuig és meu e vostre·l dan,
sitot me planch e vós riets;
mas temps serà que us plorarets
de ço qu·anats ara burlan.
(vv. 1-4; Lluís de Vila-rasa, dins Requesens *et alii* 2009: 240)

Oh vós, qui sou causa de mon perill,
e fins ací no mereixeu gran culpa,
poca mercé per avant vos enculpa
si per defalt d'aquella prenc exill.
(lix, vv. 37-40; Ausiàs March 1997: i, 242)

En aquest poema d'Andreu Febrer, la devoció de l'amant l'impulsa a témer, més que la seva pròpia mort, el blasme que caurà sobre la dama si no el socorre a temps:

e si yeu muyr langín per amar bé,
no planch ma mort mas lo blasm que·us en ve,
qu·adonchs poran tuyt l'amador ben dir
qua vós m'avetz fayt a gran tort perir.
(vv. 21-24; Andreu Febrer 1951: 75)

Però no tots els amants es mostren tan considerats. N'hi ha d'altres que, davant del trencament d'una promesa per part de la dama, manifesten explícitament la intenció de difamar-la en públic, com en aquest maldit de Joan Berenguer de Masdovelles:

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

Un lloc sper hon siau coneguda,
que·us pugua dir so que·us don per scrit,
e publicar, axi·l gran co·l petit,
com falçament m'aveu la ffe rumpuda,
e dir tot sso que, fins esta jornada,
es entre nos passat, ab ffort gran pler,
(vv. 41-46; dins Aramon i Serra, ed., 1938: 183)

Quan la dama accepta el servei de l'amant i li concedeix la gratificació sexual que aquest desitjava, apareix una altra mena d'obstacle que enterboleix la relació. En aquest altre maldit de Joan Berenguer de Masdovelles, l'amant suposa que, com que la dama es va mostrar complaent amb ell (v. 44), farà el mateix amb tots els altres, ja que no sap estar sense cap «servent»:

Un poch de vos ssospit'e conçebuda,
e veus perque axi ves vos jo·m moch,
e dupte·m ffort que no hagau dit «och»
a qualqu'eymant qui·us haga prop tenguda;
car be conech que gens tal abstinença
avi'en vos, d'estar menys de servent,
(vv. 25-30; dins Aramon i Serra, ed., 1938: 121)

Joan Roís de Corella reflecteix l'actitud pessimista de l'amant pel que fa al comportament de la dama amb els altres pretendents al poema «Los qui amau, preneu aquesta cendra». Després de conèixer la infidelitat de la seva dama, l'amant declara:

Amor es tal, que si us obre la porta,
tard s'esdeve que pels altres la tanque.[12]
(vv. 3-4; Joan Roís de Corella 1983: 48)

En el cas contrari, si la dama no recompensa l'amant pel seu servei, aquest es pren la llibertat d'abandonar-la retraient-li la seva actitud:

Diats, mi-doncs: cuydau vos que us servescha
en va, tostemps, a manera de pech?
Trobat m'avets quez ay ben groch lo bech,
mas ja d'uymay no·m tindrets pus en trescha.

12. La situació que es descriu en el poema ha fet que la crítica el relacionés amb el cicle de composicions dedicades a Caldesa, tot i que aquesta no hi és esmentada (Roís de Corella 1983: 23; Parramon i Blasco 1995: 72).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

Anats sercar altre qui us fassa riure,
del qual puscats trayre joch d'escarnir,
(vv. 1-6; Guillem de Masdovelles, dins Aramon i Serra, ed., 1938: 125)

Joan Berenguer de Masdovelles presenta un amant que abandona la dama («de vos me part e comjat er ne prench», v. 5) sense recança i, a la vista de la metàfora obscena que fa servir en una de les tornades, també sense respecte:

De vostron cors partir lo cor no·m dol,
ne·m dolra may, si be l'avets adorn,
que tant de mal s'ensen en vostre forn,
que cell qui·y cou, bondat e preu li tol.
(vv. 49-52; dins Aramon i Serra, ed. 1938: 26)

L'herència del model feudal en aquests poetes és poc palesa en els aspectes superficials del discurs: de la rica terminologia que explotaven els trobadors provençals, se n'han retingut uns quants mots, com ara *mi-doncs*, *hom*, *servir* i *servent*. Però és en el rerefons ètic d'aquests poemes on aquest llegat es manifesta amb més vigor. La metàfora feudal ja no és el motlle a partir del qual es forma la dinàmica de la relació entre els gèneres i, per tant, la dona, alliberada de les responsabilitats de la senyoria, no té l'obligació de recompensar el servei de l'enamorat. Tot i així, els amants continuen reclamant el seu dret a ser premiats, i consideren que el comportament adequat de la dama passa per la remuneració de les seves atencions. En cas contrari, ella pot ser objecte de blasme. Però la lírica dels poetes catalans i valencians amplia les nostres perspectives en incloure dins del discurs poètic l'espai de temps posterior a la concessió de la recompensa: ens permeten saber què passa després que la dama hagi satisfet les demandes sexuals de l'amant. Com mostren els maldits de Joan Berenguer de Masdovelles que hem citat, la dona que es lliura a un pretendent inspira en l'home un menyspreu violent, atiat per la sospita que, si l'ha complagut a ell, farà el mateix amb tots els altres. D'aquesta manera, les possibilitats de reacció de la dama són encara més escasses que a la lírica trobadoresca d'època clàssica: si els pretendents d'aquelles cançons admetien únicament que la dama els acollís com a amants, els poetes catalans i valencians no només protesten si la dama s'hi mostra insensible, sinó que, quan els concedeix el que desitgen, la rebutgen acusant-la de promiscuïtat.[13]

13. Alguns estudiosos, com R. Howard Bloch (1991: 147) i Felicity Riddy (1994: 60), han afirmat que, en el context de la lírica cortesa, la inaccessibilitat de la dama és la condició fonamental i imprescindible que

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

Les perspectives no milloren si la dama es mostra indiferent al servei d'amor: en aquest cas l'amant, irritat per l'esforç esmerçat en va, pot abandonar-la en termes poc amistosos. Veiem com la llibertat de la dona, que a la lírica dels trobadors quedava limitada per les exigències del contracte feudal a l'opció única d'acollir l'amant, resta ara reduïda al no res, ja que qualsevol comportament (la indiferència, l'assaig de la paciència de l'amant o la satisfacció dels desitjos d'aquest) és condemnat sense remei. Les teories sobre la sobirania de la dona a la literatura cortesa són indefensables en aquest context: la disminució de la seva llibertat d'acció és proporcional a la minva de poder dins de la ficció textual.

4. CONCLUSIÓ

A la vista dels exemples que hem comentat podem afirmar, contradient els autors que hem citat a l'inici, que la novetat de la lírica cortesa no consisteix ni en la devoció per una dona distant, ni en la submissió de l'amant, ni en el poder de la dama. Els dos primers motius no eren nous a la lírica amorosa, i l'existència del tercer queda greument qüestionada per la influència de la imatgeria feudal. Així, l'element veritablement distintiu de la lírica cortesa en contrast amb les tradicions més properes és l'ús del model feudal. La dinàmica de drets i deures recíprocs que implica el contracte vassallàtic proporciona als trobadors un sistema que permet legitimar les exigències de l'amant. La dama té l'obligació ètica de satisfer les demandes del seu servidor; si no ho fa, incompleix la seva part del contracte i, per tant, pot ser objecte de crítiques i de blasme. Aquesta possibilitat obre una porta al discurs negatiu contra la dama, que, en ocasions, amplia el seu abast per incloure-hi tot el gènere femení.[14] L'ús de la imatgeria feudal és una innovació revolucionària perquè permet combinar,

la fa digna d'amor. Tot i que els exemples que acabem de comentar semblen confirmar-ho, cal manejar amb prudència aquesta mena d'afirmacions generalitzadores, que, en l'afany d'establir categories, simplifiquen la realitat i no reflecteixen la diversitat de la casuística amorosa que trobem a la lírica cortesa.

14. Per a exemples de la presència misògina a la lírica dels trobadors i dels poetes catalans i valencians, vegeu Archer i Riquer (1998: 45-51 i 91-103). La invectiva contra les dones en general ja era present a la poesia llatina, però, tret d'algun cas aïllat, apareixia dissociada del discurs amorós adreçat a una dona concreta (Puig Rodríguez-Escalona 1995). Pel que fa als poetes àrabs que cita Pérès com a exemples de «los andaluces que consideran a la mujer como un ser maléfico» (1990: 399-400), no podem considerar que les idees que manifesten siguin misògines.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 9-32

per una banda, un discurs elaborat, sensible, que mostrava deferència per les dones i conferia prestigi social, i, per una altra banda, els postulats de la tradició misògina que determinaven les representacions del gènere femení a la literatura de l'Occident medieval. El respecte per la dama resta, doncs, condicionat al compliment de la seva part del contracte feudal. Si no actua d'acord amb el que se li exigeix en tant que senyora, queda exposada al vituperi i pot ser reintegrada al gros de les dones, amb algunes de les xacres morals que la tradició misògina els atribueix: falsedat, luxúria i promiscuïtat. El procés de retorn de la dama anteriorment exalçada a la massa de les pecadores sense identitat és especialment violent en alguns dels maldits dels poetes catalans i valencians.

El poder que la crítica ha atribuït a les dones a la literatura cortesa resulta no ser més que una estratègia retòrica per compatibilitzar el refinament que exigia l'entorn cortès amb la rudesa de la mentalitat guerrera. D'una altra banda, les teories que defensen la superioritat de la dona a la lírica cortesa obvien les connotacions que adquireixen les posicions de poder i de submissió depenent de qui les exerceixi: no és el mateix sotmetre's voluntàriament —com fan els homes— que veure's obligat a senyorejar a la força —com és el cas de les dones. El suposat poder de la dona a la lírica cortesa és, doncs, un poder completament fictici.

Marion Coderch
Universitat de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Edicions dels textos citats

Febrer, A. (1951) *Poesies*, ed. de M. de Riquer, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», A 68).

March, A. (1997) *Obra completa*, ed. de R. Archer, 2 vol., Barcelona, Barcanova.

Ventadorn, B. de (1966) *Bernard de Ventadour: Chansons d'amour*, ed. de M. Lazar, París, Klincksieck.

Carmina Burana (1979) *Carmina Burana: Die Lieder der Benediktbeurer Handschrift Zweisprachige Ausgabe*, Munic, Deutscher Taschenbuch.

Faidit, G. (1965) *Les poèmes de Gaucelm Faidit, troubadour du XIIe siècle*, ed. de J. Mouzat, París, Nizet.
Próixita, G. de (1954) *Poesies*, ed. de M. de Riquer, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», A 76).
Borneil, G. de (1989) *The* cansos *and* sirventes *of Giraut de Borneil: a critical edition*, ed. R. V. Sharman, Cambridge, Cambridge University Press.
Ussel, G. d' (1922) *Les poésies des quatre troubadours d'Ussel publiées d'après les manuscrits*, ed. de J. Audiau, París, [s. ed.]; reimpr. Ginebra, Slatkine, 1973.
Saint-Didier, G. de (1956) *Poésies du troubadour Guillem de Saint-Didier*, ed. d'A. Sakari, Hèlsinki, Société Néophilologique.
Aramon i Serra, R., ed. (1938) *Cançoner dels Masdovelles (Manuscrit n. 11 de la Biblioteca de Catalunya)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans / Biblioteca de Catalunya.
Roís de Corella, J. (1983) *Obra profana*, ed. de J. Carbonell, València, Eliseu Climent.
Requesens, L. de, *et alii* (2009) *Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim*, ed. de J. Torró, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», B 29).
Vidal, P. (1960), *Poesie. Edizione critica e commento a cura di D'Arco Silvio Avalle*, 2 vol., Milà, Riccardo Ricciardi.
Torroella, P. (2004) *Obra completa*, ed. de R. Archer, Soveria Mannelli, Rubbettino.
Miraval, R. de (1971) *Les poésies du troubadour Raimon de Miraval*, ed. de L. T. Topsfield, París, Nizet.
— (1985) *The* cansos *of Raimon de Miraval: a study of poems and melodies*, ed. de M. L. Switten, Cambridge, Massachusetts, The Medieval Academy of America.
Saint-Circ, U. de (1913) *Poésies de Uc de Saint-Circ, publiées avec une introduction, une traduction et des notes par A. Jeanroy et J. J. Salverda de Grave*, Tolosa, Privat.

Bibliografia secundària

Alfonsi, S. R. (1986), *Masculine Submission in Troubadour Lyric*, Nova York, Peter Lang.
Archer, R. & I. de Riquer (1998) *Contra las mujeres: poemas medievales de rechazo y vituperio*, Barcelona, Quaderns Crema.
Aurell, M. (2006) «*Fin'amor*, *wadd* et féodalité dans la lyrique des troubadours», dins *L'espace lyrique méditerranéen au Moyen Âge: Nouvelles approches*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, pp. 77-88.

Bezzola, R. R. (1958-1966) *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident (500-1200)*, 5 vol., París, Champion.
Blamires, A. (1997) *The Case for Women in Medieval Culture*, Oxford, Clarendon Press.
Bloch, R. H. (1991) *Medieval Misogyny and the Invention of Western Romantic Love*, Chicago, University of Chicago Press.
Boase, R. (1977) *The Origin and Meaning of Courtly Love: A Critical Study of European Scholarship*, Manchester, Manchester University Press.
Bourgain, P., ed. (2000) *Poésie lyrique latine du Moyen Âge*, París, Librairie Générale Française.
Dronke, P. (1968) *Medieval Latin and the Rise of European Love-Lyric*, 2 vol., Oxford, Clarendon Press. [2a ed.]
Ferrante, J. M. (1980) «*Cortes'Amor* in Medieval Texts», *Speculum* 55 (4), pp. 686-695.
Finke, L. A. (1992) *Feminist Theory, Women's Writing*, Ithaca/Londres, Cornell University Press.
Galmés de Fuentes, A. (1996) *El amor cortés en la lírica árabe y en la lírica provenzal*, Madrid, Cátedra.
Gaunt, S. (1995) *Gender and Genre in Medieval French Literature*, Cambridge, Cambridge University Press.
Goldin, F. (1975) «The Array of Perspectives in the Early Courtly Love Lyric», dins J. M. Ferrante & G. D. Economou (eds.), *In Pursuit of Perfection: Courtly Love in Medieval Literature*, Port Washington, Kennicat Press, pp. 51-100.
Köhler, E. (1964) «Observations historiques et sociologiques sur la poésie des troubadours», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 7, pp. 27-51.
Montero Cartelle, E., ed. (2001) *Carmina Burana: los poemas de amor*, Madrid, Akal.
Ovidi Nasó, P. (1977) *Art amatòria*, text revisat i traducció de J. Pérez i Durà amb la col·laboració de M. Dolç, Barcelona, Fundació Bernat Metge.
Paterson, L. M. (1997) *El mundo de los trovadores: la sociedad occitana medieval (entre 1100 y 1300)*, Barcelona, Península.
Parramon i Blasco, J. (1995) «Roís de Corella i l'enigma de Caldesa», dins *Miscel·lània Germà Colón 3*, Estudis de Llengua i Literatura Catalanes 30, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 69-79.
Pérès, H. (1990) *Esplendor de Al-Andalus. La poesía andaluza en árabe clásico en el siglo XI. Sus aspectos generales, sus principales temas y su valor documental*, trad. de M. García-Arenal, Madrid, Hiperión.

Puig Rodríguez-Escalona, M. (1995) *Poesía misógina en la Edad Media latina (ss. XI-XIII)*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.

Riddy, F. (1994) «Engendering Pity in the *Franklin's Tale*», dins R. Evans & L. Johnson (eds.), *Feminist Readings in Middle English Literature: the Wife of Bath and All her Sect*, Londres / Nova York, Routledge, pp. 54-71.

Rubiera Mata, M. J. (2004) *Literatura hispanoárabe*, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant.

Schultz, J. A. (2006) *Courtly Love, the Love of Courtliness, and the History of Sexuality*, Chicago, University of Chicago Press.

Szövérffy, Joseph (1992-1995) *Secular Latin Lyrics and Minor Poetic Forms of the Middle Ages: A Historical Survey and Literary Repertory from the Tenth Century to the Early Thirteenth Century*, 4 vol., Concord, Classical Folia Editions.

CATERINA BRIGUGLIA

QUAN EL TRADUCTOR ÉS SOBRETOT ESCRIPTOR: EL CAS DE LA TRADUCCIÓ D'*EL GUEPARD* DE TOMASI DI LAMPEDUSA*

QUESTIONS DE POÈTICA LAMPEDUSIANA

Il Gattopardo (1958), una de les novel·les italianes més conegudes i traduïdes arreu del món, és un d'aquells tristos casos de publicació i glòria pòstumes. Tomasi di Lampedusa va morir el 1957, un any abans que l'editor Feltrinelli publiqués la seva novel·la, després d'un llarg i conflictiu pelegrinatge editorial per part de l'autor. De fet, els primers editors que van rebre el manuscrit el van rebutjar rotundament, i el llibre va veure la llum pública només tres anys després de l'última redacció. Arran de la publicació, va esclatar el cas. Fins al punt que set mesos després de la seva publicació ja se n'havien venut 70.000 exemplars, i que Inge Feltrinelli, esposa del cèlebre editor, va encunyar el terme *long-seller* per designar aquesta novel·la, diferenciant-la així del *best-seller*: el primer dura i creix amb el temps; el segon, en canvi, té la durada d'un estel fugaç.

Mentre el públic es va mostrar immediatament fascinat per la novel·la, els crítics en van analitzar la poètica i la ideologia i es van dividir clarament entre dues postures

(*) Aquest treball s'inscriu en el Grup d'Estudi de la Traducció Catalana Contemporània (GETCC, 2009 SGR 1294), reconegut i finançat per l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca de la Generalitat de Catalunya; i en el projecte «La traducción en el sistema literario catalán: exilio, género e ideología (1939-2000)» (FF12010-19851-C02-01), finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

antagòniques, que no escatimaven els atacs i elogis. La polèmica derivava del fet que aquesta novel·la no encaixava amb la literatura de mitjan segle xx, atès que per forma i contingut remet més a la prosa decadentista que no pas a la contemporània neorealista.

La trama és força coneguda, i l'excelsa versió cinematogràfica de Luchino Visconti (1963) ha contribuït a deixar-la impresa en la memòria col·lectiva: *Il Gattopardo* és la història de la decadència d'una família aristocràtica siciliana, durant el període de la unificació d'Itàlia. El protagonista, el príncep de Salina, don Fabrizio Corbera, presencia l'arribada de Garibaldi, l'allistament de l'estimat nebot Tancredi a l'exèrcit revolucionari i l'enriquiment de la nova classe burgesa a Sicília; sap que el vell sistema no podrà sobreviure, que els nous rics prendran el poder i substituiran els nobles, així que la ruïna de la pròpia classe és inevitable. Amb aquesta actitud desencantada, viu esperant la mort, el presagi de la qual recorre tota la novel·la. D'aquesta manera, *Il Gattopardo,* novel·la a cavall entre el gènere històric i intimista, apareix a l'escenari literari italià i hi deixa l'empremta.

Però, abans d'aventurar-se en la gran empresa de la novel·la que el farà famós arreu del món, Tomasi di Lampedusa es va dedicar a escriure assaigs de crítica literària, deixant-nos un testimoni valuosíssim de les seves predileccions i afinitats electives. Així, els dos textos, *Invito alle lettere francesi del Cinquecento* i *Lezioni su Stendhal* (preparats ambdós el 1955, però publicats pòstumament i en ordre cronològic invers, el 1979 i el 1977, respectivament), concebuts com a divagacions i com un pretext per a tornar a llegir els autors preferits, han arribat a nosaltres com un document necessari per a comprendre'n la poètica.

En aquests textos ens adonem que un dels pilars de la crítica literària de Lampedusa consisteix en la distinció entre els escriptors prims i els grassos. La primera categoria inclou aquells escriptors que es caracteritzen per una prosa essencial i nítida, aquells que tenen predilecció per tot allò que queda implícit, que no s'aturen en descripcions detallades i que deixen un ample paper d'intervenció a la imaginació del lector. El tret distintiu de la segona categoria és, en canvi, l'opulència barroca, la descripció detallada de fets, ambients i personatges, i una forta adjectivació. Exemples màxims de l'estil prim són, per a Lampedusa, Racine, Mallarmé i Stendhal, mentre que Dant, Shakespeare i Proust són representatius del segon corrent. Dit en paraules de Francesco Orlando (crític literari i un dels destinataris directes d'aquestes classes de literatura francesa, quan en els anys cinquanta participava en el cercle intel·lectual que es reunia a casa de Lampedusa), en els escriptors prims «il senso delle loro pagine succinte

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

domanda segretamente di essere integrato dalla collaborazione del lettore; in loro il non detto è più succoso del detto e non è meno preciso, perché un'arte sapiente ed allusiva avvia infallibilmente ad esso il lettore perspicace» (Orlando 1963: 52). En canvi, els escriptors grassos «esprimono tutti gli aspetti e tutte le sfumature di quanto vanno dicendo; sottraggono al lettore la responsabilità di dedurre e sviluppare lui stesso a partire dalle loro parole, perché tutto risulta già dedotto e sviluppato in esse» (Orlando 1963: 50). A més de dibuixar aquesta dicotomia de l'estil literari, Lampedusa no dubta a deixar clares les preferències pròpies. Així, a l'assaig *Invito alle lettere francesi del Cinquecento*, es mostra clarament simpatitzant de l'estil gras, segons una propensió que torna a manifestar en els últims anys, fins a arribar a una lectura atenta i apassionada dels versos de Góngora. Però, al segon assaig, *Lezioni su Stendhal*, hi trobem un crític amb un plantejament diferent: ara l'autor es decanta més aviat pels escriptors prims i el seu escrit és un elogi de l'essencialitat i l'agilitat de la prosa del gran novel·lista francès. Segons Lampedusa, Stendhal tenia la gran virtut de saber recrear idees, personatges i paisatges eliminant interiorment tot el que no fos essencial per al desenvolupament de la narració. I ho feia mitjançant un esforç constant i contínues correccions de l'original, com un escultor que a poc a poc va cisellant la matèria.

Aquestes reflexions de l'escriptor sicilià són molt profitoses, no només com a contribució a l'estudi de la narrativa francesa, sinó també per a endinsar-nos en l'estudi de la seva obra mestra, i encara més si pensem que la redacció del primer capítol de *Il Gattopardo* és contemporània a les classes stendhalianes. Però el cas és que, malgrat la clara manifestació de les seves preferències literàries, el lector pot observar, ja a partir de les primeres pàgines de *Il Gattopardo* (és a dir, les que redactava a mesura que anava explicant les seves idees sobre l'excel·lència de la prosa stendhaliana), que l'escriptura de Lampedusa és ben llunyana de totes les característiques dels escriptors prims. De fet, és cert que l'estudi apassionat de l'obra del francès ha influït en les reflexions sobre alguns aspectes de la construcció d'una novel·la —com ara, el tractament del temps o la posició del narrador— i en tots els dubtes que van acompanyar-lo durant la redacció de l'obra. Però, quant a les solucions estilístiques, tot i que es poden trobar alguns punts en comú entre els dos escriptors, «assai più fragorose delle affinità che le avvicinano sono le diversità che separano la personalità e la scrittura dell'autore da quelle dell'oggetto della monografia» (Bertone 1995: 42). Lampedusa és sens dubte un escriptor gras. Si admirava els col·legues prims, justament perquè s'adonava de les dificultats que li suposava una escriptura essencial i al·lusiva, es tractava de l'admiració

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

per quelcom que li hauria agradat ser però que mai no va aconseguir. I potser al final de la trajectòria va tornar a llegir els escriptors barrocs i a gaudir-ne perquè aquesta era íntimament la seva propensió.

Posarem només un exemple de la seva prosa grassa. Per a qui hagi llegit *Il Gattopardo*, és impossible oblidar-ne l'íncipit, on l'autor presenta la família del príncep de Salina, tota reunida al saló principal, com cada dia, per a resar el Rosari. Al lapidari començament «Nunc et in hora mortis nostrae. Amen», que fa presagiar un dels temes recurrents al llarg de tota la novel·la, la mort, segueix la descripció minuciosa de la sala i dels personatges que s'hi mouen (GAT, 15-16):

> Nell'affresco del soffitto si risvegliarono le divinità. Le schiere di Tritoni e di Driadi, che dai monti e dai mari fra nuvole lampone e ciclamino si precipitavano verso una trasfigurata Conca d'Oro per esaltare la gloria di casa Salina, apparvero di subito tanto colme di esultanza da trascurare le più semplici regole prospettiche; e gli Dei maggiori, i Principi fra gli Dei, Giove folgorante, Marte accigliato, Venere languida, che avevano preceduto le turbe dei minori, sorreggevano di buon grado lo scudo azzurro col Gattopardo. Essi sapevano che per ventitré ore e mezza, adesso, avrebbero ripreso la signoria della villa.

Els detalls no s'escatimen i les paraules permeten visualitzar a la perfecció el fresc del sostre. La descripció no és pas sòbria ni al·lusiva, sinó més aviat completa, atès que gairebé no hi ha substantiu sense adjectiu, i a més aquests són gairebé tots de caràcter subjectiu, fent que en cada detall s'hi entrevegin els sentiments i les valoracions del narrador. Els déus, cadascú amb el seu atribut humà, conformen una escena que des del principi sembla cobrar vida, en una processó triomfal que homenatja la casa Salina. El lector rep així un quadre ja acabat, amb tots els matisos i detalls.

Aquesta cura i profunditat en les descripcions és característica de tota l'obra, tant pel que fa a la presentació dels personatges com dels espais. La del príncep no podria ser més exhaustiva. Dues pàgines senceres són dedicades al retrat del protagonista i, així, des del principi, en coneixem trets i conformació física, temperament, origen i aficions. Nombrosos són, a més, els estudis que analitzen els fragments que fan una presentació dels salons i dels jardins de les cases del príncep, o els àpats de la família amb una pacient descripció gastronòmica.

La vista no és l'únic sentit estimulat per Lampedusa. De fet, a més de l'explosió cromàtica, que es manifesta en totes les escenes, les descripcions solen ser un vertader viatge al món dels sentits: olfacte, gust i tacte es mantenen constantment alerta i arriben a una delícia sensorial que té una altíssima càrrega de sensualitat. Eugenia Popeanga

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

fa aquest viatge al món dels sentits gatopardians, en una anàlisi molt suggerent dels fragments descriptius més coneguts. D'aquesta manera, recorrem «calles fragantes de azahar; casas señoriales donde cada elemento arquitectónico insinúa una desnudez e invita a juegos eróticos, rematados en opulentas comidas y cenas, llenas de aromas y colores, en contraste con escenas crudas de cacería, de hedores y muerte» (Popeanga 2007: 302-303). L'ambient i els paisatges, doncs, no són només un marc on es mouen els personatges, sinó que esdevenen protagonistes, tant o més que la narració. Giancarlo Buzzi, que critica fortament l'excessiva adjectivació de l'autor, afirma que el paisatge és «insistito, proclamato, sottolineato» (1976: 81).

Aquesta tendència a la descripció proclamada i, en definitiva, a dir-ho tot, és un del trets més característics de la prosa de Lampedusa, i també un dels motius que ha alimentat els atacs més destructius contra l'autor i les defenses més apassionades d'aquest. No entrarem aquí al viu de la querella que va sorgir al voltant de *Il Gattopardo,* però citarem el comentari de l'estudiós i poeta francès Louis Aragon (dins de Bertone 1995: 2009), que resumeix algunes de les principals crítiques de la novel·la (i amb l'opinió del qual concordem):

> Ho letto *Il Gattopardo*. E vi dico: bisogna saper prendere le proprie responsabilità; anche se questo genere d'arte non vi piace, anche se l'immagine dell'Italia (o della Sicilia) da cui è presa vi urta, anche se questo ritratto di una classe condannata, e che sa di esserlo, non comporta il correttivo, nella sua prospettiva, dell'Italia popolare quale ci piace vagheggiarla... *Il Gattopardo* è un pò più di un bellissimo libro, è uno dei grandi romanzi di questo secolo, uno dei grandi romanzi di sempre e forse (come si potrebbe dire per il romanzo francese di un romanzo di Stendhal) il solo romanzo italiano.

En definitiva, no es tracta d'una novel·la fàcil per a la crítica de l'època, sobretot perquè poc té a veure amb els plantejaments teòrics que els experts defensaven i intentaven fixar en aquell moment. Però, com diu Aragon, es tracta d'un fet, i el fet és que el públic la va acollir amb entusiasme i, sobretot, que la novel·la va constituir un esdeveniment importantíssim en la literatura italiana i mundial.

ELS «GERMANS» LAMPEDUSA I VILLALONGA

Prescindint del tema de l'adversa fortuna crítica de *Il Gattopardo*, aquí ens interessa centrar l'atenció en la seva peculiaritat estilística per veure'n els efectes en

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

la primera traducció catalana. Com és sabut, aquesta traducció va sortir el 1962, és a dir, només quatre anys després de la publicació de la novel·la a Itàlia, de la mà de l'escriptor mallorquí Llorenç Villalonga.

És conegut el cas de parentiu espiritual entre *Bearn o La sala de les nines*, la més famosa novel·la de Villalonga, i *Il Gattopardo*. En ambdues es retrata el declivi de l'aristocràcia de final del segle xix, davant dels revolucionaris esdeveniments històrics. A més, les dues novel·les estan ambientades en un context geogràfic insular, i són nombroses també les afinitats estilístiques i ideològiques entre els dos autors. De fet, des de la seva aparició, no han faltat comentaris o recerques que buscaven la relació directa entre les dues per demostrar-ne el plagi. Abans de ser una preocupació dels crítics, la defensa de les acusacions de plagi va ser un tema freqüent en els escrits del mateix Villalonga, i en aquesta defensa es va entretenir llargament a la introducció a la primera edició de la seva obra mestra. També, en moltes cartes, escrites a intel·lectuals amics de l'època, reitera que *Bearn* havia estat publicada abans de *Il Gattopardo*, i fins i tot explica la següent anècdota en una carta a Miquel Dolç, del 1973 (dins Jaume Pomar, ed., 2006: 355):

> Esta mañana, un señor cuyo nombre no recuerdo (me hablaba desde Milán y el teléfono no se portaba bien y perdí la mitad de lo que me decía) [me ha llamado] para pedirme no sé qué respecto a *Bearn*. Me parece que quería defenderme de no sé quién que me acusaba de haber plagiado *Il Gattopardo*.

Albertocchi (1989), en un article sobre les relacions i afinitats entre les dues obres, exposa exhaustivament, ajudant-se de les dates de publicació i de redacció de les dues novel·les, que la hipòtesi de plagi definitivament s'ha de descartar per part d'ambdós escriptors. De fet, com diu l'estudiós (1989: 8)

> Giuseppe Tomasi di Lampedusa començà a redactar *Il Gattopardo* cap a finals del 1954 i l'acabà, entre afegits i interrupcions, el 1957. Després d'una sèrie de desventures editorials, l'obra es publicà el 1958 gràcies a l'editor Feltrinelli. El 1958, per tant, és el terme de comparació «oficial». Doncs bé, aquell mateix any *Bearn* ja tenia tot el que calia per quedar lliure de qualsevol sospita.

Perquè, de fet, la versió castellana de *Bearn* havia sortit el 1956, però ja el 1955 circulava la catalana entre el jurat del premi Nadal. Podria haver-se tractat d'un plagi per part de l'escriptor sicilià, però també la seva innocència és provada. I és que quan va sortir *Bearn*, Lampedusa ja havia redactat quatre capítols de la novel·la, la meitat del total, i els que faltaven poc tenen a veure amb la novel·la mallorquina, perquè estan

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

fortament relacionats amb la història d'Itàlia i amb problemàtiques i ambients sicilians. Així, doncs, les dues novel·les es poden considerar «dues experiències autònomes i originals» (Albertocchi 1989: 9). Tot i així, han tingut una història editorial paral·lela a Catalunya, atès que tenim constància que, almenys fins a la quarta edició del Club Editor, van sortir sempre aparellades, tant que hi trobem una nota de l'editor, de 1969, on afirma: «es veu que el fat de *Bearn* i d'*El Guepard* en els Països Catalans és ja de ser inseparables com dos germans bessons» (dins Villalonga 1983: 15).

Reconeguda l'originalitat dels textos dels dos autors, queda però la certesa de trobar-nos davant d'un cas molt estrany, amb una evident afinitat biogràfica i literària. I això explica la proposta de traducció que Joan Sales, aleshores editor del Club Editor, va fer a Villalonga, tal com podem suposar en llegir una carta del 4 d'abril del 1961, de l'epistolari Sales-Villalonga. L'autor mallorquí s'hi mostra entusiasmat per la idea de traduir *Il Gattopardo*, encara que reconeix que entén l'italià però no el parla. Però, tot i així, diu: «m'enviï el contracte i li firmaré: em sembla esplèndid. *Il Gattopardo* guanyaria —i de molt!— traduït per vostè. Però a mi m'encantarà fer-ho» (dins Puimedon i Monclús 1994: 143). De fet, Villalonga considerava Lampedusa com «un germà de l'ànima. Un germà gran naturalment. I un gran germà» (Villalonga 1983: 18), amb el parentiu del qual se sentia honorat.

Això no obstant, sostenia que les dues novel·les no s'assemblaven, atès que els protagonistes són ben diferents. Però, certament també en reconeixia unes analogies: a més d'ambientar les novel·les en un context històric semblant i de voler retratar-hi la decadència de la classe noble, els dos autors comparteixen la procedència illenca, que dóna una condició d'aïllament respecte a la política i als esdeveniments culturals de la resta del país; el contacte amb la psicoanàlisi (la muller de Lampedusa era una de les figures de referència de la psicoanàlisi a Itàlia) i la psiquiatria (Villalonga va estudiar medicina i es va especialitzar en psiquiatria), coincidència que segurament determina l'interès per la psique humana i per profunditzar en el caràcter dels personatges; i també l'admiració declarada pels autors francesos, i especialment per Proust i per Stendhal. Albertocchi (1989) assenyala tres situacions biogràfiques comunes que van orientar la redacció de les dues novel·les: la paternitat, la «sala de les Nines» i la història. Quant a la paternitat, cap dels dos escriptors no va tenir fills, i la creació literària amb la relació autor-llibre va esdevenir un substitut de la relació pare-fill; a més, el tema de la paternitat no realitzada és molt important en ambdues novel·les i es manifesta en la relació entre el Príncep i el nebot Tancredi, al *Gattopardo*, i entre don Toni i el Joan, a

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

Bearn. Quan parla de la «sala de les Nines», Albertocchi fa referència a un lloc secret, seu d'un erotisme «reprimit i desviat», present a les dues novel·les, respectivament, a les sales del palau d'estiueig de Donnafugata i a la «sala de les nines», pròpiament dita, de Villalonga.[1] Finalment, Lampedusa i Villalonga s'enfronten a la història amb una actitud comuna de nostàlgia i de «seny del després». Els seus personatges, que viuen a la segona meitat del segle xix, interpreten el passat amb els mitjans i els coneixements dels autors, que, en cap moment, no volen escriure una novel·la històrica, ni volen donar gaire importància als personatges històrics de l'època. Com diu l'estudiós, «A *Bearn* com a *Il Gattopardo*, la Història és un simple expedient al qual recorren els autors per situar les pròpies nostàlgies íntimes» (1989: 18). També Miquel Pairolí considera que hi ha molts punts de contacte entre les dues obres, com el pes del catolicisme i, sobretot, «l'atmosfera necrològica de la fi de l'Antic Règim» (1996: 106). En fi, tantes són les afinitats, que Pairolí considera que «difícilment podia existir un traductor de *Il Gattopardo* més idoni que l'autor de *Bearn*» (1996: 95).

LA TRADUCCIÓ VILLALONGUIANA

Un cop esbossades aquestes afinitats entre l'autor sicilià i el mallorquí, falta veure de quina manera es va enfrontar Villalonga a la traducció de *Il Gattopardo*, i sobretot com en va restituir la prosa grassa.

L'íncipit, amb les profuses descripcions dels espais i dels personatges, dóna molts exemples interessants de les tècniques de traducció de Villalonga.

1. Pel que fa a l'anàlisi de la construcció i de la funció narrativa de la «sala de les nines» de Villalonga, vegeu també Aritzeda (2002). Després de presentar el món complex i misteriós d'aquest espai dins la novel·la i de demostrar la seva natura de vertader mite literari autònom, l'autora crea un joc d'intertextualitat, analitzant les «sales de les nines» presents en altres autors catalans contemporanis. D'aquesta manera, el mateix fil que lligava Lampedusa i Villalonga, s'estén a Mercè Rodoreda, Maria Antònia Oliver i Antoni Serra.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

Il Gattopardo	***El Guepard***
1) Le donne si alzavano lentamente, e l'oscillante regredire delle loro sottane lasciava **a poco a poco** scoperte le nudità mitologiche che si disegnavano **sul fondo latteo delle mattonelle** (GAT, 15)	1a) Les dones s'aixecaven lentament i l'oscil·lant retirada de les faldes anà descobrint les nueses mitològiques que es dibuixaven damunt el trespol (GUEP, 28).
2) **Nell'affresco del soffitto** si risvegliarono le divinità. Le schiere di Tritoni e di Driadi, che dai monti e dai mari fra **nuvole** lampone e ciclamino si precipitavano verso una trasfigurata Conca d'Oro per esaltare la gloria di casa Salina, apparvero di subito tanto colme di esultanza da trascurare le più semplici regole prospettiche (GAT, 15)	2a) En els sòtils es despertaven les divinitats. La tropa de tritons i dríades que des dels mars i les muntanyes, entre fraules i ciclamins, es precipitaven cap a una transfigurada Conca d'Or per exaltar la glòria de la Casa de Salina, aparegué de sobte tan curulla d'entusiasme que feia oblidar les regles més elementals de la Perspectiva (GUEP, 28)
3) I ragazzini si accapigliavano **di già per il possesso** di una immagine di S. Francesco di Paola; **il primogenito**, l'erede, il duca Paolo, aveva già voglia di fumare e, timoroso di farlo in presenza dei genitori, **andava** palpando attraverso la tasca **la paglia intrecciata del portasigari.** (GAT, 16)	3a)Els nois es barallaven per una estampa de Sant Francesc de Paula; l'hereu, el duc Paolo, ja tenia ganes de fumar i no gosant fer-ho en presència dels pares, palpava el tabac a través de la butxaca (GUEP, 28)
4) E le viti, **le ghiere**, i bottoni smerigliati dei telescopi, **cannocchiali e «ricercatori di comete»** che lassù, in cima alla villa, affollavano il **suo** osservatorio privato, si mantenevano intatti **sotto lo sfioramento leggero** (GAT, 17)	4a) I els grampons finíssims i els vidres esmerilats dels telescopis que a dalt de tot de la Vil·la s'amuntegaven dins l'observatori privat, romanien intactes manipulats pels seus dits (GUEP, 29)
5) **I raggi** del sole calante **ma ancora alto** di quel pomeriggio di maggio accendevano il colorito roseo, il pelame **color di** miele del principe (GAT, 17).	5a) El sol ponent encenia encara, en aquella tarda de maig, el color rosat del Príncep i els seus cabells de mel (GUEP, 29)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

6) Nel fondo una Flora chiazzata di lichene **giallo-nero** esibiva rassegnata i suoi vezzi più che secolari; ai lati due panche sostenevano cuscini **ravvoltolati e trapunti**, anch'essi di marmo grigio, e in un angolo l'oro **di un albero** di gaggía intrometteva la propria allegria intempestiva. **Da ogni zolla** emanava **la sensazione** di un desiderio di bellezza presto fiaccato dalla pigrizia (GAT, 18)	6a) Al fons, una Flora atacada de verdet exhibia amb resignació les seves gràcies més que seculars; als seus costats dos bancs sostenien uns coixins posats en desordre, també de marbre gris, i en un angle, l'or d'una mimosa mesclava al conjunt la seva intempestiva alegria. Tot deixava transcendir un desig estètic esgotat de sobte per la peresa. (GUEP, 30-31)

Abans de començar l'anàlisi dels fragments proposats, hem de dir que, tal com reconeix Villalonga al pròleg a la primera edició de la traducció, la seva tasca ha estat duta a terme partint de l'original italià, però tenint al davant les traduccions espanyola i francesa. També s'ha de recordar que el seu coneixement de l'italià no era excel·lent, sinó que simplement en tenia competència lectora. Aquests dos fets segurament expliquen la presència d'alguns canvis o falles respecte a l'original, causats també per la poca cura o per l'escassa experiència traductora de Villalonga. Però, prescindint d'allò que el traductor copiava de les dues traduccions consultades i d'allò que no podia comprendre (i que deriva en errors de traduccions, alguns molt visibles als fragments proposats), hi ha sens dubte alguns resultats que són fruit de la seva poètica o de la seva pròpia interpretació de l'obra. Així, atès que ens interessa estudiar sobretot el tractament de la prosa grassa de Lampedusa, i els resultats als quals arriba el traductor català, ens centrarem en aquells aspectes que tenen a veure amb un canvi d'estil meditat, i no, per exemple, amb un canvi de matís o amb una excessiva literalitat o llibertat de la traducció. Cal dir que l'anàlisi dels diferents errors de traducció ha estat duta a terme de manera detalladíssima per Maria del Carme Bosch (2000), que divideix els resultats en diferents categories: afegitons, canvis, falles, interpretació, pèrdua de matís, substitucions, supressions i traducció massa literal. El seu resultat és que «l'autor mallorquí fa el que vol amb la magnífica novel·la de Lampedusa: afegeix, canvia, suprimeix, erra, interpreta, etc» (2000: 110) i que «la versió villalonguiana de *Il Gattopardo* no resisteix una anàlisi rigorosa» (2000: 111). Nosaltres no volem analitzar-ne els errors, sinó que volem observar si *El Guepard* és també un text gras, com l'original.

En els fragments originals que hem presentat, hem marcat en negreta els elements que més canvis han patit en la traducció. En (1a), per exemple, hi notem la supressió

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

de *a poco a poco* que, sens dubte, no era una expressió incomprensible per l'autor, i també la substitució simplificadora de *sul fondo latteo delle mattonelle* per «trespol», on es perd la indicació cromàtica, tan característica de les descripcions de Lampedusa, i clarament s'arriba a una expressió molt menys complexa i directa. També en (2a), les supressions vénen d'un capritx de l'autor i no d'una manca de comprensió, atès que es tracta dels substantius *affresco* i *nuvole*, clarament intel·ligibles per un català. En (3a), com podem observar, les escurçades són més fortes: la manca de *il primogenito*, que en català seria fàcilment traduïble per «primogènit», o la traducció de *la paglia intrecciata del portasigari* per simplement «tabac» són indicis d'un afany simplificador per part del traductor, com si volgués treure tot allò que sobra o volgués reduir les oracions a una estructura més senzilla Ens ho confirma també l'exemple (4a), en el qual veiem la voluntat d'eliminar les enumeracions de substantius: *le ghiere* no apareixen a la traducció i tampoc ho fan als *cannocchiali* i la metàfora *ricercatori di comete*. En el cas de *sotto lo sfioramento leggero*, traduït per «manipulats pels seus dits», hi trobem un exemple de traducció explicativa per part del traductor, però que també provoca una pèrdua de poeticitat. Les pèrdues del (5a) confirmen tot el que hem anat dient fins ara: entre d'altres coses, els raigs del sol no tenen cap paper a la traducció i no se sap si el sol és encara alt. Finalment, en (6a), que és un fragment que descriu el jardí de casa Salina, la riquesa terminològica tan característica de les descripcions de Lampedusa es veu escurçada, com al cas dels coixins, que a l'original són *ravvoltolati e trapunti* ('embolicats i brodats'), mentre a la traducció resulten «posats en desordre», o com el «verdet» que perd la seva gradació cromàtica groga i negra.

Hauríem pogut presentar molts més exemples d'aquesta estratègia constant de Villalonga, però creiem que aquests fragments en són una mostra prou eloqüent. De fet, Maria del Carme Bosch declara que en les supressions és «on més es pot veure la manca de respecte amb l'original. El traductor tira a dret, escurçant sense cap raó l'estil de Lampedusa» (2000: 108).

QUESTIONS DE POÈTICA VILLALONGUIANA

Però, realment, ho fa sense cap raó?

Vegem, doncs, quin és l'estil de Villalonga —és també un escriptor gras?— i mirem de fer després algunes reflexions sobre la relació entre l'escriptura creativa i la traducció.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

Per analitzar l'estil de Villalonga, paral·lelament al cas de Lampedusa, ens fixarem en la descripció d'un ambient (Villalonga 1983: 41):

> L'escenari que ara ens interessa és la part noble del jardí. Hi entren per un pati oriental al migdia, que a Mallorca es diu «clastra», on hi ha els estables i les habitacions del majoral i dels missatges. Al fons, un arc dóna a un altre pati més petit des d'on es passa a un rebedor amb una escala ampla que condueix al pis d'honor. En aquest rebedor es troba una foganya de pagès voltada de bancs coberts de pells de xot.

Com podem observar, Villalonga va dret al gra. La seva descripció és clara, directa i essencial: dibuixa només els components principals de l'espai, sense informacions de gust o estil, ni descripcions de detalls. A més a més, els pocs adjectius que hi trobem són tots objectius, és a dir, que no fan una valoració personal dels substantius, sinó que n'expressen una qualitat objectiva, més amb un intent informatiu o explicatiu, que no pas valoratiu. En definitiva, fa l'efecte de trobar-nos davant d'un quadre que representa amb precisió les línies mestres i els elements arquitectònics, però serà l'ull de l'espectador qui haurà d'acabar-lo amb la imaginació i el gust personal. El que hi falta és el decorat. Un quadre, doncs, que fuig de les pinzellades barroques d'abundància i de la multitud de gradacions cromàtiques.

El fragment narratiu següent recolza encara més aquesta anàlisi. Aquí (Villalonga 1983: 37) en Joan descriu el primer encontre amb els seus protectors, don Toni i dona Maria-Antònia:

> Ell callava. L'endemà m'enviaren al col·legi dels Ligorins. Vaig tornar per les vacances de Pasqua. Els meus protectors no eren a la possessió. Madò Francina em digué que «el senyor s'havia embarcat» i que donya Maria-Antònia es trobava a la «posada» de Bearn, que és una casa de pedra devora l'església. Em semblà veure qualque misteri darrera les seves paraules. Hi era, en efecte.

El ritme de la narració és apressant: les oracions curtes i paratàctiques, lligades entre elles pel punt, se succeeixen ràpidament resolent en poques línies el temps de la història, que va de l'estiu a les vacances de Pasqua. Així, la successió dels fets s'accelera fins arribar al clímax final, és a dir, la insinuació del misteri que envolta la vida dels senyors de Bearn. Un cop més, rebem el text amb un estil que redueix la informació a la seva essència. Cal dir, en efecte, que la parataxi no configura la narració en la seva totalitat, i que sens dubte aquest fragment és la mostra màxima de la precisió i rapidesa de Villalonga. Tot i així, en general, la prosa de *Bearn* es caracteritza per un

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

estil prim i minimalista. L'editor del Club Editor li atribueix les virtuts de l'«harmonia, elegància, naturalitat, ordre, claredat i precisió» (1983: 12). Pere Rosselló fa una interessant comparació entre la prosa de Villalonga i la de Proust: mentre que aquest últim tendeix a l'ampliació i a l'anàlisi minuciosa, Villalonga «tendeix a la supressió, a la reducció del text als elements essencials» (Rosselló 1997: 24). Aquesta característica la confirmen les paraules de l'escriptor mallorquí, quan explica el mètode d'escriptura de les seves novel·les: «una vegada redactada la novel·la vaig llevant la fullaca, eliminant els elements que sobren. Tenc per costum suprimir molt de les meves novel·les, amb la finalitat de fer-les més denses i precises» (dins Ferrà-Ponç 1983: 157). Així, tornem a la imatge de l'escultor que cisella la matèria, la mateixa que ens suggerien les paraules de Lampedusa quan descrivia l'estil de Stendhal. Però, mentre Lampedusa admirava la mestria de l'escriptor francès sense aconseguir adoptar-ne l'estil de precisió i contenció, Villalonga, en canvi, se sentia més afí a aquesta poètica i va poder fer-la seva. El resultat s'allunya força de tot allò que havíem observat en parlar de la prosa de Lampedusa i, en particular, del fragment del fresc del sostre, on qualsevol detall és descrit minuciosament i tot ens és donat. Les dues descripcions, doncs, no podrien ser més oposades.

Les afinitats entre Lampedusa i Villalonga són més aviat de caràcter ideològic, més que no pas estilístic. Lampedusa és un escriptor gras, mentre que Villalonga és un escriptor prim. D'altra banda, és el mateix traductor qui declara les pròpies dificultats davant dels barroquismes de l'original, quan diu, al pròleg a la segona edició d'*El Guepard*: «més penós m'ha resultat haver de conservar alguns barroquismes d'aquest gran autor d'una sola obra» (Villalonga 1969: 6). Vet aquí el problema de la pugna entre l'estil de l'autor i l'estil del traductor.

CONCLUSIONS

En la història de la traducció s'ha insistit moltes vegades en la situació de doble servitud experimentada pel traductor, és a dir, a l'autor i a la pròpia ambició creativa. Milan Kundera (1994: 106), apel·lant a la seva experiència d'autor traduït i de lector, explica sintèticament aquesta doble condició:

> Admetem-ho sense cap mena d'ironia: la situació del traductor és extremament delicada: ha de ser fidel a l'autor i alhora romandre ell mateix: com sortir-se'n? Ell vol (conscientment

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

> o inconscient) conferir al text la seva pròpia creativitat; com per animar-se, tria una paraula que aparentment no traeix l'autor però que, tot i això, procedeix de la seva pròpia iniciativa.

Arran de l'abisme semàntic trobat al seu estudi sobre les traduccions al francès d'un fragment d'*El castell* de Franz Kafka, l'escriptor txec reflexiona sobre algunes característiques de l'actitud del traductor envers l'original, i que segons ell poden considerar-se com a universals de traducció. Menciona, per exemple, la tendència a fer servir més sinònims que l'original i a evitar les repeticions, o també la tendència a reduir el grau d'abstracció de les metàfores, donant al text una major precisió semàntica. Es tracta, per tant, d'una tirada general a la simplificació, és a dir, en paraules de Josep Marco, «la tendència dels textos traduïts a ser més senzills que els originals en algun aspecte considerat pertinent: el lèxic, la gramàtica, la configuració textual o estilística, etc.» (2009: 13).[2]

Aquestes consideracions posen de manifest la condició de compromís que fonamenta la tasca traductora. I assenyalen una diferència fonamental entre l'escriptor original i el traductor: l'autor té completa llibertat en l'elecció de l'estil i del contingut de l'obra, i fa servir tota la imaginació i creativitat per elaborar-la; el traductor, en canvi, és, en major o menor mesura, el seu «esclau» i, com a tal, ha d'acceptar les limitacions que el text original li imposa. En traducció, doncs, el concepte de creativitat, àmpliament defensat i en molts aspectes realment defensable, no deixa de ser subordinat a les opcions literàries primigènies de l'autor original.

Tanmateix, com hem vist, sovint la imaginació del traductor no es deixa subordinar. I el desig d'apropiació d'un text per part del traductor és sens dubte encara més fort quan aquest és també escriptor. La bibliografia sobre la relació i les influències entre l'estil de l'autor i l'estil del traductor és gairebé inexistent, si més no en l'àmbit acadèmic i a un nivell teòric més general. Tenim, en canvi, alguns estudis de casos que analitzen exemples flagrants de traduccions que són vertaderes apropiacions; textos que s'allunyen considerablement de l'estil i del concepte de llengua de l'autor original per arribar a ser una prova més de l'evolució poètica del traductor. Un cas conegut

2. De fet, la tendència a la simplificació és unànimement reconeguda com un dels possibles universals de traducció. Pot ser útil llegir, en aquest sentit, les valuoses aportacions dels autors que van participar al volum Mauranen-Kujamäki (2004), el qual ja des del títol proposa l'estimulant reflexió sobre la veracitat i objectivitat de l'existència dels universals. Aquí els estudiosos pretenen conceptualitzar aquest fenomen i presenten estudis de casos, basats en els corpus, que en demostren l'existència. Entre les tendències que se solen detectar en els textos traduïts figura sovint la de la simplificació.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

és el de la traducció de *Les fleurs bleues* de Raymond Queneau, duta a terme, el 1967, per Italo Calvino. La versió italiana de la novel·la francesa és ben mirat una recreació: és una mostra de l'extraordinària creativitat i del domini de la paraula del traductor, a més de presentar unes preferències lingüístiques i estilístiques que s'apropen més a l'ideal calvinià que no pas al de Queneau. Fins al punt que es pot afirmar que Calvino duu a terme una reescriptura de l'obra, «calvinizzando lo stile di Queneau invece di limitarsi a tradurlo» (Federici 2007: 96). Aquest és indubtablement un cas extrem: atès que es tracta d'un dels llibres més intraduïbles de la literatura mundial, potser la seva traducció és possible només mitjançant una reinvenció. Tanmateix és un cas emblemàtic d'apropiació del text per part del traductor.

Gabriella Gavagnin (2007) estudia un altre cas semblant en un article on són protagonistes les traduccions de poetes italians, dutes a terme pel poeta-traductor Agustí Esclasans, al llarg dels anys vint del segle xx. La seva conclusió és que Esclasans introdueix canvis significatius, d'estil i d'ideologia, en la traducció dels poemes de Petrarca, Foscolo i Leopardi, i que aquests canvis corresponen a les predileccions estilístiques i literàries del traductor. La raó de l'apropiació rau en el fet que els poetes italians pertanyen a una línia classicista molt llunyana del llenguatge poètic de l'autor català. Abans de l'anàlisi, Gavagnin (2007: 61-62) adverteix que

> si la incorporació vigilada, conscient i coherent d'elements que pertanyen al món lingüístico-literari del traductor i de la tradició cultural d'arribada pot produir versions amb personalitat que, sense desvirtuar ni depreciar el producte original, aporten uns valors adjunts i una qualitat de fruïció sempre difícils d'assolir (d'exemples en podríem posar de tota mena, des del Poe de Baudelaire fins al Dante de Sagarra o al Montale de Guillén), és cert també que aquestes interferències, per excés o per contrast, poden perjudicar la funció mediadora de la traducció i allunyar-nos més que no pas apropar-nos a l'obra, o bé, si ens ho mirem des d'una òptica diferent, poden desplaçar la traducció cap a una reescriptura que prima una actitud molt més dialògica i creativa davant el text.

Efectivament, la nostra anàlisi ha arribat a les mateixes conclusions. Hem vist com *Il Gattopardo* és una novel·la grassa i com, en canvi, la versió catalana es presenta com un text molt més esvelt. Hem intentat buscar les raons d'aquest aprimament en la poètica i l'estil propi del traductor. Segurament, en les seves solucions han influït qüestions tant de coneixement parcial de la llengua d'origen com de poca cura en la redacció. Hi ha molts exemples, però, en els quals ens trobem davant d'un italià fàcil de comprendre i on el traductor no pot haver tingut un problema de manca de comprensió de l'original. Llavors arribem a la conclusió que sens dubte, a la traduc-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 33-49

ció de *Il Gattopardo*, també va tenir un pes notable el diferent plantejament estilístic entre els dos autors: gras i barroc, Lampedusa; prim i essencial, Villalonga. I de com, potser, des d'aquest punt de vista, Villalonga no era exactament el millor traductor possible de *Il Gattopardo*, com apunta Pairolí. Efectivament, aquesta diferència porta Villalonga a adaptar l'obra mestra lampedusiana a l'estil propi, rebutjant i escurçant els excessos de l'escriptor sicilià.

Les reflexions fetes fins ara sobre la creativitat i el marge de llibertat del traductor remeten al tema de la seva (in)visibilitat i del seu estil personal. El mateix Villalonga era conscient del concepte d'invisibilitat, atès que a la introducció al *Guepard* afirma que «la missió d'un traductor és, com la del cristall, anul·lar-se a força de transparència» (1962: 7), tot i que, com diu Maria del C. Bosch, «en el seu cas la transparència consisteix a afegir, canviar, suprimir, i interpretar l'obra original, mentre el pretès cristall, això sí, reflecteix expressions, conceptes o estils propis» (1999: 39). En altres paraules, villalonguitza l'estil de Lampedusa en compte de limitar-se a traduir-lo.

Caterina Briguglia
Universitat Autònoma de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Albertocchi, G. (1989) «Villalonga, Lampedusa i el "jo transcendent"», *Els Marges*, 39, pp. 7-18.

Aritzeta, M. (2002) *El joc intertextual. Quatre itineraris per la «sala de les nines»,* Barcelona, Proa.

Bertone, M. (1995) *Tomasi di Lampedusa*, Palerm, Palumbo.

Bosch, M. del Carme (1999) «Llorenç Villalonga; traduccions i pastitxos», dins Pere Rosselló Bover, ed. (1997) *Actes del Colloqui Llorenç Villalonga*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 37-63.

— (2000) «*El Guepard*: Traducció de Villalonga o en nom de Villalonga?», *Randa,* 44, pp. 99-111.

Buzzi, G. (1976) *Invito alla lettura di Tomasi di Lampedusa*, Milà, Mursia.

Gavagnin, G. (2007). «Traducció i reescriptura. A propòsit de les traduccions d'Esclasans de poesia italiana», *Els Marges*, 83, pp. 61-76.

Federici, F. (2007) «Italo Calvino comincia a tradurre Raymond Queneau: la traduzione creativa di un incipit», *The Italianist*, 27(1), pp. 80-98.
Ferrà-Ponç, D. ed. (1983) «Notes autobiogràfiques de Llorenç Villalonga», *Randa*, 15, pp. 131-168.
Kundera, M. (1994) *Els testaments traïts,* Barcelona, Destino.
Marco, J. (2009) «La llengua de les traduccions (aspectes generals) i la llengua de les traduccions al català en la literatura d'entreguerres», dins M. Ortín & D. Pujol (eds.), *Llengua literària i traducció (1890-1939)*, Lleida, Punctum & Trilcat, pp. 9-31.
Mauranen, A. & P. Kujamäki, eds. (2004) *Translation Universals. Do they exist?* Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
Orlando, F. (1963) *Ricordo di Lampedusa*, Milà, Scheiwiller.
Pairolí, M. (1996) *El Príncep i el felí. Una lectura de* El Guepard, Lleida, Pagès.
Pomar, J., ed. (2006) *Llorenç Villalonga. 333 cartes*, Mallorca, Moll.
Popeanga, E. (2007) «Un viaje al mundo de los sentidos: jardines y casas del *Gattopardo*», *Revista de Filología Románica*, pp. 285-303.
Puimedon i Monclús, P. (1994) «La correspondència entre Llorenç Villalonga i Joan Sales», *Randa*, 34, pp. 133-159.
Rosselló Bover, P. (1993) «Bearn *o la sala de les nines», de Llorenç Villalonga*, Barcelona, Empúries.
Tomasi di Lampedusa, G. (2005) *Il Gattopardo*, Milà, Feltrinelli. GAT
Villalonga, Ll. (1962) *El Guepard*, Barcelona, Club Editor. GUEP.
— (1969) *El Guepard,* Barcelona, Club Editor. [4a ed.]
— (1983) *Bearn*, Barcelona, Club Editor. [1961, 1a ed.]

MAR MASSANELL I MESSALLES
JOAN TORRUELLA

DENOMINACIONS DEL CREPUSCLE EN LLENGUA CATALANA*

A Joan Veny, pel seu mestratge i la seva amistat

1. PLANTEJAMENT I OBJECTIUS

El semicultisme *crepuscle* (pres del ll. CREPUSCULU, mat. sign.) és la designació emprada en la llengua estàndard per a referir-se, citant del *DIEC* (*s. v.*), a la «claror que hi ha quan el sol es troba sota l'horitzó, des de trenc d'alba fins a la sortida del sol [*crepuscle matutí*] o des de la posta del sol fins a ésser nit fosca [*crepuscle vespertí*]» i pot designar també el «temps que dura aquesta claror». Aquest terme deixa pas, en la llengua històrica i dialectal, a una munió de denominacions basades en lexemes variats i que sovint han pres cos a través de procediments diversos de formació de mots, com la derivació (*tardada*) i la composició (*horabaixa*),[1] mitjançant formacions sintagmàtiques (*boqueta de nit*) i, fins i tot, amb el recurs a construccions sintàctiques (*es fa llustre*).

(*) Aquest treball ha estat possible gràcies al projecte de recerca «Portal de léxico hispánico: documentación y morfología derivativa» (FFI2011-24183) i al grup de recerca consolidat *Lexicografia i diacronia* (2009SGR1067). Una versió preliminar d'alguns punts d'aquesta recerca va ser presentada al XXVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques. Agraïm a A. Bartra i a C. Buenafuentes les observacions que ens hi van fer. També donem les gràcies als revisors anònims pels seus comentaris, que ens han permès de millorar l'article.

1. Els límits entre derivació i composició no sempre són clars, i hi ha divergències entre autors en la consideració de les formes iniciades pels anomenats prefixos tònics, com *entre-*, especialment quan aquests es poden relacionar amb preposicions o adverbis que existeixen com a lexemes independents. Nosaltres seguirem el

És un bon reflex d'aquesta creativitat el corpus recollit en el mapa 626 de l'*Atles Lingüístic del Domini Català* (*ALDC*), que inventaria més d'una vuitantena de variants procedents de 190 punts d'enquesta. Aquesta qüestió s'integra en el capítol dedicat a les parts del dia, que segueix la seqüència: *la matinada, l'alba, el matí, el migdia, la tarda, el crepuscle, el vespre, la nit*, i es refereix, doncs, al crepuscle vespertí:[2] ens situa en el moment en què el sol acaba d'amagar-se sota l'horitzó i la claror minva fins que ja no s'hi veu. És un espai temporal de transició de la llum a la fosca, del dia a la nit.[3]

Una primera observació del conjunt de les respostes d'aquest corpus geolingüístic permet de detectar-hi una recurrència estructural, una de lèxica i una de motivacional. Així es fa evident l'existència d'estructures que es poden omplir amb lexemes variats. És el cas dels sintagmes del tipus: nom deverbal + *de* + (article) + substantiu, com *entrada de nit, acotxada de la nit, caient de la nit, caiguda del sol, tombada del sol, apostar del sol, posta de sol*, etc. D'altra banda, una mateixa arrel pot ocórrer en respostes de tipologia variada. *Fosc* n'és un exemple: *fosquet, fosquejar, enfosquir, entrefosc, enfoscant, boca foscant, entrada de fosc, entre les dues fosques*, etc. Finalment, és possible detectar unes motivacions comunes a certs grups de designacions diferents quant a estructura i a família lèxica. Com la imatge d'entrada que subjeu tant en la denominació *entrada de fosca* com en la denominació *boca de nit*, en la qual es pren el nom d'una part del cos, aquella per on entren els aliments, i s'utilitza metafòricament per a referir-se a la franja del dia a través de la qual ens introduïm en un nou espai temporal: la nit.

L'objectiu d'aquest treball és, en primer lloc, oferir una classificació del conjunt de les variants amb què es pot anomenar el crepuscle en català, segons criteris morfològics, lèxics i motivacionals, seguint el mètode de l'*Atlas Linguistique Roman*, dirigit

---

criteri aplicat en els capítols 6 (Cabré 2002, 734-736) i 7 (Gràcia 2002, 782-796) de morfologia de la *Gramàtica del català contemporani*, que es decanten per considerar compostes aquestes formes i, per tant, classificarem com a tals variants del tipus *entrefosc*, *captard* o *ranvespre*.

2. En l'*ALDC* no es recull com es va formular la pregunta. Pot servir d'orientació, però, la informació que es troba en una altra obra geolingüística, l'*ALEC* (mapa 8. *Crepúsculo vespertino*): «¿Cómo se llama el tiempo que media entre la puesta del sol y la oscuridad de la noche?».

3. És freqüent que el terme *crepuscle*, sense especificar, es refereixi al crepuscle vespertí. Això explica l'extensió de significat que ha pres aquest mot, que figuradament denota la «darrera fase d'una cosa que fina» (*DIEC, s. v.*). Aquest ús figurat és el que trobem en títols clàssics com *El crepuscle dels déus* (òpera de R. Wagner) o *Crepuscle dels ídols* (del filòsof F. W. Nietzsche) i també en obres recents com *El crepuscle de la democràcia* (F. Sáez, Barcelona, Edicions 62, 2010), *El crepuscle de la poesia* (J. Medina, Palma, Lleonard Muntaner, 2009) o *El crepuscle dels afortunats* (J. Alandes, Barcelona, La Magrana, 2010).

per M. Contini des de la Universitat de Grenoble, i establir, en la mesura possible, la distribució geogràfica d'aquestes variants.[4] En segon lloc, es pretén documentar les diferents denominacions en context i, almenys parcialment, resseguir-ne la història, a partir del *Corpus Informatitzat del Català Antic* (*CICA*), dirigit per J. Torruella, M. Pérez Saldanya i J. Martines, que en el moment actual de desenvolupament conté quatre-centes obres d'arreu del domini lingüístic que abasten des dels primers testimonis escrits (s. XI) fins al segle XVIII, les quals estan distribuïdes en períodes de cinquanta anys, classificades per origen dialectal i repartides en deu tipologies textuals. El resultat a què s'aspira, doncs, és la descripció dels procediments pels quals la llengua catalana ha donat nom al crepuscle, i la ubicació en les coordenades espacials i temporals de les variants que han generat.

2. CONTEXTUALITZACIÓ: LES PARTS DEL DIA

La divisió del dia en parts i l'abast temporal de cadascuna no és un aspecte de l'ús de la llengua que es pugui definir de manera precisa, sinó que presenta força vacil·lacions. Algunes es deuen a factors variables externs, com el fet que a les nostres latituds les hores de claror s'eixamplen a l'estiu i es redueixen a l'hivern: això pot provocar que una designació com «les set del vespre» es consideri adequada al desembre, però es percebi com a impròpia al juny.[5] Aquest fet es veu agreujat pels canvis horaris que molts països van començar a aplicar, per a estalviar energia, cap al final de la Primera Guerra Mundial, endarrerint de primer una hora i després, una altra.[6] Aquests canvis horaris provoquen que, en determinades èpoques de l'any, hi hagi un desajustament de 120 minuts entre l'hora solar i la que marca el rellotge, com fa evident el refrany «Per la Mare de Déu d'agost, a les set ja és fosc»: en l'actualitat, el 15 d'agost és fosc quan el rellotge assenyala les nou.

4. No cal dir que seria molt interessant ampliar aquest estudi a una visió panromànica, empresa que ara queda fora dels nostres objectius.

5. N'és una mostra la variació que es produeix en l'hora de la posta del sol. Consultant l'Observatorio Astronómico Nacional, se'n pot veure l'evolució diària a Barcelona al llarg de 2010: oscil·la entre les 17h 22' de la primera quinzena de desembre i les 21h 29' de Sant Joan i de l'acabament de juny.

6. A l'Estat espanyol es va aplicar per primer cop el 15 d'abril de 1918 (font: TV3 a la carta; «La història del canvi horari», 24 de març de 2007; <http://www.tv3.cat>).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

A banda d'aquesta variabilitat provocada per factors externs, hi ha diferències individuals que es relacionen amb els hàbits familiars, perquè sovint vinculem les parts del dia amb dos aspectes que marquen les nostres rutines diàries: quan ens llevem o ens allitem i quan fem els àpats. N'és un exemple el comentari d'un informant de Simat de Valldigna, que va afirmar que *poqueta nit* és «fins que se sopa».

El grau força elevat de subjectivitat en la distribució de les parts del dia en l'ús corrent de la llengua, en contrast amb la necessitat d'uns criteris clars en l'ús estàndard, ha provocat que alguns manuals d'estil hagin incorporat aquest aspecte, amb la voluntat d'oferir unes pautes fàcils de seguir, per exemple, pels professionals dels mitjans de comunicació. Així, l'*ésAdir*, el portal lingüístic de la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals, ha adoptat una convenció basada, segons s'hi diu, «en la tradició del Principat de Catalunya», d'acord amb l'abast autonòmic de les emissores radiofòniques i cadenes de televisió que en depenen. Les parts del dia que s'hi tenen en compte són la *matinada*, el *matí*, el *migdia*, la *tarda*, el *vespre* i la *nit*, per a cadascuna de les quals s'indica amb quines hores del dia cal associar-la: d'un quart d'una de la matinada a les cinc de la matinada, d'un quart de sis del matí a les onze del matí, etc.

També el *Manual d'estil* de Mestres, Costa, Oliva i Fité (1995), el *MeCOF*, fa una proposta basada en aquestes mateixes sis parts del dia, tot i que l'abast del *vespre* i de la *nit* no hi coincideixen: l'*ésAdir* proposa *les onze de la nit*, mentre que el *MeCOF* es decanta per *les onze del vespre*. En aquest llibre d'estil, basat igualment en els usos del Principat, s'esmenta la variació dialectal en una nota: «Al País Valencià es fa servir *vesprada* per designar la part del dia que va des de després de dinar fins que es pon el sol. [...] A les Illes Balears es fa servir el terme *horabaixa* per indicar aquest mateix període». Certament, un altre dels factors de variació molt importants en la divisió del dia en la llengua catalana té a veure amb els geolectes que la integren.

Aquesta variació geolectal queda recollida i precisada en els materials de l'*ALDC* corresponents a la pregunta «669. La tarda», que interpretem en el mapa 1. Efectivament, al País Valencià el terme predominant és *vesprada*: només s'hi recull *tarda* en una localitat de l'extrem sud (Guardamar) i a la franja del nord, que fa la transició cap al català nord-occidental (a Rossell i a Vinaròs, en solitari, i a Sorita, Xiva de Morella i Sant Mateu del Maestrat, en convivència amb *vesprada*). D'altra banda, però, aquest terme penetra al Matarranya, a l'Aragó catalanòfon: és el que s'ha recollit a la Ginebrosa, Bellmunt de Mesquí, Torrevelilla, la Codonyera i Favara de Matarranya. Pel que fa a les Illes Balears, la situació és menys homogènia del que suggeria el *MeCOF*. D'entrada, l'eivissenc utilitza *tarda*, d'acord amb el central, el nord-occidental,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

el rossellonès i l'alguerès. Al seu torn, a Menorca s'empra *capvespre*, i també a les localitats del nord i el centre de Mallorca: Pollença, Sóller, Alaró, Sineu, Son Servera i Felanitx. Només al sud de Mallorca es recull *horabaixa* com a geosinònim de *tarda*, a Palma, Montuïri, Llucmajor i Santanyí.[7]

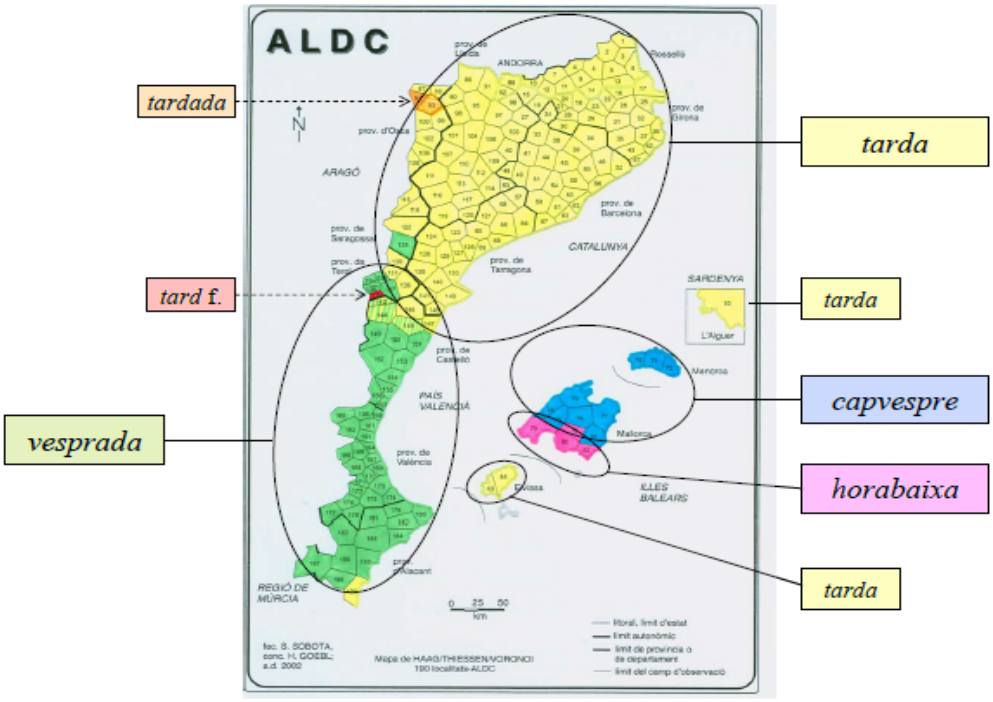

Mapa 1. Denominacions de la tarda

7. Coromines en el *DECat* (*s. v. tard*) expressa aquesta opinió: «Des del punt de vista de la precisió, riquesa i il·lustració de la llengua, la diferència entre *tarda* i *vespre*, o respectivament *tarda* i *capvespre*, *tarda* i *hora-baixa*, *tarda* i *vesprada*, seria un bé per a tots. ¿Que avui a Mallorca hi ha qui diu *s'hora-baixa* o *es capvespre* des de les dues de la tarda? Bé, però en l'origen això fou una impropietat: la diferència havia estat sempre *hora tarda* primer, *hora baixa* després, cap a la posta del sol. Amb aquest sentit *hora baixa* no té res d'especialment mallorquí: també es diu i s'escriu en el Principat. [/] Indubtable que era, i encara és, la pràctica recomanable. Probablement des del s. xvi es feia aquesta distinció a Mallorca mateix, segons els indicis que n'hem vist de l'ús antic de Sóller, de la matriarca de Llucmajor, del vell palmesà PdAPenya. No s'entengui per això que recomano que s'hi torni (encara menys, que els valencians limitin llur *vesprada*), car fins les antigues impropietats es tornen respectables, quan les consagra la llengua. Pensin, però, si no fóra desitjable, admetre almenys, com una alternativa recomanable, la vella distinció».

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

Aquestes dades balears, combinades amb les que procedeixen de la pregunta «670. El crepuscle», revelen l'existència de diferències semasiològiques entre els geolectes catalans en relació als termes *capvespre* i *horabaixa*, les quals queden recollides en les dues accepcions del diccionari normatiu:

> **capvespre** *m. 1* Crepuscle vespertí, part de la tarda quan el sol ja s'ha post. *Al capvespre*. *2* Tarda.
> **horabaixa** *m. 1* Tarda. *2* Capvespre.

Com es veu en el mapa 2, *capvespre* 'tarda' es recull a Menorca i al nord i al centre de Mallorca, mentre que *capvespre* 'crepuscle vespertí' prové de punts d'enquesta del Principat: Roses, Cruïlles, Santa Coloma de Queralt i Sant Jaume dels Domenys. En el mapa 3, es fa evident que *horabaixa* 'tarda' es recull al sud de l'illa de Mallorca (en distribució complementària amb *capvespre* 'tarda'), mentre que *horabaixa* 'crepuscle vespertí' es troba al centre i al nord de l'illa, i també a la localitat menorquina d'Es Migjorn Gran.

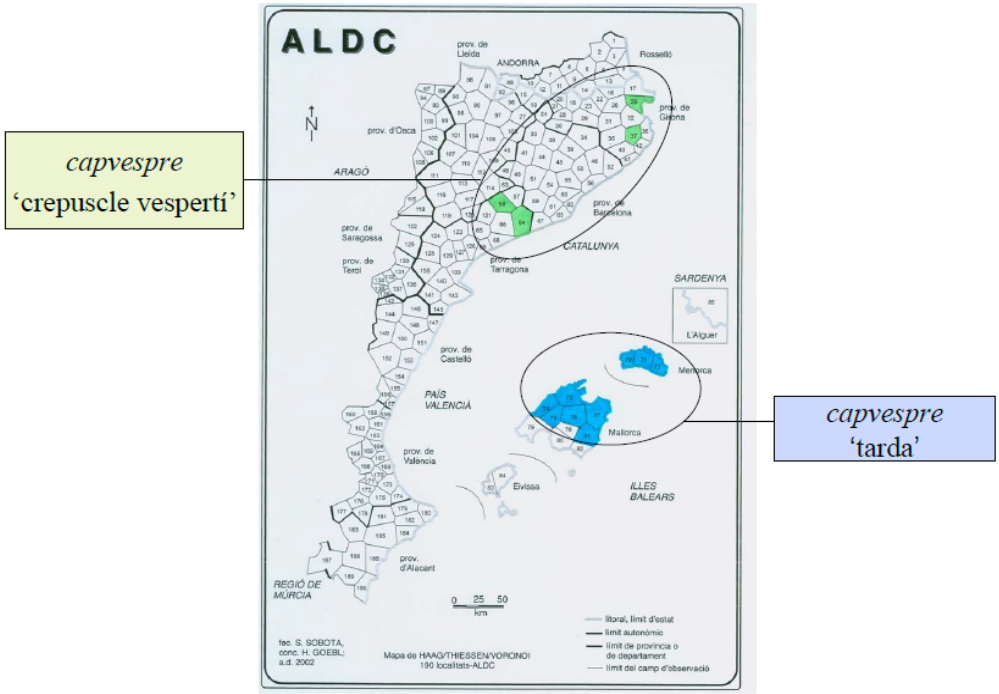

Mapa 2. **Variació en el significat del terme *capvespre***

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

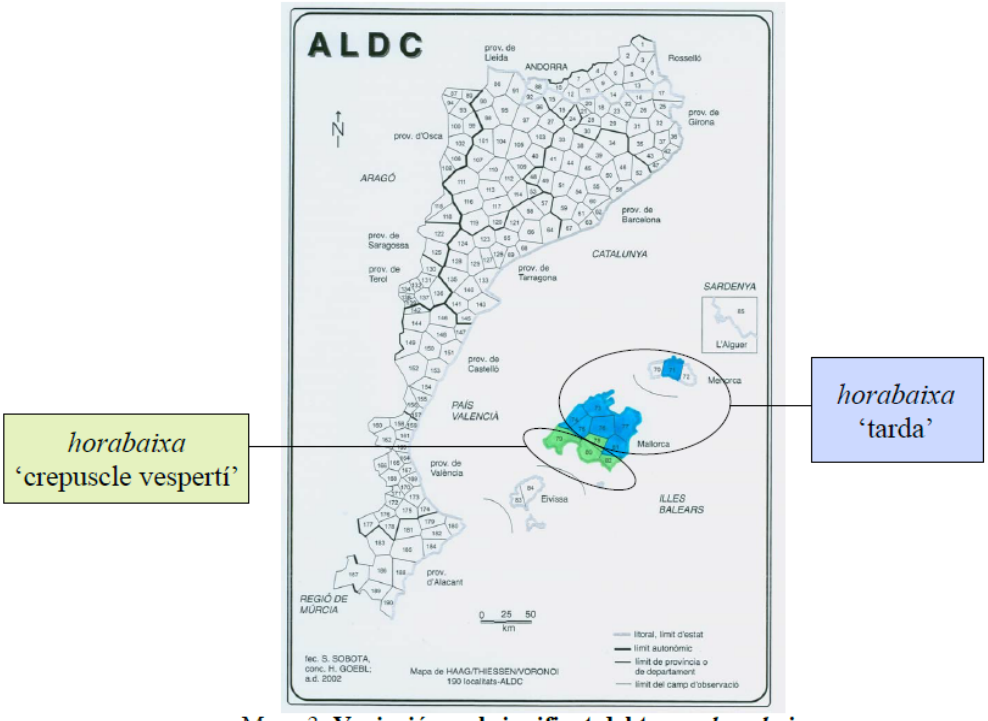

Mapa 3. **Variació en el significat del terme *horabaixa***

Semblantment, les dades valencianes de la pregunta «669. La tarda», combinades amb les de les preguntes «670. El crepuscle» i «671. El vespre», revelen una altra diferència semasiològica en relació al terme *vesprada*, també recollida en les dues accepcions del *DIEC*:

> **vesprada** *f. 1* Part del dia que comprèn les darreres hores de la tarda incloent-hi el crepuscle vespertí. *2* Tarda.

En el mapa 4, s'observa com el terme *vesprada* amb el significat de 'tarda' només és propi del País Valencià i de la comarca contigua del Matarranya, mentre que és absent de la resta del domini lingüístic. Al Principat, tant en territori central com nord-occidental, es coneix aquest mot, però amb el significat de 'crepuscle vespertí' o de 'vespre'.[8]

8. En l'apartat següent, es fa esment de les dificultats de distinció entre aquests dos conceptes.

Tanmateix potser el més destacable és que *vesprada* amb relació a l'acabament del dia apareix també en localitats esparses valencianes en què *vesprada* ja havia sortit com a 'tarda': és el cas de Cabanes de l'Arc, Torís, Xàbia i Alacant.

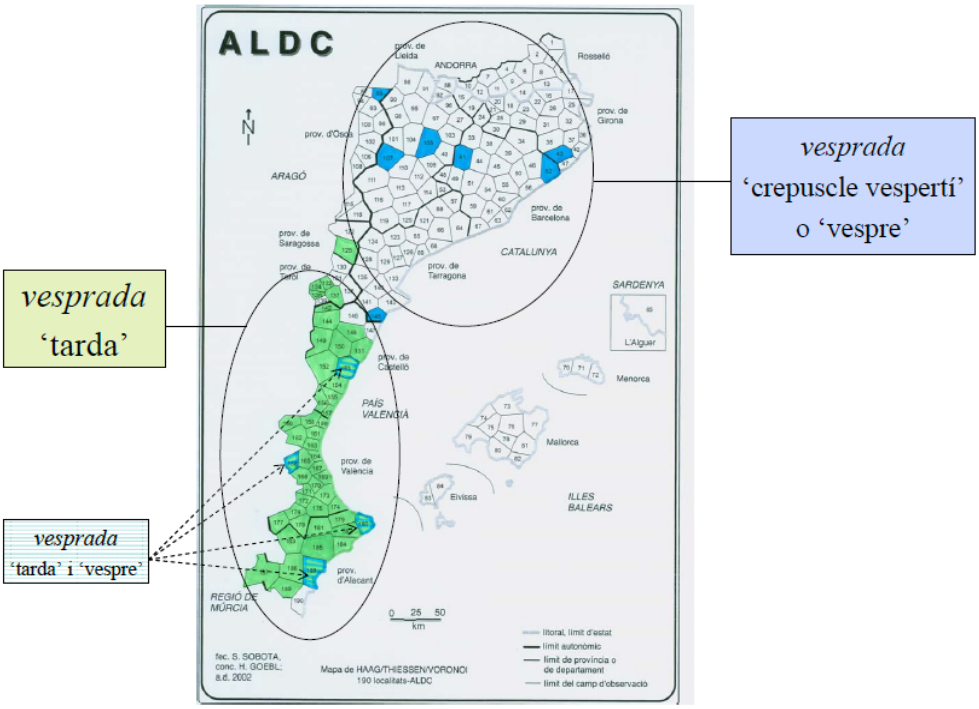

Mapa 4. **Variació en el significat del terme *vesprada***

Aquesta observació ens porta a una altra diferència dialectal més profunda, que no afecta només el nom que rep cadascuna de les parts del dia, sinó el nombre mateix de parts en què es fa aquesta divisió. A diferència de l'ús tradicional del Principat, hi ha zones del domini lingüístic, fonamentalment el País Valencià, l'Aragó catalanòfon, Eivissa i l'Alguer, en què no es considera l'existència d'una part diferenciada del dia situada entre la tarda i la nit: hi és desusat, doncs, el terme *vespre*, que ocupa el penúltim lloc en la successió que recullen els llibres d'estil citats. De fet, resulta reveladora la consideració en el *MeCOF* de les expressions «les vuit de la tarda» i «les vuit de la nit», que qualifica de «del tot inacceptables». Probablement, la prohibició no es fa en

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

clau dialectal (tot i que no s'hi diu enlloc), sinó pensant en parlants del Principat que presenten aquestes solucions per interferència del castellà.

A partir de la qüestió «671. El vespre», en el mapa 5 es recull en quins territoris existeix un terme per al concepte 'vespre' diferenciat del que s'usa per a 'tarda' i per a 'nit'. S'ha considerat que no hi ha un terme específic en els casos següents: *a*) a les localitats en què no s'ha obtingut resposta, com a Estagell; *b*) a les localitats en què la resposta obtinguda coincideix amb la de 'tarda', com a l'Alguer; *c*) a les localitats en què la resposta obtinguda coincideix amb la de 'nit', com a Crevillent; *d*) finalment, en totes aquelles localitats en què la resposta no és un terme que designi pròpiament una part del dia, sinó un sintagma descriptiu (com «caient de la nit», a Senet de Barravés), una expressió temporal (com «allà tardet», a Bellmunt de Mesquí) o una frase (com «està fent-se de nit», a Borriana); en aquests darrers exemples, a més, s'ha tingut en compte que aquesta mena de respostes són també les que apareixen per a referir-se al crepuscle vespertí: «caient de la nit», aquest cop a Eressué; «allà al tard», a Margalef de Montsant, i «ja es fa de nit», a Granyena de les Garrigues.

Com es veu en el mapa 5, l'àrea en què es diferencia un període entre la tarda i la nit és fonamentalment el Principat de Catalunya (deixant de banda la major part de la Catalunya del Nord), Mallorca i Menorca. En el territori continental, el terme predominant per a designar aquesta part del dia és *vespre*,[9] tot i que a la perifèria de la zona on es fa la distinció és força freqüent la resposta *vetllada*: s'ha recollit tant en septentrional i en septentrional de transició (aquí en convivència amb *vespre*), com en punts del sud i de l'interior del català nord-occidental, fonamentalment en parlars ribagorçans i tortosins. També és aquesta forma, sota la variant *vetla(d)a*, la que es consigna a les poques localitats valencianes en què s'ha obtingut un terme específic per a aquesta part del dia: la Llosa de la Plana, el Puig de Santamaria, Alfafar, l'Alqueria de la Comtessa, Montesa, la Font de la Figuera i Ontinyent. Pel que fa al balear, Menorca es decanta per *vetlada*, igual que la part oriental i septentrional de Mallorca, mentre

9. El resultat català *vespre* no té gaires equivalents en el conjunt de les llengües romàniques, com exposa Coromines en el *DECH* (*s. v. víspera*): «El lat. VĔSPĔRA sólo se ha conservado en el port. *véspera* (hoy con las acs. castellanas, y todavía en el s. XVI con la etimológica), y en el fr. *vêpres* f. pl. con el valor canónico; el cat. y el oc. distinguen entre *vespra* 'día anterior' (así en Jaime I y en el *Tirant lo Blanc*, hoy anticuado en el Principado), *vespres* f. pl. (oc. *-as*) 'rezo de vísperas' y el masculino *vespre* 'anochecer', procedente de VESPER, -I; de éste vienen también el it. *vespro* y varias formas dalmáticas, réticas y sardas, principalmente con el sentido eclesiástico, aunque también con huellas del etimológico. *Véspero* es cultismo sin arraigo».

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

que a la part occidental i meridional d'aquesta illa retrobem *vespre*, en localitats com Sóller, Montuïri, Llucmajor i Palma. Eivissa s'arrenglera amb els territoris que no disposen de denominació, com la major part del País Valencià, de l'Aragó catalanòfon i de la Catalunya del Nord, i l'Alguer.

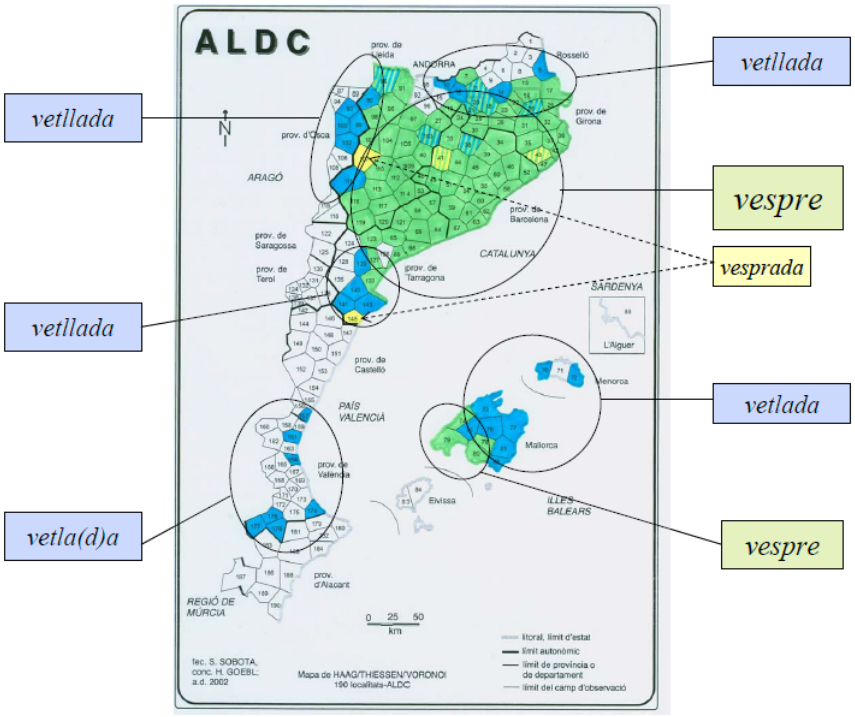

Mapa 5. **Existència d'un terme diferenciat per al concepte 'vespre'**

3. ASPECTES METODOLÒGICS: TRACTAMENT DE LES DADES

Les dades que acabem d'exposar ja insinuen que la delimitació del corpus per a l'estudi de les denominacions del *crepuscle* no és òbvia. Les dificultats es fan evidents quan es comparen les respostes a la pregunta «670. El crepuscle» i «671. El vespre». D'una banda, hi ha diverses localitats en què l'informant ha respost el mateix: *entrada de nit* (Salses), *primer foscant* (Santa Coloma d'Andorra), *primer enfoscant* (Bescaran),

tardada (Estanya i Saidí), *vesprada* (Àger i Alacant), *vespre* (Vimbodí), *tardet* (Marçà), *tard* (Vilalba dels Arcs i la Ginebrosa), *escurir* (Aiguaviva de Bergantes), *boca nit* (Sollana i Tàrbena), *boqueta nit* (Sant Mateu del Maestrat i Vilamarxant), *poca nit* (el Pinós de Monòver), *poqueta nit* (Alfafar, Picassent, Albalat de la Ribera, Simat de Valldigna, Benigànim, Pego, Muro del Comtat, Altea i Novelda). D'altra banda, hi ha vint-i-tres denominacions que apareixen tant en una llista com a l'altra, encara que a voltes provinguin de localitats diferents: *caient de la nit*, *fer-se de nit, fer-se fosc, fer-se tard, fosquet, posta de(l) sol, prima, sol post*, i totes les que s'han esmentat adés.[10]

Davant d'aquesta situació, s'han pres les opcions metodològiques següents:

a) En primer lloc, tenir en compte totes les respostes a la pregunta «670. El crepuscle», independentment de la seva presència o no a la llista «671. El vespre», amb només dues excepcions. D'una banda, s'ha descartat, per incompleta, la resposta *claror de(l) dia*, de Castellfollit de Riubregós, Calaf i Marçà; no, en canvi, *claror de dia posta* ni *perdre's la claror del dia*, que sí que remeten clarament al crepuscle. D'altra banda, s'ha obviat *vespre*, que només apareix com a resposta a «670. El crepuscle» a Vimbodí (coincidint amb la resposta a «671. El vespre»): considerem que és imprecisa i que en tot cas reflecteix la dificultat de l'informant de distingir entre tots dos conceptes.

b) En segon lloc, en l'estudi de l'abast geolectal de les variants que apareixen tant a la pregunta «670. El crepuscle» com a la «671. El vespre», s'ha cregut convenient considerar tots els punts d'enquesta on s'ha recollit cada denominació, amb independència de la pregunta que l'ha motivat. Així, s'indicarà que *caient de la nit* prové de dos punts d'enquesta contigus, Senet de Barravés i Eressué, malgrat que en el primer s'hagi recollit com a 'vespre' i en el segon, com a 'crepuscle vespertí'. Aquesta decisió rau en el fet que el crepuscle vespertí, entès com el moment del dia en què el sol s'acaba de ponre i queda una claror minsa que va desapareixent (la llum crepuscular), durant la major part de l'any s'integra en el vespre: el moment de la solpostada va endarrerint-se des de dos quarts de sis (al desembre) fins a dos quarts de deu (al juny), mentre que el vespre, en els territoris en què es distingeix, és una franja àmplia que pot abraçar des de mig quart de set fins a les deu (o les onze): la ubicació del crepuscle en relació al vespre va variant al llarg de l'any en funció de l'hora de la posta del sol, doncs, però la

10. Se n'hi podrien afegir dues: *en dos clarors* (com a 'vespre', molt propera a *entre dos clarors* 'crepuscle') i *entrada fosc* (com a 'vespre', molt propera a *entrada de fosc* 'crepuscle').

major part dels mesos s'hi integra i, quan no és així, el precedeix immediatament (en aquest sentit, remarquem les variants *fer-se de vespre*, *capvespre* i *ranvespre*, recollides en referència al crepuscle).

c) En tercer lloc, s'ha pres la decisió d'ampliar la llista de la pregunta «670. El crepuscle» amb quatre respostes procedents de la «671. El vespre». Dues són variants morfològiques que clarament es relacionen amb respostes presents a la primera llista. D'una banda, *en dos clarors*, de Vinaròs, que, tot i el canvi de preposició, cal relacionar amb *entre (les) dos clarors*, d'Ulldecona, Castelló de la Plana i Guardamar. De l'altra, *entrada fosc*, d'Oix, variant amb haplologia d'*entrada de fosc*, de Vilallonga de Ter, Alp, Castellar de n'Hug, Prats de Lluçanès, Cardona, Vacarisses, Aguiló, Cervelló i Sant Boi de Llobregat. Les altres dues no mostren un paral·lelisme tan directe, però sí que mantenen una relació etimològica amb respostes obtingudes en la llista «670. El crepuscle». D'una banda, *baixa del dia*, procedent de Sentmenat, recorda les respostes *horabaixa* i *horabaixa de tot* recollides a Mallorca i Menorca, i de l'altra, *primera nit*, procedent de Felanitx, es relaciona amb *prima*, de Sant Cebrià de Rosselló i l'Ametlla, i també amb *primer foscant*, de Santa Coloma d'Andorra i Cubells, i amb *primer enfoscant*, de Bescaran.

d) En quart lloc, s'ha decidit tenir en compte totes les respostes recollides, malgrat que la seva estructura s'allunyi del que es considera una denominació prototípica.[11] Aquesta decisió s'ha pres després de constatar que moltes de les respostes resultaven atípiques si s'esperava un nom: *entre dos foscants, es fa fosc, el sol se'n va a la posta, llustreja, comença a enfosquir*, etc. Aquesta circumstància es deu al fet que, mentre que la *matinada*, el *matí*, el *migdia*, la *tarda* i la *nit* (i el *vespre*, on es distingeix) corresponen realment a una part del dia àmplia i ben delimitada, que els parlants utilitzen darrere de les delimitacions horàries (*les tres de la matinada, les nou del matí, les dotze del migdia*, etc.), l'*alba* i el *crepuscle* corresponen a uns moments de transició, que marquen l'inici i l'acabament de la llum del dia, i que per la seva mateixa naturalesa presenten un cert grau d'indefinició. És cert que tant la sortida com la posta del sol tenen una gran importància com a delimitadors temporals, encara més si retrocedim cap a èpoques històriques en què la població, eminentment rural, no vivia com nosaltres pendent

11. La diversitat de respostes ha provocat que altres obres geolingüístiques, com l'*ALG* (v. IV), cartografiïn segregadament denominacions equivalents a les que l'*ALDC* aplega en el mapa 626: *atardecer, tardiña* (mapa 7), *entre lusco e fusco* (mapes 8a,b), *escurecer* (mapa 9), *postura do sol* (mapes 10a,b,c).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

del rellotge, sinó que controlava el temps bàsicament per la claror del sol i organitzava les activitats del dia en funció d'aquesta claror, especialment abans que l'electricitat permetés de suplir la llum solar. Per aquesta raó, en les respostes a la pregunta «670. El crepuscle», més que denominacions substantives d'aquesta part del dia (o de la llum que la caracteritza), sovint s'han recollit expressions temporals que situen dins del dia prenent com a referència el moment clau de la posta del sol i de l'acabament de la claror diürna.[12] És evident si considerem els contextos en què s'han recollit moltes de les respostes: «Ens trobarem al fosquejar» (Llançà), «fins a posta claror» (Linyola), «allà post lo sol» (Arbeca), «cap al tard» (Cardona), «al que es faiga fosc» (Tolba), etc.

De fet, aquesta mena de contextos són també molt freqüents en els buidatges que s'han practicat en el *CICA*, amb l'objectiu justament de mostrar les variants en contextos reals d'utilització, a banda de documentar-les i resseguir-ne, en la mesura possible, l'abast territorial en els períodes històrics precedents.

4. CLASSIFICACIÓ MORFOSINTÀCTICA

La classificació morfosintàctica de les variants parteix d'una primera macrodivisió entre respostes lèxiques (4.1), respostes sintagmàtiques (4.2) i respostes fraseològiques (4.3).

4.1 respostes lèxiques

Pel que fa a les respostes que són un sol mot, s'ha establert una primera distinció entre mots simples (A) i mots compostos (B). Dintre dels simples, s'han separat els primitius i els derivats, i els compostos s'han classificat en funció del tipus de formants. En tots els casos s'ha diferenciat entre substantius i mots d'altres categories que han passat per un procés de substantivació.

12. Tot i que no prové dels corpus objecte d'estudi, no ens podem estar d'esmentar en aquest punt una denominació antiga del crepuscle recollida en el *DCVB* (*s.v. hora*): «**Hora de llum encendre**: (ant.) a encesa de llums, quan ve la fosca de la nit. *Disapte damunt dit, hora de lum ancendre, yo fuy en presència del senyor papa*, doc. a. 1323».

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

A. Mots simples
1. Mots primitius
1.1. Semicultismes
a. Pres de CREPUSCULU, mat. sign.
crepusclo
crepúscol
1.2. Mots patrimonials
a. Del llatí LUSTRU 'brillantor; lluïssor escassa de la claror diürna'[13] (m. a *entre dos llustres* i a *fer llustre* 'fer claror de matí' i adj.: *és llostre*)
llustre
llostre
b. Substantivació de l'adjectiu provinent del llatí PRIMA 'primera'
prima
c. Substantivació de l'adverbi *tard*
tard
2. Mots derivats
2.1. Substantius
2.1.1. Substantius denominals amb el sufix *-ada* (< -ATA)
a. Sobre *tarda*
tardada
b. Sobre *vespre*
vesprada
2.1.2. Diminutius amb el sufix *-et* (< -ITTU), *-eta* (< -ITTA)
a. A partir de la substantivació de l'adjectiu *tarda*
tardeta
a'. A partir de la substantivació de l'adverbi *tard*
tardet
b. A partir de la substantivació de l'adjectiu *fosc*
fosquet

13. El valor gramatical del mot és dubtós en els casos en què la resposta es presenta sense context. És un substantiu a *fer llustre* (i a *entre dos llustres*), mentre que és un adjectiu a *és llustre*, respostes aquestes que hem inserit en els apartats corresponents.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

2.2. Substantivacions de verbs
2.2.1. Substantivacions d'infinitius a partir de verbs deadjectivals amb el significat de 'fer-se X'
2.2.1.1. Amb la terminació *-ir* (tercera conjugació)
a. Sobre *escur* 'obscur'
escurir
2.2.1.2. Amb la terminació *-ar* (primera conjugació) i l'infix *-ej-*
a. Sobre *fosc*
fosquejar
b. Sobre *llustre* '(claror de) crepuscle'
llustrejar
2.2.2. Substantivacions de gerundis
a. Gerundi de *pondre*
ponent
b. Gerundi d'*enfoscar*
enfoscant
2.2.3. Substantivacions de participis passats
a. Participi passat d'*escurigar* 'obscurir-se'
escurigada

B. Mots compostos
1. Substantiu + adjectiu
a. *hora* + *baix(a)*
horabaixa
2. Preposició + substantiu
2.1. *cap* preposició direccional
a. *cap* + *tard* (adverbi substantivat)
captard
b. *cap* + *vespre*[14]
capvespre

14. Hem considerat que el component inicial de *capvespre* era la preposició *cap*, perquè és coherent amb la formació de *captard* (i amb els paral·lels *rantard* i *ranvespre*). També podria ser, però, que aquest *cap* fos el substantiu que indica la part inicial del vespre (*cap de vespre*), que és l'explicació que recull el *DCVB*, *s. v.*

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

2.2. *ran* preposició locativa: 'a la vora de'
a. *ran* + *tard* (adverbi substantivat)
rantard
b. *ran* + *vespre*
ranvespre
2.3. *entre* preposició locativa: 'en l'espai que separa dues coses'
a. *entre* + *fosc* (adjectiu substantivat)
entrefosc
3. Preposició + verb
3.1. *entre* preposició locativa: 'en l'espai que separa dues coses'
a. Sobre el verb *lluscar*
a'. Substantivació de l'infinitiu
entrelluscar
a". Substantivació del participi passat (forma masculina)
entrelluscat
a"'. Substantivació del participi passat (forma femenina)
entrelluscada

4.2 respostes sintagmàtiques

Quant a les respostes que són un sintagma, s'ha diferenciat en un primer nivell entre sintagmes nominals (A) i sintagmes preposicionals (B). Dintre dels nominals, s'han separat aquells en què el substantiu va precedit d'un adjectiu; aquells en què el substantiu va seguit d'un adjectiu; aquells en què el substantiu nuclear va seguit d'un complement nominal format per un substantiu introduït per la preposició *de*, i a la fi un sintagma que originàriament obeïa a l'estructura substantiu + adjectiu + locució adverbial, abans que els dos primers constituents es fonguessin en un compost. Dintre dels sintagmes preposicionals, s'han distingit els que tenen com a nucli la locució prepositiva *cap a*, la preposició *en* i la preposició *entre*.

A. Sintagmes nominals
1. Adjectiu + substantiu
1.1. Adjectiu numeral *primer* + substantiu

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

a. *foscant*
primer foscant
b. *enfoscant*
primer enfoscant
c. *nit*
primera nit

1.2. Adjectiu quantificador *poc* + substantiu, per creuament de *boca* amb *poca* (homonimització semàntica)[15] (vegeu els apartats 6.4 i 6.5)
a. *nit*
a'. adjectiu *poc* + *nit*
poca nit
a". adjectiu *poc* + diminutiu + *nit*
poqueta nit

2. Substantiu + adjectiu
2.1. *sol* + adjectiu de naturalesa verbal
a. Sobre *pondre*
a'. Sobre el gerundi
sol ponent
a". Sobre el participi passat
sol post
b. Sobre *passar*
b'. Sobre el participi passat
sol passat

2.2. *claror* + adjectiu de naturalesa verbal
a. Sobre *pondre*
a'. Sobre el participi passat
claror posta
i. Amb inversió de l'ordre
posta claror
ii. Amb inserció d'un CN darrere del substantiu
claror de dia posta

15. Segons la terminologia emprada per Veny (1991) en la classificació dels encreuaments provocats per etimologia popular.

3. Substantiu + (*de*) + substantiu
   3.1. Substantiu que indica 'entrada': *boca* (metàfora)[16]
      a1. *boca* 'entrada' + *(de)* + *foscant*
         **boca del foscant*[17]
         **boca de foscant*
         boca foscant
      a2. *boca* 'entrada' + (*de*) + (*la*) + *nit* 'període sense claror de dia'
         **boca de la nit*
         boca de nit
         boca la nit
         boca nit
      a2'. *boca* 'entrada' + diminutiu + (*de*) + *nit* 'període sense claror de dia'
         **boqueta de la nit*
         boqueta de nit
         boqueta de denit
         boqueta nit
   3.2. Nom deverbal + *de* + (article) + substantiu
      3.2.1. Sobre un verb que indica un moviment d'entrada
         a. *entrar* (participi)
         a1. *entrar* + (*de*) + *fosc*
            entrada de fosc
            entrada fosc
         a2. *entrar* + *de* + *fosca*
            entrada de fosca
         a3. *entrar* + *de* + (*la*) + *nit*
            entrada de la nit
            entrada de nit
      3.2.2. Sobre un verb que indica un moviment de caiguda
         a. *caure*

16. Al llarg de tot l'estudi utilitzem els termes *metàfora* i *metonímia* en el sentit desenvolupat per Lakoff i Johnson (1980).

17. L'asterisc indica que es tracta d'una forma no atestada.

a1. *caure* (participi) + *de* + *el* + *sol*
caiguda del sol
a2. *caure* (participi) + *de* + *la* + *nit*
caiguda de la nit
a2'. *caure* (gerundi) + *de* + *la* + *nit*
caient de la nit
b. *tombar*
b1. *tombar* (participi) + *de* + *el* + *sol*
tombada del sol
c. *cotjar* (variant rossellonesa d'*acotxar*)
c1. *cotjar* (participi) + *de* + *la* + *nit*
cotjada de la nit

3.2.3. Sobre un verb que indica un moviment de transició (canvi de lloc)
a. *pondre*
a1. *pondre* (participi) + (*de*) + (*el*) + *sol*
posta del sol
posta de sol
postes de sol
b. *apostar*
b1. *apostar* (infinitiu) + *de* + *el* + *sol*
apostar del sol

3.3. Adjectiu substantivat que indica 'acabament, final'[18]
a. *baixa* + *de* + *el* + *dia*
baixa del dia

4. Substantiu + adjectiu + locució adverbial
a. Formant el compost *horabaixa*
a1. *hora* + *baixa* + *de* + *tot*
horabaixa de tot

B. Sintagmes preposicionals
1. Nucli: locució prepositiva direccional *cap a*

18. Noteu la similitud entre la idea de descens del verb *baixar* i la idea de caiguda dels verbs recollits a 3.2.2 (*caure*, *tombar* i *acotxar*).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

a. Substantiu *tard* (adverbi substantivat)
cap al tard

2. Nucli: preposició locativa *en*
2.1. Substantiu que remet al concepte 'claror'
a. *claror*
en dos clarors

3. Nucli: preposició locativa *entre*
3.1. Substantiu que remet al concepte 'claror'
a. *claror*
entre (les) dos clarors
b. *llum*
entre dos llums
c. *llustre*
entre dos llustres
3.2. Substantiu que remet al concepte 'foscor'
a. *fosca*
entre (les) dues fosques
b. *foscant*
entre dos foscants
c. *foscam*
entre dos foscams
3.3. Substantiu que remet metonímicament al dia + substantiu que remet metonímicament a la nit
a. *ca* (animal de costums diürns), *llop* (animal de costums nocturns)[19]
entre ca i llop (gal·licisme: *entre chien et loup*)[20]

19. És rellevant, per a aquesta interpretació, una dada que aporta l'informant del punt Hu102 de l'*ALE-ANR* (mapa 1314. *Arreboles de la salida y puesta del sol*, mapa 1315. *Significación atribuida a los arreboles de la salida y puesta del sol*), que respon «lo sol de los lobos» y afegeix que «Los abuelos decían a los nietos, para que se acostaran, que los lobos salían a cazar, y todos los seres vivos debían retirarse».

20. El *REW* (*s. v. canis*) dóna notícia de l'existència d'aquest sintagma en llengua francesa, al costat d'un compost en llengua castellana format a partir dels mateixos zoònims: «fr[an]z[ösisch] *entre chien et loup*, span[isch] *entrelubrican* [sic] "Dämmerung"». El *FEW* (*s. v. canis*) amplia la informació en l'àmbit gal·loromànic i afegeix que aquest sintagma està documentat en francès a partir del segle xiii: «Fr[anzösisch] *entre chien et loup* "à la tombée du jour" (seit 13. jh.)», a més de recollir-ne un de paral·lel en provençal modern: «n[eu]pr[ovenzalisch] *entre can et loup*», possiblement a partir de la consulta de Mistral, car en el *Tresor* (*s. v. can*) apareix «*entre can e*

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

4.3 respostes fraseològiques

S'han classificat les diverses frases obtingudes com a resposta en funció del tipus de construcció: (A) impersonals, (B) pronominals, (C) inacusatives, (D) incoatives i (E) d'imminència.

A. Construccions impersonals
1. Que indiquen canvi d'estat
1.1. Amb un verb deadjectival que significa «fer-se X»
a. Sobre l'adjectiu *llustre*
llustrejar: «llustreja»
b. Sobre l'adjectiu *fosc*
fosquejar: «fosqueja»
c. Sobre l'adjectiu *escur*
escurir: «escurix»
1.2. Amb el verb lleuger *fer-se* 'esdevenir' i un predicat nominal
1.2.1. *fer-se* + SPrep (= *de* + substantiu)
a. Substantiu *vespre*
fer-se de vespre: «es fa de vespre»
b. Substantiu *nit*
fer-se de nit: «es fa de nit», «ja es fa de nit», «fer-se de nit», «està fent-se de nit»

loup», acompanyat de la variant amb pèrdua de la nasal final: «*entre ca e loup* (l[anguedocien])». D'altra banda, per al castellà, Coromines (*DECH*, *s. v. lobo I*) documenta «*Lubricán* 'crepúsculo' [1580, F. de Herrera; Cej. VII, § 92]» i «*entrelubricán* 'entre dos luces' [1549, Núñez de Toledo]», «de *entre lob*(*o*) y *can*, porque a esta hora no se puede distinguir entre los dos animales (Cuervo, *Rom*. XII, 110-2); la *r* se debe al influjo de *lóbrego*»; al seu torn, Alvar en l'*ALEA* (mapa 810. *Crepúsculo vespertino*) localitza variants d'aquesta denominació en diversos punts de la zona occidental d'Andalusia. A l'*ALDC* la resposta *entre ca i llop* només es recull a Mosset, a la Catalunya del Nord, i sembla lògic interpretar-la com una interferència francesa, si més no en l'ús actual: sincrònicament no hem trobat cap altre cas de denominació del crepuscle basat en aquests zoònims i diacrònicament ni el *DCVB* ni el *DECat* no en donen notícia. Val a dir, però, que hem localitzat l'atestació «entre ca e lop, a la fi del jorn» en el *Lexique roman* (*s. v. ca*) de Raynouard, amb la referència «Cat[halogus] dels apost[olis] de Roma, fol. 150», manuscrit de *ca*. 1420 que tradueix l'obra historiogràfica *Flores chronicorum* del dominicà Bernat Gui (1261-1331), inquisidor de Tolosa de Llenguadoc. Honnorat, deu anys més tard, reprodueix aquesta mateixa citació en el seu diccionari (*s. v. ca*).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

1.2.2. *fer-se* + SAdj
a. Adjectiu *fosc*
fer-se fosc: «es fa fosc», «al que es faci fosc»
b. Adjectiu *llustre*
fer-se llustre: «es fa llustre»
1.2.3. *fer-se* + SAdv
a. Adverbi *tard*
fer-se tard: «ja es fa tard»
a'. Adverbi *tard* + diminutiu
fer-se tardet: «es fa tardet»
2. Que ubiquen en un estat
2.1. Amb un verb estatiu i un predicat nominal
a. Amb el verb existencial *ésser* i un SAdj
ésser llostre / ésser llustre: «és llostre», «és llustre»
b. Amb el verb de permanència *quedar* i un SN
quedar claror: «encara queda claror»

B. Construccions pronominals que indiquen canvi de lloc
1. Amb un verb pronominal de moviment direccional i un SN subjecte posposat
a. Subjecte: *el sol*
a1. Verb: *colar-se*
colar-se el sol: «colar-se el sol», «al que es cola el sol»
a2. Verb: *pondre's* (i variant *espondre's*)
pondre's el sol: «s'ha post el sol», «quan es pon el sol», «allà post el sol», «ja es pon el sol», «es pon el sol», «s'espon el sol»
b. Subjecte: *la claror del dia*
b1. Verb: *perdre's*
perdre's la claror del dia: «ja es perd la claror del dia»
2. Amb un verb pronominal de moviment direccional, un SN subjecte i un adjunt que marca destinació
a. Subjecte: *el sol*
a1. Verb: *anar-se'n*
a1'. Adjunt de destinació: *a la posta*

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

anar-se'n a la posta el sol: «el sol se'n va a la posta»

a1". Adjunt de destinació: a Can Quer[21]

anar-se'n a Can Quer el sol: «el sol se'ns[22] en va a Can Quer»

C. Construccions inacusatives que indiquen canvi de lloc

1. Amb un verb de moviment direccional i un SN subjecte posposat
   a. Subjecte: *la nit*
   a1. Verb: *caure*

   caure la nit: «ja cau la nit»

D. Construccions incoatives o d'inici d'un procés

1. Perífrasi *començar a* + infinitiu
   1.1. Introduint una construcció impersonal amb un verb deadjectival que significa «fer-se X»
      a. Infinitiu: verb format sobre *llustre*

      començar a llustrejar: «comença a llustrejar»

      b. Infinitiu: verb format sobre *fosc*

      b'. *fosquejar*

      començar a fosquejar: «comença a fosquejar»

      b". *enfosquir*

      començar a enfosquir: «comença a enfosquir»
   1.2. Introduint una construcció impersonal amb el verb lleuger *fer-se* 'esdevenir' i un predicat nominal
      a. Predicat nominal: *fosc*

      començar a fer-se fosc: «es comença a fer fosc»
   1.3. Introduint una construcció impersonal amb el verb lleuger *fer* 'existir' i un predicat nominal
      a. Predicat nominal: *llustre*

      començar a fer llustre: «comença a fer llustre»

21. Resposta recollida a Sentmenat. Can Quer és una masia que hi ha a l'altra banda de la carena, per on veuen pondre's el sol.

22. Noteu el datiu ètic o d'interès.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

E. Construccions d'imminència d'un procés
1. Perífrasi *anar-se'n a* + infinitiu
1.1. Introduint una construcció impersonal amb el verb existencial *ésser* i un predicat nominal
anar-se'n a ser nits: «se'n va a ser nits»
2. Perífrasi *voler* + infinitiu
2.1. Introduint una construcció impersonal amb el verb lleuger *fer-se* 'esdevenir' i un predicat nominal
voler fer-se de nit: «es vol fer de nit»
2.2. Introduint una construcció pronominal de canvi de lloc
voler colar-se el sol: «ja es vol colar el sol»

5. CLASSIFICACIÓ MOTIVACIONAL

Les diverses denominacions del crepuscle obeeixen a dos tipus de motivació: les que es basen en el grau de claror (A) i les que es basen en el moment del dia (B). Aquesta circumstància concorda amb el fet que el crepuscle es pot entendre bé com un determinat tipus de claror (la que hi ha quan el sol es troba sota l'horitzó), bé com una part del dia (l'estona durant la qual hi ha aquesta mena de claror). Tant en un cas com en l'altre, les denominacions del crepuscle poden classificar-se en tres grups: denominacions basades en el moviment (que pot ser de diversos tipus: de partida, d'arribada, de caiguda, d'entrada, etc.), denominacions basades en la ubicació en un moment del contínuum claror-fosca o en un moment del dia (que poden conceptualitzar el crepuscle com un moment final, intermedi, inicial, etc., depenent del punt de referència que es prengui) i, finalment, denominacions que remeten a un estat, sovint a través d'una imatge de canvi d'estat, tot i que també és possible la visió de la permanència o de la desaparició.

A. Motivació segons el grau de claror
1. Denominacions basades en el moviment
1.1. Moviment de partida (del sol cap a la posta)
a. anar-se'n: *anar-se'n a la posta el sol, anar-se'n el sol a Can Quer*
1.2. Moviment d'arribada (del sol a l'horitzó)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

a. pondre's: *pondre's el sol, ponent, apostar del sol, posta de(l) sol, postes de sol, posta claror, claror de dia posta, sol ponent, sol post*
b. passar: *sol passat*

1.3. Moviment de caiguda (del sol sota l'horitzó)
a. tombar: *tombada del sol*
b. colar-se: *colar-se el sol*
c. caure: *caiguda del sol*

1.4. Moviment d'entrada (de la foscor)
a. entrar: *entrada de fosc, entrada de fosca*

2. Denominacions basades en la ubicació en el contínuum claror-fosca

2.1. Ubicació a l'inici de la fosca

2.1.1. Ubicació ordinal
a. primer: *primer enfoscant, primer foscant*

2.1.2. Ubicació amb una metàfora corporal (boca 'entrada')
a. boca: *boca foscant*

2.1.3. Ubicació amb una metàfora quantitativa (diminutiu = poc = inici)
a. -et: *fosquet*

2.2. Ubicació en un espai intermedi entre dos moments del contínuum lumínic

2.2.1. Des del punt de vista de la presència de claror
a. claror: *entre (les) dos clarors*
b. llum: *entre dos llums*

2.2.2. Des del punt de vista de l'absència parcial de claror

2.2.2.1. Una certa falta de claror
a. llustre: *entre dos llustres*

2.2.2.2. Una certa falta de claror que dificulta la visió
a. llusc: *entrelluscar, entrelluscat, entrelluscada*

2.2.2.3. Metàfora basada en les dificultats visuals per manca de claror (dificultat de diferenciar entre un gos i un llop)[23]
a. ca / llop: *entre ca i llop*

2.2.3. Des del punt de vista de l'absència total de claror

23. Vegeu la nota 21.

a. fosc: *entre dos foscants, entre dos foscams, entre les dues fosques, entrefosc*

3. Denominacions que remeten a un estat
   3.1. Canvi d'estat
      a. llustre: *fer-se llustre, llustrejar*
      b. fosc: *fer-se fosc, fosquejar, enfosquir, enfoscant*
      c. escur: *escurir, escurigada*
   3.2. Existència d'un estat
      a. llustre: *ser llustre, fer llustre*
   3.3. Permanència en un estat
      a. claror: *quedar claror*
   3.4. Desaparició d'un estat
      a. claror: *perdre's la claror del dia*

B. Motivació segons el moment del dia
   1. Denominacions basades en el moviment
      1.1. Moviment d'avenç vers un moment determinat del dia
         a. tard: *cap al tard, captard*
         b. vespre: *capvespre*
      1.2. Moviment de caiguda (de la nit)
         a. caure: *caure la nit, caient de la nit, caiguda de la nit*
         b. acotxar: *acotxada de la nit*
      1.3. Moviment d'entrada (de la nit)
         a. entrar: *entrada de (la) nit*
   2. Denominacions basades en la ubicació respecte d'un moment determinat del dia
      2.1. Ubicació a la part final d'un període
         2.1.1. Ubicació pròpiament temporal
            a. tard: *tard, tardet, tardada, tardeta*
         2.1.2. Ubicació amb una metàfora espacial (baix = tard)
            a. baix: *horabaixa, horabaixa de tot*
      2.2. Ubicació en el límit d'entrada (ran, metàfora espacial)
         a. tard: *rantard*
         b. vespre: *ranvespre*

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

2.3. Ubicació a la part inicial d'un període
2.3.1. Ubicació ordinal
a. prim(er): *prima*
2.3.2. Ubicació amb una metàfora corporal (boca 'entrada')
a. boca: *boca de nit, boca nit*
a'.boca + diminutiu: *boqueta de nit, boqueta de denit, boqueta nit*
2.3.3. Ubicació amb una metàfora quantitativa (poc = aviat)
a. poc: *poca nit*
b. poc + diminutiu: *poqueta nit*
3. Denominacions que remeten a un estat
3.1. Canvi d'estat
a. tard: *fer-se tard, fer-se tardet*
b. vespre: *fer-se de vespre*
c. nit: *fer-se de nit*

Aquestes motivacions, especialment les que denoten un canvi d'estat, poden veure's emfasitzades a través de la utilització de perífrasis verbals que assenyalen inici (*començar a*) o imminència (*voler*, *anar-se'n a*) i que, en conseqüència, remarquen l'entrada en un estat nou: *començar a enfosquir*, *a fer llustre*, *a fer-se fosc, a fosquejar*, *a llustrejar*; *voler fer-se de nit*, *voler colar-se el sol*; *anar-se'n a ser nits*. De manera similar, sovint la referència al crepuscle s'emfasitza amb la incorporació de l'adverbi de valor incoatiu *ja*, que remarca el moment inicial d'un canvi d'estat: *ja es pon el sol*, *ja es vol colar el sol*, *ja es perd la claror del dia*, *ja es fa tard*, *ja es fa de nit*, *ja cau la nit*, *ja estam en dos clarors*. I, paral·lelament, l'adverbi *encara* en una construcció de permanència situa en el moment final d'un estat en procés d'exhauriment: *encara queda claror*.

6. DISTRIBUCIÓ DIALECTAL

En aquest apartat es comenten els aspectes més rellevants de la distribució geogràfica actual de les denominacions recollides en l'*ALDC* i, si escau, es contrasta amb la informació històrica que en proporciona el *CICA*.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

6.1 denominacions amb el lexema *fosc*

El lexema *fosc* és un dels més utilitzats per a formar denominacions del crepuscle: participa en catorze de les variants (*entrada de fosc, fosquejar, enfosquir*, etc.) i s'ha localitzat en trenta-sis de les localitats enquestades, repartides entre diverses àrees dialectals, tot i que en destaca la pràctica absència al País Valencià (amb l'única excepció de la resposta *fosquejar* de Cabanes de l'Arc).[24] Com a fets geolingüístics més remarcables, que es poden observar en el mapa 6, hi ha la concentració de la variant amb diminutiu (*fosquet*) a Menorca, l'agrupament de les variants femenines (*entrada de fosca* o *entre ses dues fosques*) a Mallorca i Menorca, i l'exclusivitat per al territori nord-occidental de les substantivacions del gerundi en *-ant*, que es concreta en les variants *primer foscant*, *enfoscant*, *primer enfoscant*, *boca foscant* i *entre dos foscants* (i hi podem incloure, perquè en deriva, la variant tortosina *entre dos foscams*).[25]

24. Val a dir que el *DECat* (*s. v. fosc*) sí que recull en territori valencià denominacions de la nit (que no del crepuscle) basades en aquest lexema: *a la fosca* 'quan ja és fosc, de vespre o de nit' (*les anguiles mareses sols s'agafen a la fosca*, Palmar de l'Albufera, 1962).

25. El *DCVB* esmenta *foscam* com a variant formal de *foscant* recollida en el vocabulari tortosí de Mestre i Noé, tot i que la considera una «forma falsa, extreta per confusió de sufix de la locució *entre dos foscants* (pronunciat *foscans*, com se pronunciaria també el plural d'un mot acabat en *-am*)», explicació fonètica que no sembla gaire encertada, perquè la pronúncia assimilada d'un mot acabat en *-ams* (del tipus *cans* per *cam(p)s*) és ben pròpia d'un mallorquí —com Alcover— i podria ser-ho, tot i que no és la realització més freqüent, d'un menorquí —com Moll—, però no pas d'un tortosí (Pons 2004, 103-104). D'altra banda, el mateix *DCVB* (*s. v. foscant*) recull una atestació d'aquesta variant en *Del folklore tortosí* (1934) de Joan Moreira: «Les festes que esta tarde *entre dos foscams* han començat».

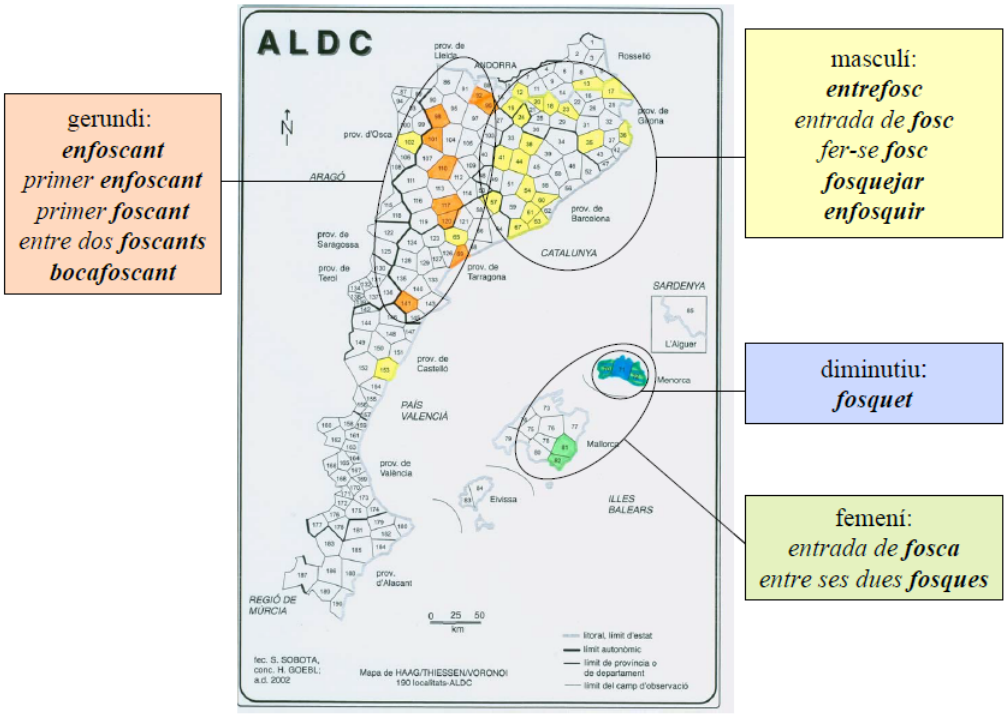

Mapa 6. **Variants que reposen en el lexema *fosc***

Així doncs, en les dades de l'*ALDC*, el terme *foscant* s'ha mostrat territorialitzat, perquè només ocorre en nord-occidental.[26] En canvi, en les dades del *CICA*, *foscant* té un abast més ampli: se'n troben dues ocurrències balears i set de centrals, i una sense especificar, que prové del *Llibre dels fets del rei en Jaume*,[27] com es reflecteix a la taula de sota.[28]

26. El *DCVB* també situa les variants *al foscant, al primer foscant* i *entre dos foscants* a la Conca de Barberà, comarca limítrofa amb el territori nord-occidental.

27. A més, Balari dóna notícia del sintagma *hora foscant* en la *Crònica* de Pere el Cerimoniós (*DBalari, s. v. foscant*).

28. En endavant: Cat = català, Or = Oriental, Bal = balear, Cen = central, Val = valencià.

Taula 1. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *foscant* a l'ALDC i al CICA

Foscant	ALDC	CICA
Català		1
Oriental		
Oriental: balear		2
Oriental: central		7
Oriental: septentrional		
Occidental		
Occidental: nord-occidental	9	
Occidental: valencià		

[Bal, 1a XV] com vench *hora de sopar*, que ja era ***foscant***, aquest se·n anà a la case
No serets tots temps batle (2/2), p. 50, l. 10

[Cen, 2a XIV] Interrogatus quina hora era mentre fahien la dita letra. E dix que hora del ***foscant***, *que qu[a]x ell testis no hi vehia escriure*.
Procés criminal contra Antònia Marquès, f. 9v, l. 8

[Cat, 1a XIV] E altre dia, prop del ***foscant*** *de la nuyt*, exís del castel
Llibre dels fets del rei en Jaume, f. 6v, l. 14

6.2 Denominacions amb els lexemes *escur*, *llustre* o *llostre* i *llusc*

De la mateixa manera que l'adjectiu *fosc*, també el sinònim *escur* (evolució patrimonial del llatí OBSCŪRUS), esdevingut un arcaisme a la major part del domini lingüístic, dóna nom al crepuscle en dues àrees extremes, com es veu en el mapa 7, fet que concorda amb la teoria de les àrees laterals de Bartoli (1945). D'una banda, a l'Alguer, amb la variant d'influència sarda *ascurigara* (*escurigada*), substantivació de la forma femenina del participi d'*escurigar*, pres del sard *iscurigare*, del llatí OBSCURICARE 'obscurir-se' (*DCVB*, *s. v.*). De l'altra banda, en localitats de l'Aragó catalanòfon, s'ha recollit *(a l')escurir*: al sud, a les localitats veïnes de la Codonyera, Torrevelilla, Bellmunt de Mesquí i Aiguaviva de Bergantes, i al nord, a la Pobla de Roda.[29]

29. Prop d'aquesta zona, concretament al Pont de Suert, el *DCVB* reporta *al primer obscurant* 'entre la posta del sol i la fosca de la nit'. És una denominació paral·lela a *al primer (en)foscant*, que l'*ALDC* recull profusament en territori nord-occidental (cf. 6.1): es tracta del mateix procediment de substantivació d'un gerundi en *-ant*, aplicat, però, sobre una altra arrel.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

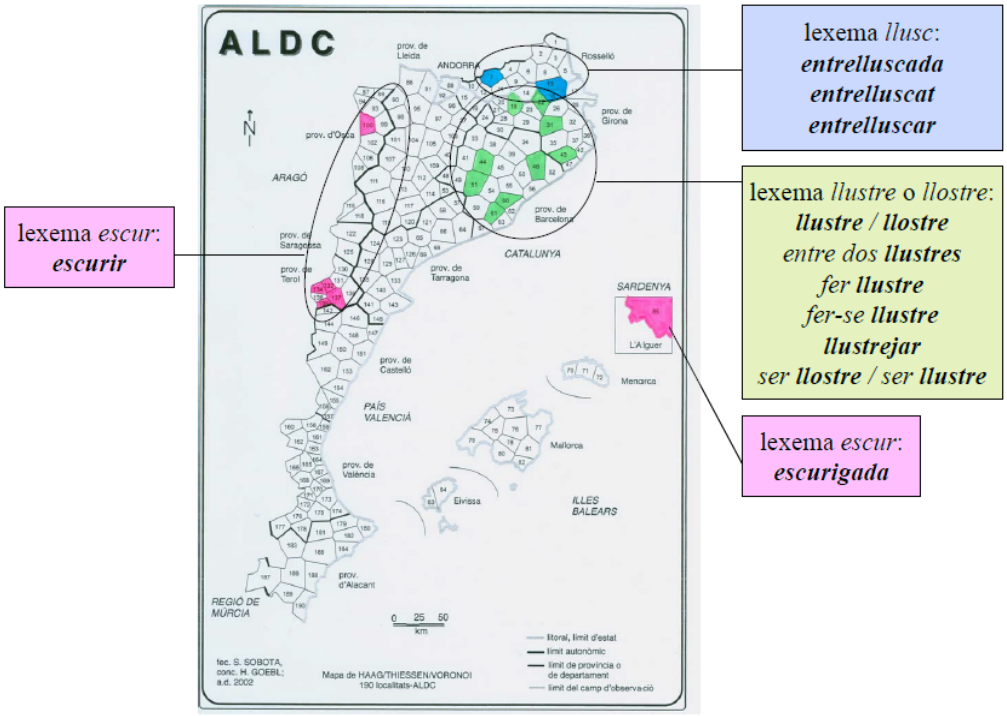

Mapa 7. **Variants que reposen en els lexemes *escur*, *llustre* o *llostre* i *llusc***

En el *CICA* hi ha un exemple del *Llibre dels fets del rei en Jaume* que correspon a la variant actual de la Franja i, a més, un exemple valencià del sintagma *hora escura*, que lliga amb denominacions com *hora baixa*, *hora tarda*, etc. que han acabat donant nom a diverses parts del dia.

Taula 2. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *escur* a l'ALDC i al CICA

Escur	ALDC	CICA
Català		1
Oriental		
Oriental: alguerès	1	
Oriental: balear		
Oriental: central		
Oriental: septentrional		
Occidental		
Occidental: nord-occidental	5	
Occidental: valencià		1

[Cat, 1a XIV] E, *cant vench que·s volia* ***escurir***, enans que menjassen, haguem foch
Llibre dels fets del rei en Jaume, f. 63v, l. 5

[Val, 2a XIII] fo la dita baralla lo dia de la festa de carnestoltes, *s'**ora escura** primera passada*
Clams i crims a la València medieval 1, p. 46, l. 20

A més de *fosc* i *escur*, dos altres adjectius que denoten falta de claror (encara que no sigui absoluta) també intervenen en la denominació del crepuscle en dues àrees dialectals ben delimitades. D'una banda, *llustre* (i la variant fonètica *llostre*) es concentra en el català central, concretament en les localitats de Vilallonga de Ter, Bassegoda, Banyoles, Llagostera, Balsareny, Campins, Sant Salvador de Guardiola, Barberà del Vallès i Cervelló, i es recull sota diverses formes: *començar a fer llustre*, *fer-se llustre*, *llustrejar*, *ser llustre*, *entre dos llustres*.[30] De l'altra banda, *llusc* (en les variants *entrelluscar*, *entrelluscat* i *entrelluscada*) dóna nom al crepuscle en una àrea propera i més reduïda del català septentrional i del septentrional de transició: s'ha recollit a Formiguera, Ceret i Maçanet de Cabrenys.[31] Cap d'aquestes variants no es troba en el *CICA*, però

30. El *DCVB* (*s. v.*) reporta aquest exemple, que situa a Solsona i Cardona: «Quan siré a casa, ja sirà llustre». També «Ja fa llustre», a Molins de Rei, referit, però, al crepuscle matutí ('ja fa claror del matí'). I el *DECat* (*s. v.*) ho recull a Sant Pol («fa un mes, a quarts de quatre, ja era clar, ara encara és llustre»). En la variant *llostre*, el *DECat* situa el terme a Biure d'Empordà («ja és llostre») i a les Preses d'Olot, i el *DCVB* a l'Empordà, el Gironès i el Berguedà, i recull «entre dos llostres» a Vilabertran.

31. Cf. amb l'expressió mallorquina «*Fer sa llosca*: anar a treballar amb poca claror, sense veure-hi bé», que remet al crepuscle matutí (*DCVB*, *s. v.*). No és sobrer de recordar l'existència d'afinitats lingüístiques entre les àrees dialectals rossellonesa i mallorquina.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

el *Diccionari Aguiló* documenta *entre dos llustres* a Barcelona el 1634 («al anochecer o al amanecer, entre dos luces») i aquest sintagma també està entrat al *Gazophylacium Catalano-Latinum* de Lacavalleria, imprès el 1696 («comensant a faltar lo llum del dia, comensant a fer-se nit: dubia luce»), i al *Diccionario Catalán-Castellano-Latino* d'Esteve, Belvitges i Juglà, aparegut entre 1803 i 1805 («entre dos luces, *in crepusculo*») (*DECat*, *s. v.*). Prou més recentment, l'autor humorístic rossellonès Saisset dóna mostres de l'ús d'*entrelluscar*: «Molt temps s'era passat i ja entrelluscava», 1888 (*DCVB*, *s. v.*).

6.3. denominacions amb numerals

Una altra mena d'arrels adjectives, les numerals, també han contribuït a donar nom al crepuscle, com es veu en el mapa 8. Sovint es recorre a la fórmula «entre dos X» que trobem disseminada pel territori: *entre dos clarors, entre dos foscants, entre dos llums, entre dos llustres, entre les dues fosques*. Altres vegades, menys nombroses i concentrades al Principat i a Mallorca, s'utilitza el numeral ordinal *primer* (*primer enfoscant, primer foscant, primera nit*) o bé la forma femenina substantivada *prima*. Aquesta és realment la més interessant: només es recull en tres punts de la costa, prou distants entre si, que són Sant Cebrià de Rosselló, a la Catalunya del Nord, l'Ametlla, a les terres de l'Ebre, i Santanyí, a Mallorca. En el sentit de 'crepuscle', es tracta clarament d'una accepció lligada al parlar dels mariners, com remarca l'enquestador de Sant Cebrià («entre els mariners») i de Santanyí («entre els pescadors»).[32]

32. Aquesta vinculació es fa evident en l'obra d'Alvar *Léxico de los marineros peninsulares*, que d'entre els diferents punts d'enquesta en té 27 al llarg de la costa del nostre domini lingüístic (Catalunya, País Valencià, Mallorca, Menorca i Eivissa). La resposta *prima* 'crepuscle' (i variants: *alba prima, alba de prima, albes de prima nit, fer la prima, fer-se prima, ser de part de prima*) apareix en 20 de les localitats (llistes 133. *Crepúsculo vespertino* i 132. *Atardecer*). També en el castellà de les Illes Canàries s'usa *prima* 'crepuscle' i és igualment un terme de mariners, com es recull en aquesta mateixa obra i en l'*ALEICan* (mapa 715. *Oscurecer*), que situa la resposta *prima* en 22 punts d'enquesta, distribuïts entre totes vuit illes, a més d'una variant *prima noche* (cf. amb *primera nit*, de Felanitx), i aclareix que són «términos sólo usados por los pescadores» (mapa 716).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

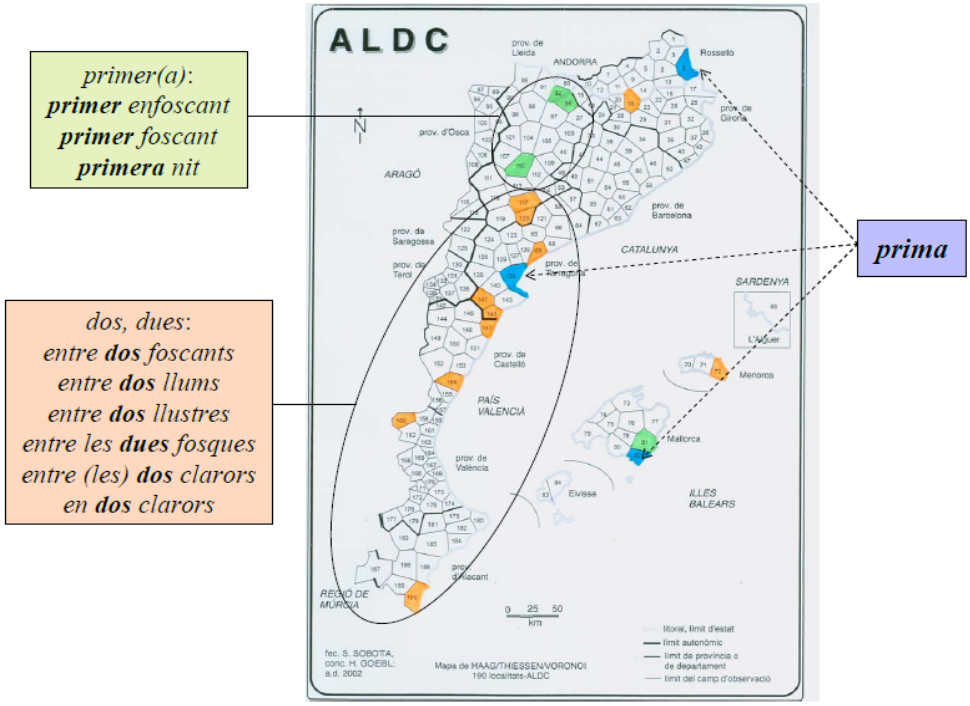

Mapa 8. **Denominacions en què hi ha numerals implicats**

Tot i que en el *CICA* no en trobem exemples amb aquest sentit, sí que es recull al *DCVB*:

> **prima** f. **5**. Espai de temps del capvespre fins a entrada de fosc; la pescada que es fa en aquella hora (or., bal.). *Anar a la prima*, o *Fer prima*, o *Pescar de prima*: pescar a darrera hora de la tarda fins a entrada de fosc. Ja els sardinalers tornaven de prima, Ruyra Pinya, I, 58. Els sardinalers... anaven a prima i passaven pel nostre costat, ibid. II, 46. *Fer la prima dels calamars*: sortir a pescar-los a darrera hora del capvespre, o devers les tres de la matinada, o de nits quan fa lluna (Llucmajor).

I també al *DECat* (*s. v. prim*), amb més precisió horària: «De sortir a pescar a les cinc de la tarda en deien, a S[an]t Pol [de] M[ar], "anar a la *prima*" perquè així pescaven a l'hora "primera de la vetlla" de 18 a 19h. (1920)».

6.4. denominacions amb els lexemes *baix*, *tard* i *poc*

Encara dins les arrels adjectives, és interessant de veure la distribució de les que marquen la ubicació en un període, reflectida en el mapa 9: *tard*, que és l'única pròpiament temporal; *baix*, amb una metàfora locativa (baix = cap al final), i *poc*, amb una metàfora quantitativa (poc = cap a l'inici). Les denominacions més freqüents en l'*ALDC* són aquelles que es basen en l'adjectiu *tard*, que es troben a l'Alguer i en moltes zones del català continental: a la Catalunya del Nord, al Principat, a l'Aragó catalanòfon i força al nord del País Valencià (amb una única incursió meridional a Xàbia).[33] Les variants són diverses i solen basar-se en la forma masculina de l'adjectiu: *tard*, *tardet*, *cap al tard*, *captard*, *fer-se tard*, *fer-se tardet*, *rantard*. La variant femenina només ha estat productiva a l'Alguer, on s'ha recollit *tardeta*, i a la zona central de l'Aragó catalanòfon, a Estanya, Peralta de la Sal i Saidí, i a la localitat veïna d'Almenar, ja al Segrià, on la resposta ha estat *tardada*.[34]

33. El *DCVB* situa *tard* 'capvespre' a la Conca de Barberà, Gandesa i el Baix Aragó, i reporta l'exemple «Aqueix tard vindrà l'Anton».

34. També és mot propi de Fraga, segons el *DCVB* (*s. v.*).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

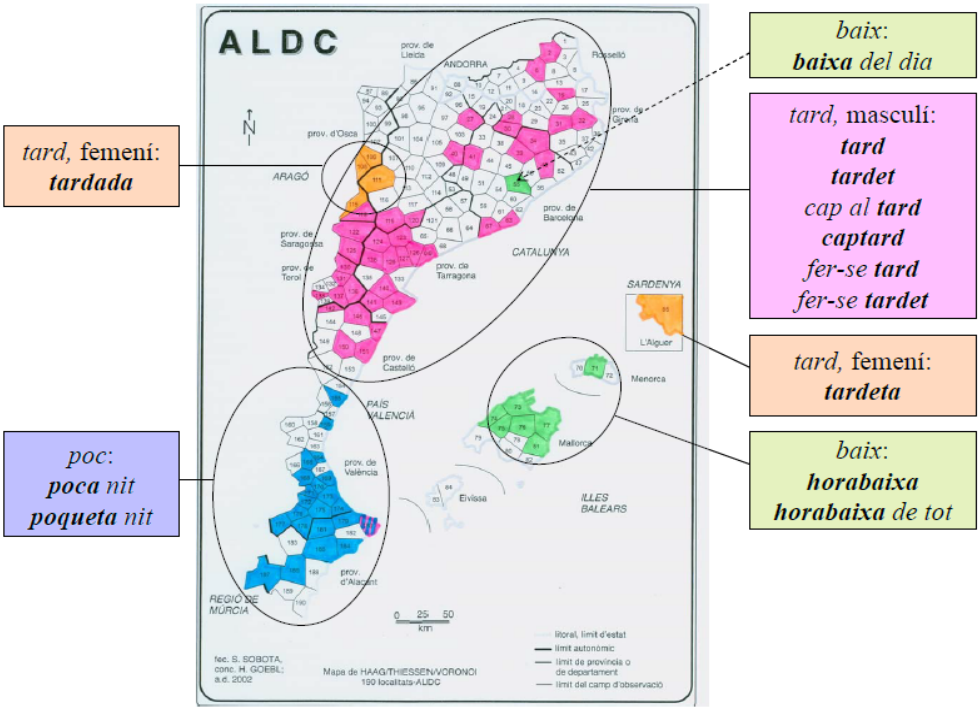

Mapa 9. **Denominacions en què hi ha implicats els lexemes *baix*, *tard* i *poc***

En el *CICA* es troben, d'una banda, dues ocurrències de l'expressió temporal *al tard*, una de les quals dins la seqüència «de matí, mig jorn ý *al tard*», i de l'altra, el sintagma *hora tard*, en el qual sobta la falta de concordança i que fa pensar en la resposta *la tard* 'la tarda' d'Aiguaviva de Bergantes. Lacavalleria, en el *Gazophylacium* (1696), glossa *tard* com «lo temps que se acosta al vespre» (*DCVB*, *s. v.*).

Taula 3. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *tard* a l'ALDC i al CICA

Tard	ALDC	CICA
Català		
Oriental		
Oriental: alguerès	1	
Oriental: balear		
Oriental: central	14	2
Oriental: septentrional	2	
Occidental		
Occidental: nord-occidental	23	
Occidental: valencià	6	1

> [Cen, 2a XVI] quiscun dia de assí enllà tres vegades, so és, *de matí, mig jorn ý* ***al tard***, fassen tocar les campanes
>
> *Llibre de les Solemnitats de Barcelona* VI, p. 23, l. 6

> [Cen, 2a XV] a ·XXI· de juny ·MCCCCLXI·, ja ***hora tard***, *poch ans del toch del seny de la Avemaria*, tornaren de Vilafrancha de Penedès
>
> *Dietari o Llibre de Jornades*, p. 134, l. 30

Pel que fa a *baix*, a l'*ALDC* es troba quasi exclusivament en territori mallorquí i menorquí, integrat en el compost *horabaixa*, que a Alaró s'ha recollit també amb l'especificació *horabaixa de tot*. Val a dir, però, que a la localitat de Sentmenat, al Vallès Occidental, ha aparegut la forma *baixa del dia*, que potser cal interpretar més com a 'descens del dia' que com una reducció d'*hora baixa del dia*.

Cal remarcar que en el *CICA horabaixa*, en la forma aglutinada o separada (*hora baixa, ora baxa*), es troba nou vegades, de les quals només dues són en territori balear. Les altres provenen del valencià (tres exemples),[35] del català central (dos), del nord-occidental (un), a més d'un cas del català oriental sense especificar. Com escriu Coromines (*DECat*, *s. v. hora*), *horabaixa* «passa com a balear, però havia estat general».

35. Agraïm a un dels revisors anònims la notícia que *horabaixa* també es documenta en la valenciana sor Isabel de Villena, autora de l'obra *Vita Christi* (1497), fet del qual el buidatge del *CICA* no en proporciona dades, perquè només s'hi ha inclòs el primer llibre d'aquesta obra, amb l'objectiu de no descompensar l'equilibri dialectal i diacrònic del corpus.

Taula 4. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *horabaixa* a l'ALDC i al CICA

Horabaixa	ALDC	CICA
Català		
Oriental		1
Oriental: balear	7	2
Oriental: central		2
Oriental: septentrional		
Occidental		
Occidental: nord-occidental		1
Occidental: valencià		3

[Bal, 2a XIV] com fo ***ora baxa***, *a cap vespra*, aquest sí fo a la plassa del loch de Raffa[llet]
Llibre d'Inquisicions de la Cúria Reial de la Parròquia de Castellitx, p. 276, l. 26

[Cen, 1a XV] com fos ja ***hora baxa***, fou trenchat lo dit rench
Llibre de les Solemnitats de Barcelona I, p. 29, l. 11

[Val, 2a XIII] ir present passat a ***ora baxa*** li fo enblada de casa sua ·I_a· galina
Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina II (1294-1295), p. 779, l. 4

Per acabar aquest apartat, cal dir que segons les dades de l'*ALDC* hi ha una darrera àrea compacta, que es dibuixa al centre i al sud del País Valencià, on es recorre a l'adjectiu *poc* integrat en el sintagma *poca nit* o, amb diminutiu, *poqueta nit*. De fet, aquestes variants s'han estès perquè la metàfora quantitativa «poca nit» = 'moment inicial de la nit' funciona perfectament, però l'origen de *poca nit* i de *poqueta nit* és una mala percepció i reproducció de *boca nit* i *boqueta nit*, sintagmes que deriven de la reducció de *boca de nit* 'entrada de nit' o, amb diminutiu, *boqueta de nit*.[36] Això explica que el *CICA* proporcioni dades de *boca (de) nit* i, en canvi, no reculli cap ocurrència de *poca nit* (vegeu l'apartat següent).

36. Aquesta deu ser la raó per la qual Alcover i Moll qualifiquen aquestes variants posteriors de «vulgars» (*DCVB*, *s. v. nit*) i Coromines parla de «corrupció popular» (*DECat*, *s. v. nit*).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

6.5. denominacions amb el lexema *boca*

Enllaçant amb l'apartat anterior, és interessant de veure, com es reflecteix en el mapa 10, quina és l'àrea de les denominacions que reposen en el substantiu *boca* 'entrada', en les quals també subjeu una metàfora, aquest cop de tipus corporal: s'utilitza el nom de la boca, és a dir, de l'òrgan que fa d'entrada de l'aliment al cos, per a referir-se a la introducció en un nou període: la nit. En els materials de l'*ALDC* es fa evident com les denominacions del tipus *boca (de) nit* o *boqueta (de) nit* són clarament occidentals. La màxima concentració es produeix al centre i al nord del País Valencià, però també s'hi documenta en localitats del sud (com Tàrbena i Altea), tot i que en aquesta àrea és on ha triomfat la transformació cap a *poca nit* i *poqueta nit*. D'altra banda, la denominació originària entra en punts del sud i de l'oest del català nord-occidental: Horta de Sant Joan i Fraga. Força més al nord, a Sarroca de Bellera, es retroba una denominació encapçalada pel substantiu *boca*, que ja no dóna entrada a la nit sinó al foscant: *boca foscant*.[37]

37. I més al nord encara, formant una continuïtat d'àrea lingüística transidiomàtica, Coromines diu que *a boca de nét* «és encara ben viu en aranès» (*DECat*, *s. v. boca*) i «és gascó en general, almenys dels Pirineus» (*El parlar de la Vall d'Aran*, *s. v. boca*); de fet, aquesta resposta apareix recollida a Casau (punt d'enquesta 699SE) en el mapa 834 (*à la tombée de la nuit*) de l'*ALEG*, a més d'altres punts més enllà de la Vall d'Aran. D'altra banda, en el marc de la Península, Coromines informa que «La locución *a boca de noche* ha tomado carácter gramaticalizado en los dos extremos hispánicos: gall. *nabocanoite* 'al anochecer' (Castelao 214.10) y val. *a boca 'e nit* o *a boqueta 'e nit* (vulgarmente *a poqueta nit*, sumamente popular en todo el Reino)» (*DECH*, *s. v. boca*).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

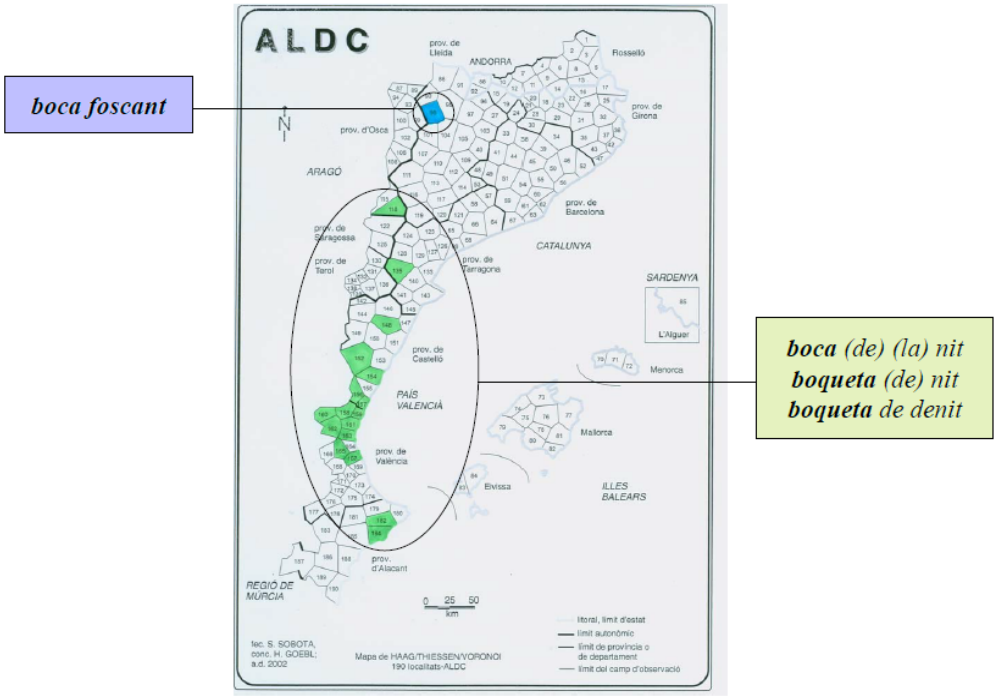

Mapa 10. **Denominacions en què hi ha implicat el lexema *boca***

En el *CICA* el sintagma *boca (de) nit* apareix en set ocasions, sempre en documents tardans, dels segles XVII i XVIII, i tots procedents del País Valencià. Tanmateix el *DECat* (*s. v. boca*) en reporta un exemple de 1610 en una carta que un figuerenc adreça al cronista barceloní Jeroni Pujades («anant --- dilluns propassat *a boca de nit* per vila»).

Taula 5. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *boca (de) nit* a l'ALDC i al CICA

Boca (de) nit	ALDC	CICA
Català		
Oriental		
Oriental: balear		
Oriental: central		
Oriental: septentrional		
Occidental		
Occidental: nord-occidental	2	
Occidental: valencià	15	7

[Val, 1a XVII] a 2 de juny 1614, ***a boca de nit***, pegaren de punyalades a la muller de micer Joan Baptiste Ferrer

Dietari, f. 199v, l. 2

[Val, 1a XVIII] Estava el retor en la iglésia després del Rosari i oració acostumats cada ***boca nit***

Memòries d'un capellà del segle XVIII, p. 119, l. 8

6.6. Verbs vinculats a l'arribada de la nit o de la foscor i a la marxa del sol

Un altre aspecte geolingüístic que es desprèn dels noms del crepuscle en català té a veure amb els verbs que s'utilitzen per a indicar el procés d'introducció en la foscor o en la nit, com es veu en el mapa 11. El verb més utilitzat és *entrar*. És l'únic que precedeix els termes *fosc* o *fosca*, i també pot acompanyar *nit*. Així, es troba *entrada de fosc* en català central, *entrada de fosca* en mallorquí i menorquí, i *entrada de (la) nit* en català septentrional i en septentrional de transició. La nit, però, no *entra* a tot arreu: hi ha zones en què la nit *cau*. Així, a l'extrem nord de la Ribagorça aragonesa, ja sortint del domini lingüístic, es troben denominacions del crepuscle basades en el verb *caure*: *caient de la nit* a Senet de Barravés i a Eressué, i *ja cau la nit* a Cerler. Aquesta mateixa imatge es repeteix en dos punts del rossellonès, a Perpinyà i a Cornellà de Conflent, on s'ha recollit la denominació *caiguda de la nit*. I, molt a prop, es troba encara una darrera variant basada en un altre verb: *acotxar*. Així, a Sant Cebrià de Rosselló es diu *cotjada de la nit*, amb l'africada prepalatal sonora, d'acord amb la realització dialectal rossellonesa.

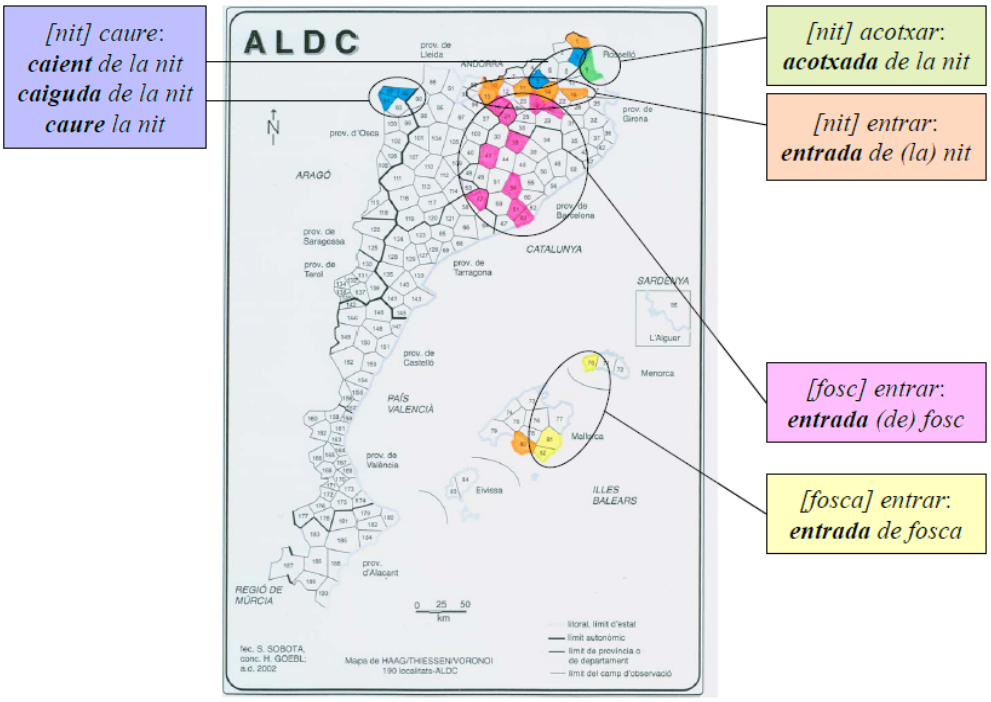

Mapa 11. **Verbs vinculats a l'arribada de la nit i de la foscor**

Amb relació als verbs amb què s'indica l'arribada de la nit, en el *CICA* se n'ha trobat un exemple, corresponent al més usat en l'*ALDC*, que és *entrar*, però no de *caure* ni d'*acotxar*.

Taula 6. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *entrada de nit* a l'ALDC i al CICA

Entrada de nit	ALDC	CICA
Català		
Oriental		
Oriental: balear	1	
Oriental: central	2	1
Oriental: septentrional	4	
Occidental		
Occidental: nord-occidental		
Occidental: valencià		

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

[Cen, 2a xvi] A 10 de setembre 1580, ***[a] entrada de nit***, aparagué envés la tramuntana un núvol tot vermell

Diari de Frederic Despalau, p. 122, l. 18

De manera similar, també el procés de desaparició del sol sota l'horitzó pot expressar-se a través de diversos verbs, com reflecteix el mapa 12. El més freqüent és *pondre's*, que es troba una mica pertot, realitzat a través de diverses variants, algunes que van repetint-se, com *pondre's el sol* i *posta de(l) sol*, i d'altres que només s'han recollit en un sol punt, com *sol ponent*, a Meranges, o *l'apostar del sol*, a la Torre de Fontaubella.

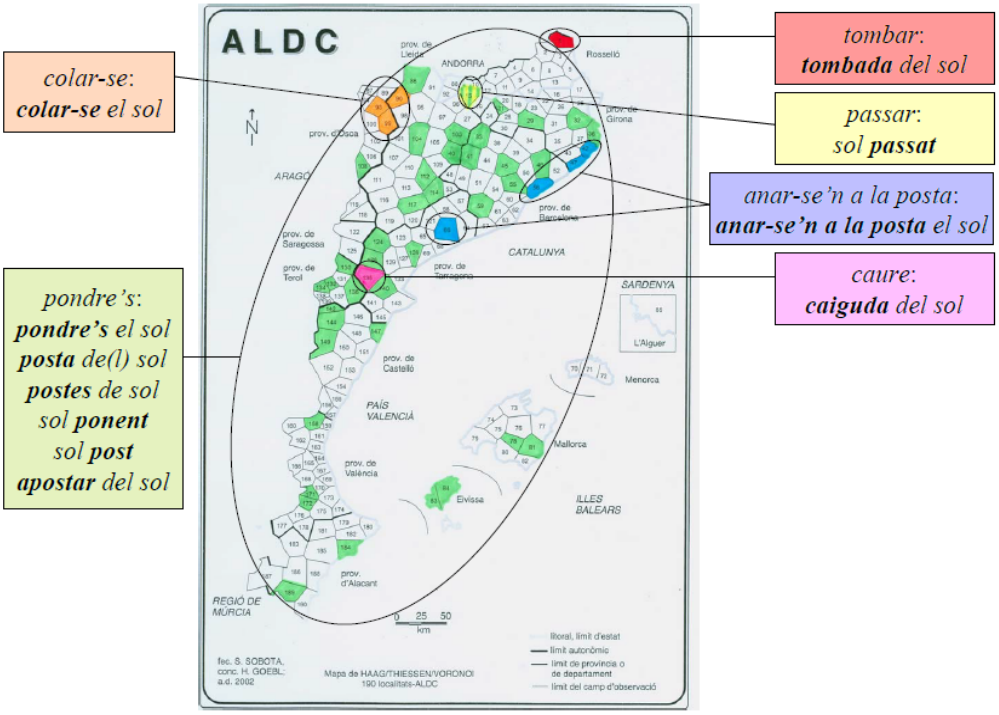

Mapa 12. **Verbs vinculats a la marxa del sol**

De la mateixa manera, en el *CICA* és molt freqüent la denominació *posta de sol*, però val a dir que també s'hi troba *el sol s'aposta*:

[Bal, 2a xiv] Demanat, quina hora foren lo dit die a Luchmajor, e dix que a ***posta de sol***.

No serets tots temps batle (1/2), p. 60, l. 27

[Cen, 1a XVI] Lo derrer divendres de agost, *la hora que·l* ***sol se posta***, los mals que dins mi tenen posada certa comensaren a voltar-se com solen.

Obres catalanes de F. Moner, p. 138, l. 8

Encara dins de les variants del verb *pondre*, destaca el sintagma *sol post*, perquè és compartit pels dos punts d'enquesta d'Eivissa i per la localitat d'Altea, a la Marina Baixa, i ofereix, doncs, un exemple de les concomitàncies entre aquests dos territoris afavorides pel veïnatge marítim.[38]

Al *CICA* hi ha nombrosos exemples d'aquest sintagma distribuïts per un territori molt més ampli: la major part d'ocurrències pertanyen al País Valencià (19), seguit del català central (12) i el balear (9).[39]

Taula 7. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *sol post* a l'ALDC i al CICA

Sol post	ALDC	CICA
Català		
Oriental		4
Oriental: balear	2	9
Oriental: central		12
Oriental: septentrional		
Occidental		1
Occidental: nord-occidental	1	
Occidental: valencià	1	19

[Bal, 1a XV] que tothom e tota persona, qui haja forns, no gós tirar sarments als dits forns sinó *de dia, de la hora del exit fins a la hora del* ***sol post***

Libre del Mostassaf de Mallorca X, p. 266, l. 15

[Val, 2a XV] E cascun dia daven ·III· combats al castell: hú *per lo matí*, altre *al migjorn* e l'altre *ans del* ***sol post***.

Tirant lo Blanch, p. 374, l. 31

A més de *pondre's*, es troba la perífrasi relacionada *anar-se'n a la posta*, que es localitza per la costa del català central. En el *CICA* no apareix *anar-se'n a la posta*, però sí *cuitar a posta* (amb un verb, *cuitar* 'afanyar-se', que transmet la idea de rapidesa

38. També s'ha recollit a la localitat de Vilalba dels Arcs (la Terra Alta).
39. També n'hi ha quatre en oriental sense especificar i una en occidental en general.

del procés) i *atènyer la posta* (aquest cop amb un verb tèlic, *atènyer* 'aconseguir', que indica culminació).

> [Or, 1a XV] E continuant en ma contemplació, com yo víu *la nit là venir, e ·l* ***sol cuytar a posta***
>
> *Memorial del pecador remut*, p. 117, l. 24

> [Val, 1a XVI] *ans que* ***lo sol atenga la posta***, arribaran dos grosses naus
>
> *La vida de Sant Vicent Ferrer*, p. 92, l. 11

A banda de *pondre's*, i de la perífrasi relacionada *anar-se'n a la posta*, hi ha altres verbs d'ús més restringit per a indicar la desaparició del sol sota l'horitzó. Així, en una clapa del ribagorçà, el sol *es cola*, segons reflecteixen les variants de Taüll, les Paüls i Sopeira, que són del tipus *ja es vol colar el sol* o *al que es cola el sol*. A la localitat d'Horta de Sant Joan, dins el subdialecte tortosí, el sol *cau*, com es veu en la resposta *la caiguda del sol*. En el rossellonès, destaca la variant de Salses, segons la qual el sol *tomba*: *la tombada del sol*. I el darrer verb que es troba és *passar*, en la resposta *sol passat* de Meranges.[40]

6.7 denominacions amb les preposicions *cap*, *ran* i *entre*

També resulta interessant l'anàlisi de la distribució de les diverses preposicions implicades en la denominació del crepuscle, com es veu en el mapa 13. N'hi ha una de freqüent, *entre*, que va reapareixent en diversos punts al llarg de tot el domini lingüístic: a vegades es troba com a preposició pròpiament dita (*entre dos foscants, entre dos llums, entre dos llustres, entre les dues fosques, entre les dos clarors, entre ca i llop*) i d'altres ocorre com a primer terme d'un compost (*entrefosc, entrelluscada, entrelluscat, entrelluscar*). D'altra banda, però, hi ha dues preposicions d'abast territorial més restringit: *cap* i *ran*. *Cap*, que ocorre en el sintagma *cap al tard* i en els compostos *captard*

40. En les dades de l'*ALDC* no apareix el verb *colgar*, recollit pel *DCVB* (*s. v. sol*) en els sintagmes *sol colgat* i *sol colgant*; no se'n proporciona documentació històrica, però sí de dialectal: «*El sol colgat serà vespre*: ho diu el qui no té pressa ni es preocupa de la rapidesa de les accions (Empordà)». Coromines documenta «al sol colgan» en el trobador Bertran de Born i, en una construcció diferent però amb el mateix verb, «que·l soleyl sia colgat», a partir d'una citació de 1299 extreta de l'inèdit *Inventari de la Llengua Catalana* recollit per l'arxiver nord-català Julià-Bernat Alart (*DECat*, *s. v. sol*).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

i *capvespre*,[41] apareix per tot el català central i també en punts rossellonesos. *Ran* té un abast força més reduït: les formes *rantard* i *ranvespre* dibuixen una clapa compacta en el català septentrional de transició, situada a les comarques de la Garrotxa i l'Alt Empordà i integrada per les poblacions de Maçanet de Cabrenys, Bassegoda, Oix i Lledó d'Empordà.[42]

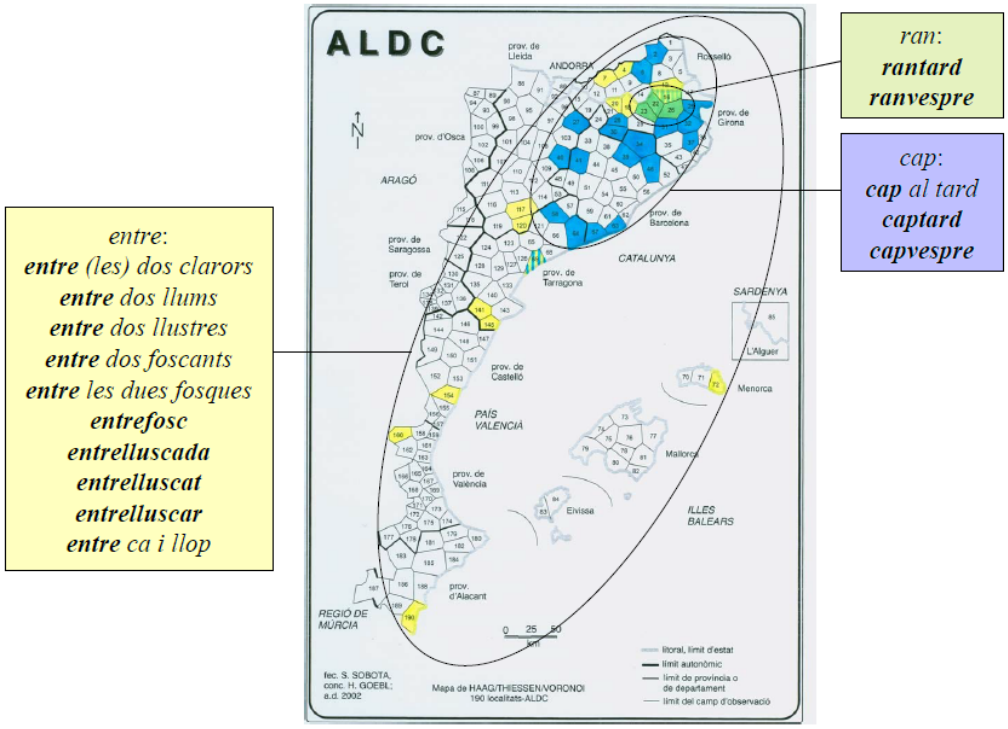

Mapa 13. **Denominacions en què intervenen les preposicions *cap*, *ran* i *entre***

41. Tot i que no apareix en el corpus sincrònic en què ens basem, respon al mateix procediment el compost *capvesprada*, recollit, per exemple, en el diccionari de Balari, que en proporciona una citació de la *Crònica* de Pere el Cerimoniós («e ell se messé en una cambra, e tota aquella *capvesprada* aná del un cap de la cambra al altra dient»).

42. El *Diccionari Aguiló* (*s. v.*) situa *ranvespre* a Camprodon, a la comarca del Ripollès, limítrofa amb la Garrotxa.

En el cas de *capvespre* val la pena de recordar que l'*ALDC* també el recull a Mallorca i Menorca, aquest cop, però, amb el significat de 'tarda' i no de 'crepuscle vespertí'. En les dades procedents del *CICA* hi ha catorze atestacions del mot sota les variants *capvespre*, *capvespra* i *cabvespra*. Dotze provenen de territoris orientals: nou de balears, una de central i dues sense especificar. I també n'hi ha dues de procedència occidental, una de les quals és valenciana.

Taula 8. Repartiment dialectal de les ocurrències de la variant *capvespre* a l'ALDC i al CICA

Capvespre	ALDC	CICA
Català		
Oriental		2
Oriental: balear	9 'tarda'	9
Oriental: central	4 'crepuscle'	1
Oriental: septentrional		
Occidental		1
Occidental: nord-occidental		
Occidental: valencià		1

Els contextos no sempre permeten aclarir el significat del terme *capvespre*, però, en aquells casos en què és possible deduir-lo, remet al 'crepuscle vespertí', com es veu en els tres exemples següents, dos dels quals són mallorquins.

> [Bal, 2a XIV] dicmen[ge] prop passat a ***capvespra*** aquesta sí·*s fo colgada ab sos infants*
> *Llibre d'Inquisicions de la Cúria Reial de la Parròquia de Castellitx*, p. 259, l. 12

> [Bal, 2a XIV] con vénch al ***capvespra***, *entorn del ssol post*, los dits Arnau e Pericó sí fayen lur via anan-sse·n ves lus cases
> *Un llibre reial mallorquí del segle XIV*, p. 230, l. 11

> [Or, 2a XIII] *una nuyt*, *sus al* ***capvespra***, En Ramon Folch féu aparallar tro a ·D· servents
> *Crònica_V* [Desclot], p. 97, l. 12

6.8 Denominacions amb recurs al diminutiu

Com a darrer aspecte destacable des del punt de vista geolingüístic, en el mapa 14 es veu com el recurs al diminutiu en les denominacions del crepuscle té una ubica-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

ció territorial precisa. En el català continental es troba només en territori valencià i a la zona meridional del català nord-occidental, formant doncs una continuïtat d'àrea. En concret, en aquest territori les denominacions diminutives que s'han recollit són: *tardet* (que abraça el nord-occidental de transició al valencià, amb alguna incursió al nord d'aquest territori), *boqueta (de) nit* (a l'àrea central i septentrional del País Valencià, amb alguna incursió en el nord-occidental) i *poqueta nit* (al centre i sobretot al sud del País Valencià). Fora del català continental, es retroba el recurs al diminutiu a Menorca, amb la resposta *fosquet* a tots tres punts d'enquesta, i a l'Alguer, on s'ha registrat *tardeta*.

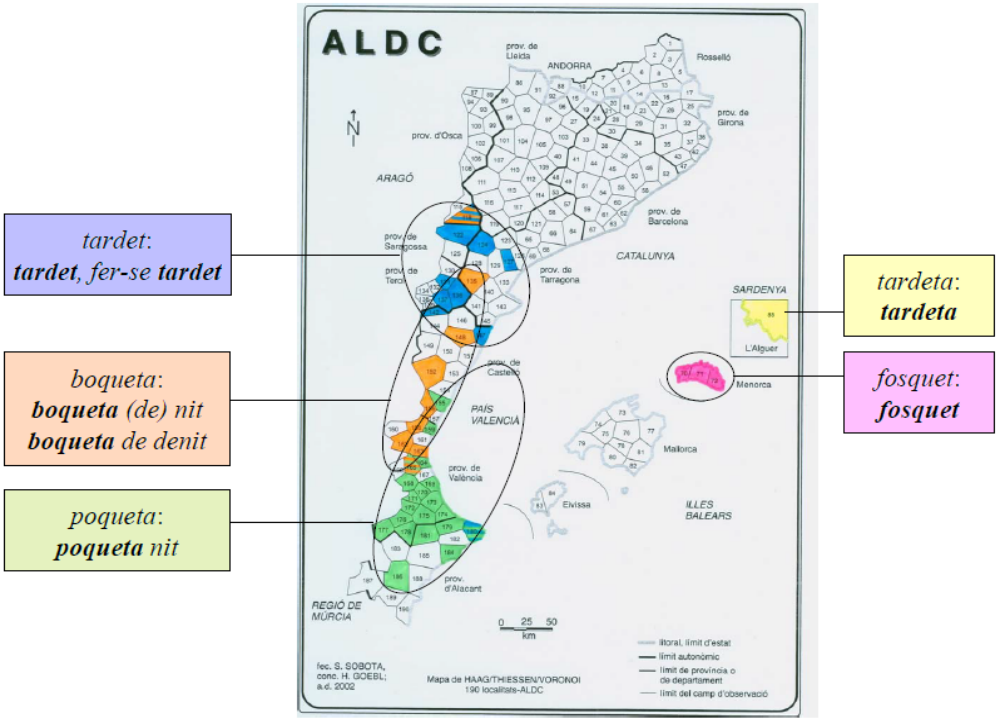

Mapa 14. **Denominacions amb recurs al diminutiu**

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

7. CONCLUSIONS

En aquest treball d'orientació geolingüística i diacrònica, basat en dades procedents de l'*ALDC* i del *CICA*, s'han analitzat les més de vuitanta variants recollides per donar nom al crepuscle en llengua catalana. L'estudi d'aquesta munió de denominacions, lluny de mostrar un panorama caòtic, ha permès establir unes constants en els procediments utilitzats per a donar nom al crepuscle, que es basen en una triple recurrència: *a*) en la selecció d'un nombre relativament reduït de lexemes a partir dels quals es construeixen les variants, *b*) en la tria d'uns determinats procediments morfològics i sintàctics a través dels quals s'estructuren els formants de cada denominació, i *c*) en les motivacions, força constants, que reposen sota les diverses designacions.

Els resultats obtinguts en aquesta recerca són de dos tipus. D'una banda, s'han descrit els diversos procediments lingüístics pels quals la llengua catalana ha donat nom al crepuscle. De l'altra, en la mesura del possible, s'han ubicat les diverses denominacions en les coordenades espacials i temporals. Pel que fa al primer tipus de resultat, es concreta en la classificació de les variants, morfosintàctica (apartat 4) i motivacional (apartat 5).

Des del punt de vista morfosintàctic, les denominacions del crepuscle poden ser lèxiques (4.1), sintagmàtiques (4.2) o fraseològiques (4.3). Les lèxiques es concreten o bé en noms simples, ja siguin primitius (*tard*) o derivats (*vesprada*), o bé en noms compostos (*entrefosc*), que s'han ofert classificats pels diversos tipus de formants. Les denominacions sintagmàtiques responen a dues tipologies: sintagmes nominals (*primera nit*) i sintagmes preposicionals (*entre dos llums*). Per acabar, les fraseològiques mostren força riquesa, perquè comprenen cinc tipus de construccions: impersonals (*escurir*), pronominals (*colar-se el sol*), inacusatives (*caure la nit*), incoatives (*començar a llustrejar*) i d'imminència (*voler fer-se de nit*).

Quant a la classificació motivacional, aquesta reposa en dos eixos: o bé es fixa en el grau de claror (A) o bé té en compte el moment del dia (B). Tant en un cas com en l'altre, les denominacions es poden basar en tres factors: *a*) en el moviment, que pot ser descrit de maneres diverses: de partida (*anar-se'n a la posta el sol*), d'arribada (*claror de dia posta*), de caiguda (*tombada del sol*), d'entrada (*entrada de fosca*); *b*) en la ubicació en un moment del contínuum claror-fosca o en un moment del dia, que pot ser considerat final (*horabaixa de tot*), intermedi (*entre ca i llop*) o inicial (*primer enfoscant*), segons el punt de referència, i *c*) en la consideració d'un estat, sigui en

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

termes de canvi (*enfosquir*), de permanència (*quedar claror*) o de desaparició (*perdre's la claror del dia*). Val la pena de remarcar, a més, que sovint en les motivacions hi subjeuen metàfores quotidianes, siguin locatives (baix = tard, *horabaixa*), quantitatives (poc = inici, *poqueta nit*) o corporals (boca = entrada, *boca foscant*).

Pel que fa a l'estudi dialectal de les variants (apartat 6), i tenint en compte que l'enfocament dels dos apartats anteriors havia estat morfosintàctic, en el primer cas, i motivacional, en el segon, s'ha optat per una presentació fonamentalment lèxica, que ha intentat resseguir la distribució geogràfica i històrica de les denominacions basades en diversos lexemes: *fosc* (6.1); *escur*, *llustre* o *llostre*, *llusc* (6.2); *dos*, *primer* (6.3); *baix*, *tard*, *poc* (6.4); *boca* (6.5); *entrar*, *caure*, *acotxar*, *pondre's*, *apostar*, *colar-se*, *tombar*, *passar* (6.6); *cap*, *ran*, *entre* (6.7), i el diminutiu *-et(a)* (6.8). El fet de disposar de dades geolingüístiques i diacròniques ha fet possible l'establiment de relacions entre determinades denominacions i certes àrees del domini lingüístic, a vegades força extenses (com la que mostra que les arrels adjectives *tard*, *baix* i *poc*, que marquen la ubicació en un període, han triomfat, respectivament, al Principat, a Mallorca i Menorca, i al centre i el sud del País Valencià), i altres vegades ben reduïdes (com la que afecta els compostos sobre *ran*, *rantard* i *ranvespre*, localitzats en el català septentrional de transició i, més concretament, a les comarques de la Garrotxa i l'Alt Empordà). La comparació entre tots dos corpus també ha permès d'establir fins a quin punt les correspondències dialectals actuals responen al manteniment o a la transformació d'estadis anteriors. Per exemple, *foscant*, en l'*ALDC* limitat a punts del nord-occidental, es documenta profusament en el *CICA* a la banda oriental del Principat, i fins en balear, de la mateixa manera que *horabaixa*, que en l'*ALDC* és exclusivament balear, té un abast territorial pancatalà en els documents medievals del *CICA*; en canvi, *boca (de) nit* (o *boqueta (de) nit*) és clarament valencià tant en l'*ALDC* com en el *CICA*, el qual ens informa del caràcter tardà d'aquest sintagma (present només en documents dels segles xvii i xviii, sempre sota la forma originària i mai encara amb les variants *poca nit* o *poqueta nit*, tan presents en l'*ALDC* per tot el sud valencià); i també el *CICA* pot donar mostres del caràcter tardà de determinades mutacions semàntiques, com la que afecta *capvespre* 'tarda' a Mallorca i Menorca, ben recollida a l'*ALDC*: en la documentació balear del *CICA* sempre *capvespre* hi significa, encara, 'crepuscle'.

L'estudi dels noms populars del crepuscle en la llengua catalana ha servit, doncs, per a donar una mostra de la riquesa de procediments lingüístics que els parlants poden fer entrar en joc a l'hora de donar nom a una realitat difusa (apartat 2) i ha posat en

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 51-103

relleu com aquesta diversitat de procediments pot generar un esplet de variants que contribueixen a configurar diferències dialectals al llarg de l'espai i del temps, sempre sobre la base, però, d'uns lexemes, d'unes estructures i d'unes motivacions comuns, els quals actuen com a marc per a la intercomprensió.

Mar Massanell i Messalles
Universitat Autònoma de Barcelona
Joan Torruella
ICREA
Universitat Autònoma de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aguiló, M. (1988-1989) *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*, Barcelona, Alta Fulla.

Alcover, A. M. & F. de B. Moll (1993) *Diccionari català-valencià-balear (DCVB)*, Palma, Moll. [1926-1968]

Alvar, M. (1965) *Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía (ALEA)*, v. iv, Granada, Universidad de Granada, CSIC.

— (1976) *Atlas lingüístico-etnográfico de las Islas Canarias (ALEICan)*, v. ii, Las Palmas de Gran Canaria, Ediciones del Excmo. Cabildo Insular de Gran Canaria.

— (1983) *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja (ALEANR)*, v. x, Madrid, La Muralla.

— (1985) *Léxico de los marineros peninsulares,* v. i, Madrid, Arco Libros.

— (1995) *Atlas lingüístico y etnográfico de Cantabria (ALEC)*, v. i, Madrid, Arco Libros.

Balari i Jovany, J. (1926-1936) *Diccionario Balari: inventario lexicográfico de la lengua catalana / compilado por el Dr. D. José Balari y Jovany y dispuesto para su publicación por el Dr. D. Manuel de Montoliu*, Barcelona, Impr. Elzeviriana y Libr. Camí. [Comprèn les lletres A-G.]

Bartoli, M. (1945) *Saggi di linguistica spaziale*, Torino, Bona.

Cabré, M. T. (2002) «La derivació», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani (GCC)*, v. i, Barcelona, Empúries, pp. 731-775.

Corominas, J. (1980-1991) *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico (DECH)*, con la colaboración de José A. Pascual, Madrid, Espasa-Calpe.

— (1980-2001) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (DECat)*, Barcelona, Curial / la Caixa.

— (1990) *El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó*, Barcelona, Curial.

Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA), J. Torruella, M. Pérez Saldanya i J. Martines (dirs.). [<http://lexicon.uab.cat/cica. 2010>]

Honnorat, S. J. (1846) *Dictionnaire provençal-français ou Dictionnaire de la langue d'oc ancienne et moderne*, v. I (A-D), Digne, Repos.

IEC (2007) *Diccionari de la llengua catalana (DIEC)*, Barcelona, Edicions 62 / Enciclopèdia Catalana. [2a ed.]

ésAdir, «Divisió del dia: matinada, matí, migdia, tarda, vespre, nit». [<http://esadir.cat/>, consulta: 30 de juliol de 2010.]

García, C. & A. Santamaría, dir. (2003) *Atlas lingüístico galego (ALG)*, v. IV, La Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Gràcia, L. (2002) «Formació de mots: composició», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani (GCC)*, v. I, Barcelona, Empúries, pp. 777-829.

Lakoff, G. & M. Johnson (1980) *Metaphors We Live By*, Chicago/Londres, The University of Chicago Press. [Trad.: *Metáforas de la vida cotidiana*, Madrid, Cátedra, 1986.]

Mestres, J. M., J. Costa, M. Oliva & R. Fité (1995) *Manual d'estil. La redacció i l'edició de textos*, Barcelona, Eumo / Universitat de Barcelona / Universitat Pompeu Fabra / Associació de Mestres Rosa Sensat.

Meyer-Lübke, W. (1911-1920) *Romanisches Etymologisches Wörterbuch (REW)*, Heidelberg, Carl Winter.

Mistral, F. (1932) *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire provençal-français, embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*, Paris, Delagrave. [1878-1886]

Pons, C. (2004) «Els contactes consonàntics en balear. Descripció i anàlisi», tesi doctoral accessible a <http://tdx.cat>.

Raynouard, M. (1836) *Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des troubadours, comparée avec les autres langues de l'Europe latine*, Paris, Silvestre.

Séguy, J. (1968) *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne (ALEG)*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique.
Veny, J. (1991) *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, Empúries.
Veny, J. & L. Pons (2006) *Atles lingüístic del domini català (ALDC),* v. iii, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
Wartburg, W. von (1936-1944) *Französisches Etymologisches Wörterbuch (FEW)*, v. ii/1, Leipzig/Berlin, B. G. Teubner.

ROSA AGOST

CERVANTISME CATALÀ I TRADUCCIÓ: ANÀLISI D'ADAPTACIONS INFANTILS I JUVENILS*

El *Quixot* és, de llarg, un dels llibres més traduïts i adaptats al català, privilegi compartit amb el llibre dels llibres, la Bíblia (cf. Parcerisas 2009). El mateix Cervantes, al capítol III, ja parla sobre l'èxit de la primera part d'*El Quixot*, a través de les paraules de Sanxo (cf. Bulbena 2005: 423). Certament, la part d'aventures és ideal per a les adaptacions infantils i juvenils i la ingenuïtat aparent que traspuen els dos personatges principals i altres valors que poden representar com ara l'amistat, el sentit de la justícia, etc., també poden ser temes interessants per a aquest públic (Etxaniz 2008: 100). En aquest sentit, Sánchez Mendieta (2007: 16) comenta els casos de dos grans escriptors del segle XIX, Flaubert i Heine, que van reconèixer la influència que les adaptacions infantils i juvenils del *Quixot* van exercir sobre ells. De fet, l'interès pel *Quixot* ha traspassat les pàgines dels llibres per a arribar a qualsevol manifestació artística, des de la pintura o l'escultura fins a una de les arts més recents: el cinema (cf. Herranz 2005; De España 2007).

Aquest cervantisme general té també un correlat en la cultura catalana: el «cervantisme català», terme utilitzat per Miquel i Planas en plena efervescència dels actes de la commemoració del tercer centenari de l'obra (1905) (*apud* Bacardí i Estany 2006: 9). Són molts els estudis, traduccions i adaptacions que se n'han fet en aquests quatre

(*) Aquest treball s'emmarca dins la investigació realitzada en el projecte *Traducciones/adaptaciones literarias y audiovisuales de* El Quijote *para niños y jóvenes en los sistemas lingüístico-culturales de Europa*, subvencionat pel Ministeri de Ciència i Innovació espanyol (FFI2008-05298/FILO).

segles i escaig (cf. Montero 2005, per a les traduccions interlingüístiques; Bacardí 2007, Bacardí & Estany 1999 i 2006, per a l'estudi del *Quixot* en català; Riera & Serés 2007 per a la influència del *Quixot* a Catalunya).

1. ANTECEDENTS

Com ja observen Bacardí i Estany (2006: 18), la primera edició completa del *Quixot* apareix a Barcelona el 1617, només dos anys després de l'edició en castellà de la segona part. Tot i que les raons són exclusivament per conveniència econòmica, ja que l'edició a Catalunya resultava molt més rendible, el cert és que l'obra de Cervantes va tenir gran repercussió de forma immediata: a València, Guillem de Castro publicava el 1618 un volum de comèdies en castellà entre les quals destaquen *El curioso impertinente* i *Don Quijote de la Mancha* (que, malgrat el títol, tracta de les aventures amoroses dels personatges secundaris que Don Quixot coneix durant l'episodi de Sierra Morena); i a Barcelona, igual que havia succeït en altres ciutats d'Espanya i d'arreu d'Europa, l'any 1633 es va celebrar una festa popular que rebia el nom de «mascarada quixotesca». Amb el pas dels anys i dels segles, el *Quixot* s'ha convertit en una de les obres més traduïdes al català.

Si ens centrem en les adaptacions infantils i juvenils, Bacardí i Estany (2006) fan un estudi molt exhaustiu de totes les reescriptures al català editades fins a la celebració del quart centenari. A través del seu treball, observem que els motius per a traduir de forma completa, parcial o mitjançant l'adaptació el *Quixot* responen a interessos diversos, segons les èpoques. De fet, si parlem dels motius de per què es tradueix el Quixot, Sánchez Mendieta (2007) va elaborar un recull de les adaptacions d'aquesta obra durant els segles xix i xx en diversos idiomes on s'especifica que «para el caso español se va a ir marcando a ritmo de decretos reales y de commemoraciones de centenarios». Aquesta afirmació ens sembla molt interessant perquè ens ajuda a plantejar una de les idees de partida d'aquest treball: les adaptacions infantils i juvenils del *Quixot* al català es troben lligades a esdeveniments culturals concrets dirigits per les institucions i, en menor mesura, a iniciatives de l'empresa privada amb un compromís pedagògic o a interessos exclusivament relacionats amb l'admiració d'alguns autors-traductors envers l'obra de Cervantes. Sotomayor (2005) insisteix més en la funció educativa i divulgativa de les reescriptures dels clàssics.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

Bacardí i Estany (2006) divideixen l'estudi de les traduccions en quatre períodes: *a*) les traduccions del *Quixot* des de mitjan segle xix fins a 1906; *b*) les traduccions del *Quixot* des de 1907 a 1968; *c*) les traduccions del *Quixot* des de 1969 fins a 2004; *d*) 2005, el quart centenari. Les dades presentades són molt reveladores:

a) Les adaptacions del *Quixot* des de mitjan segle xix fins a 1906

L'estudi únicament documenta l'adaptació juvenil d'Antoni Bulbena i Tusell (1894), titulada *Don Quixot de la Manxa. Nova traducció, abreviada a util del jovent* (Bacardí & Estany 2006: 175). Es tracta d'una versió sintetitzada de la traducció que aquest autor havia fet el 1891 i que respon, d'una banda, a «la voluntat de contribuir a fomentar la lectura d'obres en català i l'ús escrit de la llengua» i a la idea de «fer créixer l'estima per la pròpia llengua»; i de l'altra, al desig de difondre l'obra de Cervantes.

b) Les adaptacions del *Quixot* des de 1907 a 1968

En aquest període no consta cap adaptació infantil i juvenil del *Quixot*, excepció feta d'una auca sobre el *Quixot* publicada per Casa Jutglar, de Barcelona (1930) i que reflecteix els episodis més famosos de la novel·la. A tall d'exemple, reproduïm alguns dels redolins (*apud* Bacardí i Estany 2006: 182): «1. Cervantes, nom singular, que tots devem honorar» o, aquest altre que diu «4. Per la Manxa un poble hi ha que ell mai volgué recordâ». Es tracta d'un període en què l'existència de traduccions o adaptacions del *Quixot* respon únicament a l'interès personal de cada traductor-adaptador, a pesar de l'existència d'un Reial Decret de 23 d'abril de 1916 per a commemorar el tercer centenari de l'obra.

c) Les traduccions del *Quixot* des de 1969 fins a 2004

En aquest període apareixen documentades fins a cinc adaptacions infantils i juvenils del *Quixot*. En primer lloc, trobem l'adaptació de Marketing Ibèrica traduïda per Enric Piferrer i Chafer (1971), un projecte editorial inacabat que va comptar amb un nombrós equip de realització i col·laboradors, entre els quals destacaríem Díaz-Plaja, que va escriure un pròleg adreçat als joves on se'n sintetitzen els objectius bàsics. L'obra pretenia ser «diferent»: «sou els primers joves del món que tindran un

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

Quixot especial per a ells, en forma d'historietes o auques il·lustrades» (p. 16). Però la innovació era una altra: el muntatge de fotografies reals sobre dibuixos imaginats, i un destinatari no sols juvenil sinó que també tingués en compte els progenitors i tutors. Amb tot, ens interessa destacar el contrast existent entre la preocupació pels aspectes visuals del projecte i un nivell molt baix pel que fa a la qualitat lingüística del text, ple d'errors de tot tipus.

La segona adaptació d'aquest període és l'adaptació de Jordi Voltas (1975), una proposta de teatre infantil per a ser escenificat que es publica dins la col·lecció «Teatre, Joc d'Equip». L'èxit de l'obra va fer que es traduís a l'espanyol per Luz Merino. Aquesta situació, tal com assenyalen Bacardí i Estany (2006: 208), resulta molt sorprenent perquè la direccionalitat quasi sistemàtica era sempre de l'espanyol al català.

El final de la dècada dels setanta i les dues dècades següents representaran l'inici i la consolidació de la democràcia a l'Estat espanyol. I això representarà un canvi cultural d'un abast considerable: la introducció del català en el sistema educatiu i, com a conseqüència, una expansió del sector editorial que amplia la franja de destinataris incorporant el públic infantil i juvenil com una font d'ingressos estable i molt rendible no únicament a Catalunya. Aquesta situació s'estendrà a la resta de comunitats bilingües de l'Estat espanyol a mesura que s'aproven i s'implanten els estatuts d'autonomia respectius i les lleis sobre l'ús de les diferents llengües oficials (cf. Romaguera i Ramió 1988: 136; Baldaquí 2006: 46).

En aquest nou context apareix la tercera de les adaptacions d'aquesta etapa: l'adaptació juvenil de Joan Valls (1983), que precisament apareix dins la col·lecció «Llibres de l'estudiant». L'editorial Atzar indica a la contracoberta del llibre l'objectiu pedagògic i defineix els joves com el seu destinatari ideal «a partir de 13 anys i adults». Es tracta d'una adaptació parcial que només té en compte del capítol 60 al 66 de la segona part de l'obra de Cervantes, l'estada de don Quixot a Barcelona. Destaca l'heterogeneïtat de criteris a l'hora de traduir els noms propis, que es manifesta amb una coexistència de noms en espanyol i en català.

Tres anys després, l'estada del cavaller a Barcelona serà de bell nou el fil narratiu de l'adaptació de Marta Giráldez i Puvill (1986). D'aquesta nova proposta voldríem destacar la traducció al català de tots els noms propis i la inclusió de diversos paratextos interns amb una clara intenció pedagògica: una introducció als personatges i un glossari al final del llibre.

Finalment, l'any 1990 veu la llum l'última de les adaptacions d'aquest bloc: la de José Luis Giménez-Frontín, traduïda per Josep Daurella i destinada a un públic

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

juvenil. Torna a ser una adaptació que té en compte la novel·la íntegra. Sobre el criteri de traducció de topònims, si fem l'excepció dels protagonistes i el nom de la terra de don Quixot, la solució utilitzada és el manteniment de les formes en espanyol.

En referència a aquesta època, resulta molt interessant la visió de Girbés (2006: 27-33) sobre la política editorial de l'editorial Bromera, creada l'any 1986 i que pot ser representativa de l'activitat editorial de tota la zona catalanoparlant. L'any 1987 es posa en marxa una col·lecció centrada en la traducció de clàssics de la literatura universal amb edicions pensades per a lectors i lectores joves i el sistema educatiu. A l'article, Girbés reconeix que l'editorial ho fa per diferenciar-se d'altres i tenir espais propis. Però també reconeix que, a banda de normalitzar la llengua i crear productes de qualitat, han d'oferir productes comercials basats, això sí, en la rellevància de l'autoria, l'oportunitat temàtica, l'èxit de títols similars, etc. Per això considera que, per a determinats textos, és important l'existència d'ajudes a la traducció que atorguen fundacions o institucions públiques. Aquest serà el cas de les traduccions i adaptacions del *Quixot*, ja que durant aquesta última dècada s'ha detectat una davallada de les vendes de literatura universal en favor de la literatura actual.

Com a conclusió, podem dir que aquest període es caracteritza pel desig d'innovar, d'una banda, i per la voluntat de contribuir a la normalització del català, a través de propostes adreçades, fonamentalment al sector juvenil (joves de segona etapa de l'EGB, del BUP i del COU del sistema educatiu d'aleshores).

2. OBJECTIUS I HIPÒTESIS DEL TREBALL

Bacardí i Estany, al final del seu estudi sobre el *Quixot* en català (2006: 213), deixen la porta oberta per a futures investigacions sobre les traduccions i adaptacions fetes amb motiu del quart centenari. Les autores relacionen una traducció completa de Casasayas, dues reedicions de la versió de Bulbena, cinc adaptacions infantils (Navarro 2005; Muñoz 2004; Reviejo 2005; Rodríguez 2005; Obiols 2005) i tres «obres de creació» (Capdevila & Company 1999; Lluch 2004; Roig 2005) que també han reprès la figura del cavaller, tot i que d'una forma més creativa i allunyada de l'original.

L'objectiu general del nostre treball és fer una anàlisi traductològica de les adaptacions i de les obres de creació (versions) aparegudes entre 2004 i 2005, fonamentalment.

Però abans d'entrar a detallar els nostres objectius específics, voldríem aclarir el concepte d'*adaptació* i el d'*obra de creació*, que nosaltres, en aquest treball, deno-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

minarem *versió*. A banda dels textos pensats, dissenyats i escrits exclusivament per al públic infantil i juvenil, hi ha altres textos que han passat a formar part de les lectures d'aquest públic potser no especialitzat però sí molt especial. Es tracta d'una sèrie d'obres que han experimentat un seguit de canvis des de l'estat original, i a les quals se'ls ha aplicat un «filtre infantil» (Sánchez Mendieta 2007: 16) que permet l'adaptació als gustos i necessitats dels nous lectors. Segons Blake (2005: 192), adaptar significa «acomodar, ajustar una cosa a otra». En el cas de la literatura infantil, Soriano (1995: 35) insisteix en la creació d'un producte nou que responga als interessos i al grau de comprensió dels menors.

Quin és el límit, doncs, de l'adaptació? Entenem que en l'adaptació l'hipotext ha de ser l'obra original, en el cas que ens ocupa, *El Quixot* de Miguel de Cervantes (1605); l'autor de l'adaptació ha de respectar les característiques bàsiques de l'obra de partida. La versió, però, no prové directament de l'obra original, sinó que estaria mediatitzada per la presència de personatges principals aliens a l'obra de Cervantes.

Pel que fa als objectius específics que ens plantegem, són els següents:

a) Fer una relació i una anàlisi descriptiva de totes les obres derivades de l'original adreçades al públic infantil i juvenil, amb especial referència a aquelles publicades a partir de l'any 2004.

b) Analitzar les dades obtingudes de l'anàlisi des d'una perspectiva holística que ens permeta

i. Descriure algunes dades del context comunicatiu, especialment determinats aspectes sociològics de les adaptacions.
ii. Estudiar la importància de determinats elements paratextuals.
iii. Sistematitzar algunes estratègies i tècniques de traducció que s'han fet servir.

Per aconseguir aquests objectius, partim d'una sèrie d'hipòtesis de treball que, després de l'anàlisi del corpus, podrem confirmar o descartar. Les hipòtesis inicials que formulem són les següents:

a) Hipòtesis sobre les dades del context comunicatiu: els sistemes lingüístics, politicoeconòmics i culturals determinen la major presència o absència d'adaptacions del *Quixot* i també en condicionen el tipus de destinatari. Així, per exemple, l'apa-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

rició de les adaptacions juvenils pot respondre a l'interès personal dels traductors, com passava en èpoques anteriors, o bé a motivacions econòmiques de les editorials. Un exemple del primer cas el tenim en Casasayas, que va fer una traducció adaptada als receptors mallorquins. Davant la pregunta de per què s'havia de traduir un text al qual tothom podia accedir directament, Casasayas diu: «la necessitat estava dins mi mateix», «rellamps! Hi he passat tant de gust!». I, finalment afegeix: «tampoc no tenia necessitat Cervantes d'escriure el Quixot» (Bacardí & Estany 2006: 219). Quant a les consideracions econòmiques, Bacardí i Estany (2006: 8) afirmen: «En les darreres dècades les lleis de l'oferta i la demanda del mercat editorial han condicionat l'aparició de nou material quixotesc». D'altra banda, pel que fa al tipus de destinatari, la nostra hipòtesi és que la nova situació cultural i un sistema educatiu que potencia la lectura i el coneixement dels clàssics des de l'educació infantil farà que les adaptacions es dirigisquen més cap als lectors infantils i adolescents, mentre que, fins ara, el lector model predominant havia estat el públic juvenil.

b) Hipòtesis sobre les dades dels paratextos: la importància dels elements paratextuals externs i virtuals està en funció de la capacitat de màrqueting de les editorials i del prestigi dels autors i il·lustradors. La rellevància dels elements paratextuals visibles, com ara la coberta i la contracoberta, té relació amb el comprador model del llibre (pares, professors: els prescriptors), els destinataris (joves, infants o també adults) i la funció (més lúdica o més pedagògica). La consideració i el tractament de determinats elements paratextuals interns de gran importància dins la literatura infantil i juvenil (LIJ), com ara les il·lustracions (cf. Yuste 2006a i Montero Domínguez 2006), és major en aquells textos en què predomina la funció lúdica sobre la pedagògica i major en els llibres destinats als infants que als joves.

c) Hipòtesis sobre les dades dels textos: les traduccions han passat de representar un model de llengua o norma estilística a intentar únicament proveir el sistema literari català d'obres d'altres cultures, per la qual cosa prioritzen les tècniques i estratègies encaminades a respectar els originals i, per tant, potencien l'adequació en comptes de l'acceptabilitat (cf. Marco 2000). En el cas de les adaptacions infantils i juvenils però, la funció (més lúdica i també pedagògica) i el destinatari (públic infantil o juvenil) determinen un resultat final que, en nombroses ocasions, privilegia encara l'acceptabilitat tant lingüística com cultural. D'altra banda, les versions tendeixen a la visió parcial de l'obra i a la diferenciació polifònica, mentre que les adaptacions solen tenir en compte l'obra original completa i respecten la polifonia del text de partida.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

3. METODOLOGIA

Per a dur a terme el treball, hem fet una cerca de les adaptacions al català infantils i juvenils de l'obra magna de Cervantes publicades entre 2004 i 2005 a partir de la informació que proporciona l'ISBN i algunes obres i catàlegs sobre el fons cervantí (cf. Sánchez Mendieta 2007). Tot seguit, hem dissenyat un formulari d'entrada de dades per a introduir les dades de l'anàlisi que hem fet de les obres del corpus obtingut i que hem treballat amb la base de dades Access. Això ens ha permès una recollida sistemàtica de les dades i una selecció ràpida de la informació que necessitem en cada moment.

Sobre les fitxes d'anàlisi, voldríem comentar que hem tingut en compte la necessitat d'incloure dades sobre el context comunicatiu, dades sobre els paratextos i sobre el text. Així mateix, la fitxa permet incloure fragments del text original i la traducció, imatges, adreces d'internet associades i espais de comentaris i observacions diversos. L'objectiu és crear una base de dades útil per a aquest treball però que puga ser útil per a investigacions futures.

Pel que fa al context comunicatiu, el formulari permet recollir dades sobre les autories dels textos originals i traduïts, editorials, dates, destinataris i altres aspectes relacionats amb el context professional.

Respecte de les dades sobre els paratextos, la fitxa permet analitzar tant el codi escrit com el visual, i així fer una anàlisi dels paratextos externs, visibles i interns (des de pàgines web relacionades, blogs, fins a presència de pròlegs, estructura i disposició dels materials, il·lustracions, glossaris i altres materials, passant pels aspectes tipogràfics, aparició de sinopsis a la contracoberta, etc.). En aquest sentit, voldríem assenyalar que hem seguit Lluch (2009) a l'hora d'analitzar les dades d'alguns paratextos (els més visibles i els interiors del llibre) i, especialment, Duran (2009) per intentar sistematitzar l'anàlisi de les il·lustracions.

Finalment, quant a les dades sobre els textos, farem una anàlisi integradora que tinga en compte tant aspectes semiòtics (traducció de topònims, presència d'intertextualitat, referents culturals), aspectes comunicatius (registres i dialectes, aspectes lingüístics diversos) i aspectes pragmàtics (especialment l'humor).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

4. CORPUS

Després d'un buidatge exhaustiu de la producció editorial sobre les adaptacions del *Quixot* en català dels anys 2004 i 2005, hem aconseguit obtenir un corpus definitiu per a l'anàlisi de catorze obres. Són les següents: Cervantes (2004), Cervantes (2005a), Cervantes (2005b), Cervantes (2005c), Cervantes (2005d), Cervantes (2005e), Equip Cromosoma (2005a), Equip Cromosoma (2005b), Knister (2004), Lluch (2004), Navarro (2005), Obiols (2005), Reviejo (2005) i Roig (2005).

Cal afegir que, a partir de la cerca a l'ISBN, hem constatat també la publicació d'una altra reescriptura del *Quixot* a càrrec de Francesc Orteu (2000). Així mateix, l'any 2003 es va publicar *El petit Borges imagina el Quixot* (una edició simultània en espanyol i català), creació del prestigiós escriptor Carlos Cañeque, Premi Nadal 1987. El llibre ha estat il·lustrat per Ramon Moscardó i traduït al català per Roser Vernet, molt coneguda per haver girat en català nombroses obres per a infants i joves, entre les quals destaquen els còmic de *Tintin*. Es tracta d'una aproximació als personatges i a la història de Cervantes a través dels ulls del petit Borges, autor molt conegut i estudiat per Cañeque, tal com demostren obres anteriors com *Conversaciones sobre Borges* (1995). Com que hem acotat el nostre estudi, aquestes dues obres no han estat incloses dins l'anàlisi duta a terme, però hem considerat oportú fer-ne referència per la relativa proximitat a la data clau d'aquest treball.

D'altra banda, l'any 2004 es va reeditar l'adaptació de Giménez-Frontín, traduïda per Josep Daurella (1990). Tenint en compte que el text és anterior a la data de celebració del quart centenari, l'hem considerat fora de l'abast de la nostra anàlisi. Tot i això, és interessant veure com l'efemèride serveix per a rellançar antics títols que van tenir un cert èxit, tal com assenyala Fernández (2006).

L'any 2005 l'adaptació de Rosa Navarro apareix en una nova edició amb tres úniques diferències: es tracta d'una edició de dimensions menors, en rústica i sense la informació que apareixia a les solapes de l'edició inicial. Pel que fa a la nostra anàlisi, les hem comptades com una de sola.

Finalment, el mateix any 2005, la Companyia Pots Contar, a través de l'editorial i productora A cau d'orella, publica *Fa, Mi, Re: Don Quixot i l'escuder*, un audiollibre que presenta un conte musical infantil, inspirat en el Quixot. Es tracta d'una proposta lúdica i educativa que combina la narració amb la interpretació de música clàssica. En realitat, es tracta d'un text l'origen del qual és el concepte «Disseny per a tothom»: una proposta que té la prioritat de l'accessibilitat com a punt de partida.

En la nostra anàlisi no tindrem en compte aquest text perquè considerem que, per les seues característiques i pel tipus de destinatari que té, s'hauria d'analitzar des de l'àmbit de la traducció-adaptació de textos audiovisuals i multimèdia.

5. ANÀLISI

5.1 les dades del context comunicatiu

En aquest apartat, intentarem identificar el circuit literari pel qual s'han mogut les reescriptures del *Quixot* i descriurem els agents que intervenen en aquesta comunicació literària tan especial.

5.1.1. Sobre el circuit literari i la comunicació literària

En el cas de les adaptacions del *Quixot*, hi ha clarament una autoria amb majúscules: Miguel de Cervantes. Però el cert és que la nostra anàlisi ha posat de manifest també la importància dels autors dels textos, dels autors de les traduccions i de les il·lustracions d'aquestes reescriptures elegits amb cura per les editorials en un intent de preservar la qualitat dels productes finals. Si revisem atentament els seus noms veurem que la majoria d'ells tenen un reconegut prestigi i una dilatada experiència en el seu camp, excepció feta dels productes de l'editorial F&F Libros, en els quals no figura enlloc l'autoria de la versió, ni de les il·lustracions ni tampoc de la traducció. Aquesta informació s'ha de buscar de forma sempre parcial, a les dades de l'ISBN o bé, directament, a la mateixa editorial, com ha estat el nostre cas. Entre els autors tenim especialistes en adaptacions d'obres clàssiques com Rosa Navarro o Armonía Rodríguez; Premis Nacionals de LIJ, com Muñoz Puelles; Premis Nacionals d'Arts Escèniques com Manuel Boix; altres il·lustradors de gran nivell com Subi, Javier Zavala o Birgit Rieger; autèntics èxits de venda internacionals com Knister; traductors-autors premiats com Núria Font i Ferré, Pau Joan Hernàndez o Josep Palomero, vicepresident de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua; fins i tot figures ja absolutament mediàtiques com Roser Capdevila (posseïdora de nombrosos guardons i premis de tot tipus) i l'equip Cromosoma, autors de *Les tres bessones*.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

També tenim un receptor més o menys definit: el públic infantil i juvenil, tot i que el marc pot variar (l'escola o l'espai familiar o de lleure). Nosaltres hem analitzat el corpus en relació a aquests dos públics diferents per determinar si hi ha diferència entre les propostes adreçades als uns i als altres; això ho podrem veure al llarg d'aquestes seccions. Es tracta d'un aspecte poc estudiat però que és indispensable per a entendre la relació entre tipus d'il·lustració i el text (adaptació-versió; text lúdic - text pedagògic; diferents tipus d'il·lustració).

Sobre el mediador, podem establir-ne bàsicament dos: un que funciona com a motor, el mediador institucional; i un altre, l'editorial, que intenta innovar i diferenciar constantment els seus productes dels ja existents (Girbés 2006).

Seguint Lluch (2009: 124), parlem en aquest treball d'una lectura fonamentalment «recomanada», que es mou de l'editor al mediador (administració i escola), i d'aquests als primers receptors (pares i mestres) per a arribar, finalment, al destinatari real (els infants i joves). Això explica per què molts dels paratextos del nostre corpus que apareixen als llibres o a Internet tenen com a destinataris únics els progenitors i els mestres, ja que ells són, en definitiva, els qui compren els llibres.

Com a mediador institucional, convé ressaltar el quart centenari de la impressió de la primera part del Quixot, que va fer, com ha destacat Fernández (2006), que el 2005 fos un any amb marcat accent literari, amb la col·laboració del Ministeri de Cultura i de les comunitats autònomes.

I és que, justament, aquest fet institucional i ideològic és el que fa que, en la immensa majoria del corpus tractat, ens trobem davant d'adaptacions pensades per a almenys, dues llengües: de l'espanyol al català, però també, en alguna ocasió, del català a l'espanyol, com és el cas de les obres de Roser Capdevila i d'Anna Obiols. L'edició simultània de les versions espanyola i catalana és una de les constants en el nostre corpus.

Seguint Cabeza (2010: 219), la multitraducció és «el fenomen pel qual un mateix producte, originalment en una llengua de partida, té diverses versions en una llengua d'arribada». Altres autors les anomenen *traduccions dialectals* (cf. Borja i Sanz 2006). En el cas que ens ocupa, l'anàlisi feta ens permet afirmar que, en el cas de la traducció dels clàssics, les polítiques de les editorials són molt diferents de les que apliquen a altres textos més pedagògics (llibres de text). Les adaptacions del *Quixot* al català funcionen perfectament per a tot el domini lingüístic català amb independència de la varietat en què estiguen escrites. Tot i que, en el cas de l'adaptació de Muñoz Puelles, traduïda

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

per Palomero, sí que hem observat que des de la mateixa editorial es feia èmfasi en l'ús de la variant valenciana i en la vinculació del traductor a l'AVL.

Els elements tractats en aquest apartat queden resumits en la taula següent:

	2004	2005	Traducció	Il·lustració	Ll origen	LL arribada	Simultan. edicions espanyola i catalana
Muñoz Puelles	x		J.Palomero	M. Boix Álvarez	Esp.	Cat.	Sí
Armonía Rodríguez		x	J.Teixidor	J. Puig-Agut	Esp.	Cat.	En Català
Gloria Sanjuán 1		x	F. Martínez Salgado	A. Casquero Sánchez	Esp.	Espanyol i Anglès	No
Gloria Sanjuán 2		x	F. Martínez Salgado	A. Casquero Sánchez	Esp.	Espanyol i Anglès	No
Gloria Sanjuán 3		x	F. Martínez Salgado	A. Casquero Sánchez	Esp.	Espanyol i Anglès	No
Gloria Sanjuán 4		x	F. Martínez Salgado	A. Casquero Sánchez	Esp.	Espanyol i Anglès	No
Cromosoma Biblioteca		x	E. Vallbona (Esp.)	R. Capdevila i Equip	Cat.	Diverses	Sí
Cromosoma Teatre		x	x	R. Capdevila i Equip	Cat.	Diverses	Sí
Knister		x	M. Gómez Borràs	Birgit Rieger	Alem.	Espanyol	No
Lluch	x		E. Lluch	P. Olivero	Cat.	Esp.	No
Navarro		x			Esp.	Cat.	Sí
Obiols		x	Carla Palacio (Esp.)	Subi (J. Subirana)	Cat.	Esp.	Sí
Reviejo		x	N. Font i Ferré	J. Zabala	Esp.	Cat.	Sí
Roig		x	R. Roig	Lluís Albert Arrufat	Cat.	Esp.	Sí

Taula 1. Autoria i temporalitat: aspectes relacionats amb la simultaneïtat

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

5.2 les dades dels paratextos

En aquest treball intentem oferir una visió holística de les reescriptures del *Quixot* al català. Per això, a banda d'analitzar el text lingüístic, volem incorporar a l'anàlisi els altres textos que concorren en la comunicació literària. A partir de l'estudi de Lluch (2009: 130-134) hem establert la tipologia de paratextos següent: *a*) paratextos complementaris externs: Internet i les comunitats virtuals, catàlegs, crítiques, etc.; *b*) paratextos externs més visibles: format del llibre, nombre de pàgines, les cobertes, indicadors de l'autor, sèrie, traductor, il·lustrador, editorial, edat del destinatari; *c*) paratextos interns: pròlegs, dedicatòries, índexs, tipografia i il·lustracions.

5.2.1 Paratextos complementaris externs

La xarxa afavoreix la creació de paratextos, com ara les pàgines de les editorials on hi ha publicitat de tota mena sobre cada llibre, les col·leccions, etc. A tall de mostra, tot seguit reproduïm un fragment de l'anunci de l'editorial Bromera (28 de desembre de 2004 www.bromera.com):

> Quan està a punt de començar l'any en què es commemora el quart centenari de la primera edició de *Don Quixot de la Manxa*, Edicions Bromera fa una aportació molt especial a la celebració: una versió de luxe per a tots els públics, a cura de Vicente Muñoz Puelles i traduïda per Josep Palomero, amb els dibuixos magnífics de Manuel Boix. De forma simultània, Algar Editorial publica en castellà aquest esplèndid regal per a redescobrir el clàssic de Cervantes.

Així mateix, també hem trobat pàgines de col·lectius de lectors, associacions de mares i pares d'alumnes, associacions culturals diverses, biblioteques, blogs personals, etc. on hi havia informació sobre algunes de les obres del nostre corpus.

5.2.2 Paratextos externs més visibles

L'anàlisi de les cobertes dels llibres poden oferir molta informació sobre el que hi podem trobar a l'interior.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

a) Tipus d'autoria: s'indica si és adaptació o versió. «Adaptació: Armonía Rodríguez», «Versió de Vicente Muñoz Puelles».

b) Informació sobre el destinatari ideal: Lluc (2004) «a partir de 8 anys». En ocasions, la recomanació ja va inclosa en el títol: Navarro (2005) *El Quixot explicat als infants*.

c) Informació sobre el contingut del llibre o sobre l'autor: a les solapes de Navarro (2005) llegim:

> En paraules de Rosa Navarro, «La lectura no és cap obligació, sinó un plaer: i els clàssics són els nostres models...» Per això, ens sentim orgullosos d'oferir una manera d'apropar El QUIXOT als nens i a les nenes, i compartir-lo amb ells. Aquesta gran novel·la és plena d'aventures divertides i meravelloses, de somnis i de màgia, d'ensenyaments i lliçons. Conté històries d'amor; encantaments, batalles, misteris... El millor llibre a l'abast dels menuts.
>
> La fascinant història del gentilhome manxec Don Quixot ha estat narrada per la prestigiosa catedràtica Rosa Navarro Durán amb paraules senzilles nascudes d'un profund respecte, fidelitat i amor per l'original.
>
> Els dibuixos són obra del reconegut il·lustrador Francesc Rovira, que ha recreat tots els detalls, tendres i expressius, d'aquesta genial novel·la a través de la màgia de les seves aquarel·les.

Així mateix, i amb un altre estil, tenim la sinopsi de la contracoberta d'Obiols (2005):

> Fa molts i molts anys, un escriptor no gaire conegut aleshores es va inventar una novel·la; per a molts, la millor que s'ha escrit en tots els temps. Un boig ben boig es fa cavaller per posar ordre al món, amb l'ajut de Sancho Panza, el seu fidel escuder, i de Dulcinea, l'estimada sempre present en els seus pensaments.
>
> Amb *Les aventures d'en Quixot* hem intentat que els més petits de la casa coneguin aquesta obra universal de Cervantes, ajudar-los a descobrir la tendresa i la humanitat que s'amaguen en l'enginyós Quixot de la Manxa.

d) Publicitat sobre l'editorial: aparició de la pàgina web, imatges o llistes d'altres volums de la col·lecció, etc. Aquest seria el cas dels textos de la factoria Cromosoma o de l'editorial F&F Libros.

5.2.3 Paratextos interns

Les dedicatòries no són freqüents en el corpus que hem analitzat. Únicament n'hem trobat en els textos d'Obiols i de Reviejo. En aquest apartat ens centra-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

rem en la presència de pròlegs o introduccions, d'índexs dels continguts i en les il·lustracions.

a) Pròlegs o introduccions

Aquest tipus de paratext únicament apareix a les adaptacions, mai en cap cas a les versions, a causa del tipus de destinatari. En el cas documentat d'Armonía Rodríguez es tracta d'un producte adreçat al públic juvenil i amb una funció clarament pedagògica. La introducció presenta informació sobre la vida i obra de Cervantes i una explicació molt clara de les característiques bàsiques del *Quixot*. Rodríguez (2005: 13) comenta en la introducció que, tot i la fama mundial de l'obra i el seu autor, el cert és que hi ha poca gent que l'ha llegit sencer i es pregunta quins són els motius que justifiquen aquest fet: entre d'altres arguments, addueix l'obligatorietat i la complexitat del text original durant l'etapa escolar. En aquest sentit, troba la justificació a l'adaptació que presenta:

> Som conscients de totes aquestes coses; per això, en aquesta adaptació, hem seguit el criteri d'apropar als nenes, als adolescents i, per què no?, també als adults, aquesta gran obra de la literatura universal, facilitant-ne l'accés però, procurant alhora no trair-la amb amputacions causades per les presses i les arbitrarietats.

Per això, l'adaptació de Rodríguez intenta conservar l'aventura dels personatges sense oblidar aspectes més profunds com el filosòfic (converses entre don Quixot i Sanxo), el social (la justícia), el polític (crítica a diverses ordres reials), el literari (crítica de les obres de cavalleries), o el poètic (barreja de gèneres).

b) Índex

En aquest apartat, cal distingir entre les adaptacions i les versions. En el cas de les adaptacions únicament tenen índex les adreçades a un públic preadolescent i juvenil. En el cas de Navarro (2005), es tracta d'un índex descriptiu (exemple: «Don Quixot de la Manxa»), mentre que el cas de Rodríguez (2005) i Muñoz Puelles (2004), ens trobem davant d'uns índexs que intenten reproduir l'estil de l'original de Cervantes: «Capítol I Que tracta de la condició del famós gentilhome, els seus somnis fantàstics i de com va ésser armat cavaller» (Rodríguez 2005) i «I. Que tracta de la condició del famós i valent gentilhome Don Quixot de la Manxa» (Muñoz Puelles 2004). Pel que fa a les versions, voldríem destacar el cas d'*Un quixot en bicicleta* (Lluch 2004). Resulta curiós que l'enunciat dels capítols on tenen lloc les «aventures» de Salva, don Quixot, i el seu amic Miliet, Sancho Panza, recorda els de l'obra original i contrasten

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

amb la resta: «4. Llig-me més coses; 5. Puc traure la bici?»; «7. On es conta l'aparició dels desmuntadors de llibres; 11. On es conta l'enfrontament amb el terrible Ami el Morat»; i, de nou «12. D'acord, tornaràs un altre dia».

c) Il·lustracions

La distinció entre destinatari infantil i destinatari juvenil ens permet, de nou, poder entendre la relació, la proporció i l'adequació entre el text i la imatge de les obres del nostre corpus. En aquest apartat, per motius d'espai, ens centrarem únicament en els aspectes següents (cf. Duran 2009):

c.1) Tipus d'enquadernació

L'anàlisi del corpus revela que la majoria del nostre corpus té una presentació i enquadernació molt curosa. L'excepció, una altra vegada, són els quatre contes parcials sobre el *Quixot* de F&F Libros (considerats com un de sol a efectes de còmput en aquest cas).

c.2) Tipus d'il·lustració

El corpus conté, majoritàriament, il·lustracions obertes a sang, en les quals la imatge arriba tant fins al marge que queda tallada per la guillotina de la impremta. Cal destacar el cas de l'únic text destinat a joves amb un alt component educatiu (Rodríguez 2005), ja que és el que menor nombre d'il·lustracions té i que, a més, són tancades.

c.3) Reacció de l'espectador

Segons Duran (2009: 232-233), el receptor pot tenir diversos tipus de reacció davant la il·lustració: d'analogia (comparteix el que veu), d'apropiació (pot relacionar el que veu amb el seu bagatge cognoscitiu), d'astorament (les diferències entre el que veu i el seu coneixement estimulen la curiositat i l'interès) i, finalment, reacció per refutació.

En el nostre corpus no hem trobat cap exemple de reacció per refutació. Predomina la recepció per apropiació i analogia, que són les que possibiliten el seguiment de la història d'una forma més còmoda. Resulta molt interessant comprovar com en el cas de les versions predomina també la reacció per astorament, en un intent evident per cridar l'atenció del lector. El cas paradigmàtic seria el dels textos sobre *Les tres bessones*, on els anacronismes són molt abundants.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

Aquests primers aspectes els podem resumir en la taula següent:

CORPUS	Infant.	Juv.	Cart.	Rúst.	Oberta	Tanc.	Recept. Anal.	Recept. Apropiac.	Recept. Astora.	Recept. Refut.
Muñoz Puelles		x	x		x*	x		x		
Armonía Rodríguez		x		x		x		x		
Gloria Sanjuán 1	x			x	x*			x		
Gloria Sanjuán 2	x			x	x*			x		
Gloria Sanjuán 3	x			x	x*			x		
Gloria Sanjuán 4	x			x	x*			x		
Cromosoma biblioteca	x		x		x	x	x	x	x	
Cromosoma teatre	x		x		x		x	x	x	
Knister		x		x	x		x	x	x	
Lluch	x		x			x	x	x	x	
Navarro		x	x	x	x	x		x		
Obiols	x		x		x*			x		
Reviejo	x		x		x*			x		
Roig	x			x	x*		x	x	x	

Taula 2. Anàlisi inicial de les il·lustracions (L'asterisc significa «a sang»)

c.4) Vies comunicatives de la il·lustració

Finalment, pel que fa a formes de comunicar la il·lustració, Duran (2009: 230-232) estableix tres eixos comunicatius: el primer està basat en la facultat gràfica d'emetre signes. Així, distingim entre dues vies: la senyalètica, (formada per icones soltes, que en el nostre cas hem trobat a la proposta de Reviejo (2005), llibre de pictogrames per a ajudar els infants a llegir, i també a la de Navarro (2005) amb una intenció molt diferent, ja que s'utilitzen per a adornar els títols de cada capítol); i la via semiològica (fruit d'una recerca expressiva de molta elaboració). El segon eix està basat en l'oposició comunicació objectiva *versus* subjectiva. En aquest cas, diferenciem entre la via

documental (que intenta representar de la forma més fidedigna possible la història i els personatges) i la via subjectiva o introspectiva (es tracta de l'obra d'il·lustradors amb una poètica visual pròpia molt reconeguda). En el nostre corpus predomina la via documental i únicament tenim dos exemples de via subjectiva: les il·lustracions de Manuel Boix, en el cas de la versió de Muñoz Puelles (2004), i el de l'il·lustrador Subi per al text d'Obiols (2005), ambdós autors de llarga trajectòria reconeguda. Finalment, el tercer eix descansa sobre el nivell d'empatia que es vol aconseguir. Així, tenim la via empàtica afectiva (s'apel·la més als sentiments del lector), que en el nostre corpus s'utilitza més en les versions per a infants, i la via empàtica enginyosa (intenten despertar la intel·ligència del destinatari i solen ser imaginatives i divertides) que en el nostre corpus predomina en les versions, com és el cas dels llibres sobre les aventures de les Tres Bessones o de Tina, la superbruixa. La figura següent il·lustra un cas de combinació entre via senyalètica i via empàtica afectiva:

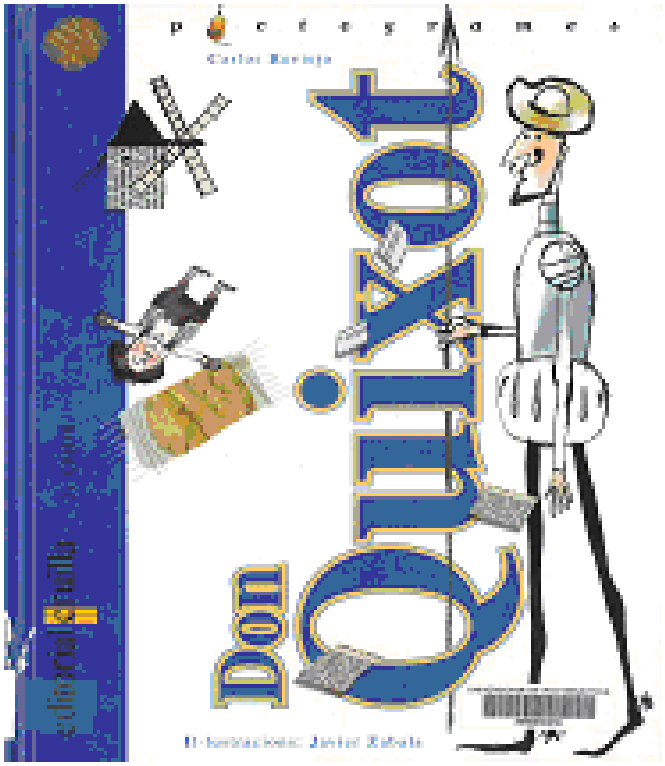

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

La taula 3 mostra les diverses vies que es posen de manifest en el corpus analitzat:

Vies comunicatives de la Il·lustració	Senyalètica	semiològica	Documental	Subjectiva	Afectiva	Enginyosa
Muñoz Puelles			x	x		
Armonía Rodríguez			x			
Gloria Sanjuán 1			x		x	
Gloria Sanjuán 2			x		x	
Gloria Sanjuán 3			x		x	
Gloria Sanjuán 4			x		x	
Cromosoma biblioteca			x			x
Cromosoma teatre			x			x
Knister			x			x
Lluch			x			x
Navarro	x		x		x	
Obiols			x	x		
Reviejo	x		x		x	
Roig			x			x

Taula 3. Vies comunicatives de la il·lustració (basat en Duran 2999: 230 i ss.)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

5.3 dades dels textos

En aquest article, hem diferenciat entre adaptacions i traduccions d'adaptacions. Per a la nostra anàlisi, només tindrem en compte les obres analitzades en qualitat d'adaptacions, no de traduccions d'originals, perquè hem constatat una simultaneïtat en l'aparició de l'adaptació castellana i la catalana (cf. apartat 5.5.1 supra) i també pel fet que, en una anàlisi contrastiva prèvia, hem detectat l'ús sistemàtic del mètode literal entre originals i traduccions, amb independència de la direccionalitat (espanyol-català; català-espanyol). Com a mostra, ací tenim l'inici de l'adaptació catalana d'Anna Obiols, traduïda per Carla Palacio a l'espanyol:

> Fa molts i molts anys va viure un home humil anomenat Miguel de Cervantes. Era un gran coneixedor de les novel·les de cavalleria; de fet, n'estava tan tip d'aquestes obres que va decidir escriure'n una ben diferent.
>
> El primer que va tenir clar fou el nom del seu cavaller: Quixot de la Manxa. Va imaginar-lo un home alt i prim, eixut de carns i amb la cara xuclada; tenia més de cinquanta anys i era amo d'un cavall vell i atrotinat, el Rocinant. Com a tot bon cavaller, no podia faltar-li una dama per enamorar-se: la Dulcinea del Toboso, una noia de pagès baixeta i rodanxoneta que als ulls d'en Quixot era la més bella de totes les princeses.
>
> Un bon dia, Cervantes va armar el seu cavaller i va enviar-lo a posar pau i justícia al món.
>
> Hace muchos, muchísimos años, vivió un hombre llamado Miguel de Cervantes. Era un gran conocedor de las novelas de caballerías y, de hecho, estaba tan harto de ellas que decidió escribir una muy diferente.
>
> Lo primero que debía tener claro era el nombre de su caballero: se llamaría Don Quijote de la Mancha. Quiso que fuera un hombre alto y delgado, de carnes magras y rostro enjuto; pasaba de los cincuenta años y tendría un caballo viejo y renqueante que llamaría Rocinante. Como a todo buen caballero no le faltaría una dama de la que enamorarse: Dulcinea del Toboso; una muchacha aldeana, no muy alta y algo regordeta, que a los ojos de Don Quijote era la más bella dama de entre todas las princesas.
>
> Un buen día, Cervantes armó a su caballero y lo envió a «desfacer entuertos», es decir, a poner paz y justicia en el mundo.

Fins i tot, en alguna ocasió, com el cas de la traducció de Núria Font i Ferré de l'adaptació de Carlos Reviejo (2005), la pressió de l'edició simultània en totes dues llengües és tan gran que la traductora, una professional excel·lent i gran defensora d'un «llenguatge fluid i àgil» (Font i Ferré 2011: 17), adequat als lectors i que s'allunye dels calcs lingüístics, es va trobar en la situació d'haver de seguir amb excessiva literalitat el text espanyol per indicació expressa de l'editorial, segons va manifestar-nos en co-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

municació oral. En aquell encàrrec, la traductora havia de subordinar la paraula a la imatge, que, evidentment, era la imatge de l'edició original en espanyol.

En aquest apartat, analitzarem els aspectes següents: la quantitat i disposició del material textual, alguns aspectes relacionats amb les veus del Quixot, la traducció de topònims i antropònims, l'estil de les adaptacions i la presència o absència del gènere poètic i epistolar com a manifestacions d'intertextualitat.

5.3.1 Material textual

Les adaptacions i les versions presenten unes restriccions òbvies d'espai. Això fa que s'utilitzen de forma molt abundant totes les tècniques relacionades amb la supressió, la síntesi o la paràfrasi, especialment. En el cas de les adaptacions del nostre corpus, hi ha la selecció d'una sèrie concreta d'episodis del *Quixot* que s'encadenen a través de l'el·lipsi narrativa. El resultat és un joc continu amb l'espai i el temps que dóna lloc a una narració seqüencial. Això provoca necessàriament la necessitat d'exagerar uns personatges sobre altres, uns episodis sobre altres. Aquest aspecte el fa servir Martín (2004: 1) per a fer una crítica dels còmics sobre el Quixot, que, segons ells, trivialitzen l'original i que podem estendre a altres reescriptures.

Per a l'anàlisi del corpus diferenciem, d'una banda, les obres que prenen en consideració la línia argumental de Cervantes en les dues parts en què va dividir l'obra; de l'altra, les obres que únicament fan referència a una de les dues parts o a capítols molt concrets del *Quixot*. D'aquesta manera, observem que les quatre reescriptures que podem considerar completes són totes adaptacions. Cal destacar el cas de l'adaptació de Muñoz Puelles, que, tot i ser un text molt ben acabat i d'una gran qualitat estètica i estilística, únicament tracta de la primera part del *Quixot*. Es tracta d'un fet que no apareix en cap informació que hi ha sobre aquesta edició, però que, inevitablement, pot tenir repercussions en el coneixement de l'obra que adquirisquen aquells lectors que la consumisquen sense estar assabentats de la parcialitat del seu contingut. Així, el títol del capítol dotzè i últim diu: «Que tracta del tancament de don Quixot, de la seua última batalla en el camí i de la tornada a casa».

Precisament sobre el final de l'obra de Cervantes, voldríem destacar que l'adaptació d'Armonía Rodríguez (2005) és l'única de totes les reescriptures analitzades,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

llevat de les subtils al·lusions al final imposat per Cervantes de les adaptacions de Rosa Navarro i d'Anna Obiols, que tracta amb consistència el tema del veritable final, no de la mort del Quixot, sinó de la mort de l'obra sobre el Quixot: hi apareix l'epitafi del batxiller Sansón Carrasco i el que Cide Hamete (*sic*) va dir a la seua ploma contra els escriptors falsificadors, en clara referència al *Quixot* d'Avellaneda. Així, el final de Rodríguez (2005: 189) diu:

> D'aquesta manera, compliràs la teva cristiana professió, aconsellant bé a qui et vol mal, i jo quedaré satisfet i ufà d'haver estat el primer de gaudir del fruit dels teus escrits enterament, com desitjava, car no ha estat el meu desig oferir a l'avorriment de ningú les fingides i absurdes històries dels llibres de cavalleries, que ja ensopeguen amb les del meu autèntic don Quixot i cauran del tot, sense cap dubte. – Val.

Si el comparem amb el final de la traducció completa de Bulbena (2005: 841) veurem clarament les similituds:

> Restarà així satisfeta tan cristiana professió donant bons consells, i tornant bé per mal, i jo restaré pagat i ufanós d'haver estat el primer que gaudí el fruit de sos escrits, tal com esperava; per tal com no fou altre mon desig sinó posar en avorrició dels homes les fictícies i desbaratades històries dels llibres cavallerescos, les quals, mercès a les aventures esdevingudes a mon veritable don Quixot, van ja entrebancant-se i certament que han de caure del tot. Adéu.

5.3.2 Polifonia textual

Distingim, en aquest cas, entre les obres amb identitat polifònica respecte de l'original (es reprodueix la primera persona de Cervantes com a veu narradora) i les obres amb diferenciació polifònica (el text té com a narrador una veu aliena a l'obra de Cervantes).

Les dades obtingudes de l'anàlisi revelen que totes les obres que tenen diferenciació polifònica són versions. Únicament trobem dues excepcions: l'obra d'Obiols (2005) i l'adaptació de Reviejo (2005), totes dues adreçades a un públic de molt poca edat. La intenció dels autors és la d'oferir un text de més fàcil lectura i comprensió. A continuació presentem un exemple de cada una d'aquestes opcions perquè es puga apreciar la diferència. El primer pertany a l'inici de Reviejo (2005) i cal advertir que les paraules precedides per un asterisc responen als pictogrames, tal com es pot veure a la figura 3, *supra*; el segon és el començament de Muñoz Puelles (2004):

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

> Aquest que aquí es retrata
> de *barba i *cabells de *plata
> és Miguel de Cervantes Saavedra
> a qui coneixen fins i tot les *pedres.
>
> En un lloc de la Manxa, el nom del qual no vull recordar, vivia, no fa molt, un d'eixos gentilhomes de llança en la paret, escut antic, cavall transparent de tan magre i llebrer entrenat per a la caça.

A partir d'aquests criteris utilitzats, hem obtingut els resultats següents sobre el material textual i les diverses opcions de polifonia:

Anàlisi dades textuals	adaptació	versió	completa	parcial	Identitat polifònica	Diferenciació polifònica
Muñoz Puelles	x			x	x	
Armonía Rodríguez	x		x		x	
Gloria Sanjuán 1	x			x	x	
Gloria Sanjuán 2	x			x	x	
Gloria Sanjuán 3	x			x	x	
Gloria Sanjuán 4	x			x	x	
Cromosoma biblioteca		x		x		x
Cromosoma teatre		x		x		x
Knister		x				x
Lluch		x		x		x
Navarro	x		x		x	
Obiols	x		x			x
Reviejo	x		x			x
Roig		x		x		x

Taula 4. Anàlisi dades textuals

5.3.3 Traducció de noms propis

L'anàlisi de les dades posa de manifest que, com és ben habitual en altres textos literaris, aquest problema de traducció no segueix cap tipus de criteri. L'únic antropònim que es tradueix a tot el corpus igual és *Quixot* (tot i que el trobem de formes ben

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

diferents: don Quixot, Don Quixot, Quixot, en Quixot) i l'únic topònim, *Manxa*, que curiosament a la traducció íntegra de Bulbena, el qual tradueix sistemàticament tots els noms propis, apareix com a *Mancha*. Volem destacar el cas de la versió de Knister (2005) la traductora de la qual, Marga Gómez, ha traduït sempre tots els noms propis. A continuació oferim de forma resumida els percentatges de traducció del corpus. Hem col·locat a la taula 5 les obres amb gran densitat de noms propis, que coincideixen amb les adaptacions per a públic juvenil; hem deixat a la taula 6 les obres amb poc índex d'aparició de noms propis, que, com ocorre en altres casos, corresponen a les adaptacions per a infants de poca edat i també a les versions, llevat de Knister (2005).

Muñoz Puelles	Navarro	Armonía Rodríguez	knister
40%	90%	50%	100%

Taula 5. Percentatges de traducció de noms propis en textos de densitat alta

Cromosoma biblioteca	Cromosoma teatre	Lluch	Obiols	Reviejo	Roig	Gloria Sanjuán
30%	30%	30%	50%	30%	30%	20%

Taula 6. Percentatges de traducció de noms propis en textos de densitat baixa

5.3.4 Presència dels gèneres poètic i epistolar

L'anàlisi del corpus ha revelat que únicament fan referència a fragments poètics o epistolars les adaptacions dirigides a un públic juvenil. En el cas de l'adaptació de Navarro (2005: 171) i Rodríguez (2005: 142), hi trobem una de les cartes del duc a Sanxo amb les quals l'adaptadora pretén mostrar els capítols que a l'original estan conformats per tota una seqüència epistolar (Bulbena 2005: 677). Observem, en primer lloc, l'original complet traduït per Bulbena; tot seguit, l'adaptació de Rosa Navarro; i en tercer lloc la d'Armonía Rodríguez:

> Jo he tingut notícia, senyor Don Sanxo Pança, que certs enemics meus i d'aqueixa ínsula, volen entrar-hi furiosament no sé quina nit: convé, doncs, vetllar i estar avisat, perquè no us trobin desprevingut. Sé també, per veritables espies, que han entrat en aqueix lloc quatre persones disfressades per donar-vos mort, per tal com temen del vostre enginy: obriu l'ull, i

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

mireu que se us acosta a parlar-vos, i no mengeu de res que vullen presentar-vos. Jo curaré de dar-vos socors si en perill vos veiéssiu, i en tot fareu així com és d'esperar del vostre seny. D'aquest lloc, a setze d'agost, a les quatre de la matinada.

«Vostre amic, el Duc»

Al meu coneixement ha arribar, il·lustre senyor Sanxo Panza, que uns enemics meus assaltaran aviat l'illa. No sé quina nit. Cal que estigueu alerta. Sé també, per espies, que han entrat a l'illa quatre persones disfressades per treure-us la vida. Aneu amb compte i no mengeu res que us donin, perquè tinc por que us enverinin.

El vostre amic
El Duc

M'ha arribat la notícia, senyor Sancho Panza, que uns enemics meus i d'aquesta vila es proposen assaltar-la no sé quina nit. Així, doncs, convé que estigueu alerta. També sé que han entrat a la vila quatre persones disfressades que us volen llevar la vida perquè tenen por de la vostra traça i del vostre seny per governar. Obriu bé els ulls i vigileu qui fins a vós arriba. I molta precaució amb tot el que us porten per menjar, que podria estar enverinat. Per la meva part, miraré d'ajudar-vos en la mesura que em sigui possible.

I la nota acabava amb la data i la firma del Duc.

També a l'adaptació de Muñoz Puelles hem detectat una adaptació de la carta del Cavaller de la Trista Figura a Dulcinea (cf. capítol IX, 2004: 62). Podem comparar-lo amb l'original de Bulbena (2005: 217) per comprovar les tècniques de síntesi i supressió, i el canvi de registre, molt neutralitzat:

Sobirana i noble senyora:

Qui us escriu, ferit i adolorit per temps que porta sense veure-vos, us desitja, dolcíssima Dulcinea del Toboso, la salut que ell no té. Si lo vostra bellesa em menysprea, difícilment podré suportar aquesta pena. El meu bon escuder Sancho us contarà tots els detalls. Oh, bella ingrata amada enemiga meua! Si no voleu socórrer-me, posaré fi a la ma vida.

Vostre fins a la mort,
El Cavaller de la Trista Figura

Alta i sobirana senyora,

Aquell qui defalleix lluny de vós, aquell qui, nafrat en son cor, sofreix les més amargues dolors, vos desitja, dolcíssima Dulcinea, el repòs que ell no té. Si vostra formositat m'és esquiva, si el vostre orgull em rebutja, per molt sofert que jo sigui, mal podria sostenir el pes de ma extremada angoixa. Mon fidel escuder Sanxo, vos farà la relació, oh bella ingrata, enemiga adorada de la meva ànima! de l'horrible estat on per vostra causa reduït em teniu. Ma trista vida us pertany del tot; un mot de vós pot conservar-la, un mot també pot fer-la perdre. Dispose de ço que tinc a fer, puix sempre seré prou satisfet de satisfer la crueltat vostra.

Só de vós fins a la mort,
El cavaller de la Trista Figura

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

Respecte a les referències intertextuals de fragments poètics, únicament tenim constància del poema de Feliciano de Silva, autor de l'*Amadís de Grècia*, entre altres obres, que apareix a Rodríguez (2005: 17): «La raó de la desraó que a la meva raó es crea, de tal manera la meva raó s'afebleix, que amb raó em queixo de la vostra bellesa». A la versió original editada per Allen (1983: 86) diu: «La razón de la sinrazón que a mi razón se hace, de tal manera mi razón enflaquece, que con razón me quejo de la vuestra fermosura». I a la de la traducció completa de Bulbena (2005: 37) el text que apareix és: «La raó de l'antiraó que a ma raó fer pretenen, aitant aflaqueix ma raó, que amb raó plany-me de la vostra extremada bellesa». Únicament ens queda per comentar l'adaptació parcial de l'estrofa coneguda com *ovillejo* del capítol XXVII de l'original (Allen 1983: 316-317), on es conten les aventures de don Quixot a Sierra Morena. A l'adaptació de Muñoz Puelles (2005: 57 i 68), hi apareixen els sis primers versos repetits en dos capítols diferents, mentre que a la de Rodríguez (2005: 74-75), hi figura complet (tres estrofes de deu versos cadascuna). Tant en el procés de traducció (Bulbena 2005: 229) com en el de les adaptacions esmentades, hi ha hagut canvis significatius per a poder mantenir la prioritat de la rima i el ritme i adequar-los al model lingüístic i estilístic actual.

6. CONCLUSIONS

Si reprenen les hipòtesis establertes, l'anàlisi de les adaptacions del *Quixot* ofereix els resultats següents:

a) Hipòtesis sobre les dades del context comunicatiu: la celebració del quart centenari és el motiu principal pel qual s'han dut a terme les nombroses edicions: fins a vint, si comptem les dues reedicions i els textos d'Orteu (2000) i Cañeque (2003). L'impuls de les institucions ha estat decisiu (cf. Girbés 2006). Les dades també han confirmat que, efectivament, hi ha un predomini de les obres dirigides cap al públic més infantil i amb una tendència a la versió en comptes de l'adaptació.

b) Hipòtesis sobre les dades dels paratextos: quasi la totalitat de les obres del corpus té com a autors, adaptadors, traductors i il·lustradors, professionals de reconegut prestigi com a conseqüència d'una aposta generalitzada de les editorials per aconseguir un nivell alt de qualitat quan es tracta d'hipotextos de la literatura universal.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 105-135

La majoria de les obres del corpus tenen una enquadernació cartoné i una estètica molt elaborada. Pel que fa a les il·lustracions predominen els textos amb un índex superior al 50% de presència d'imatges en relació al text. Les adaptacions i versions per a infants són les que presenten un nombre major d'il·lustracions i el tipus predominant en aquests casos és la il·lustració oberta a sang, perquè és la que més captiva aquests destinataris que, en nombroses ocasions, únicament miren els llibres i necessiten algú que els puga llegir el text verbal (Yuste 2006a).

c) Hipòtesis sobre les dades dels textos: en el cas de les adaptacions i de les versions infantils amb una finalitat més lúdica, es privilegia l'acceptabilitat tant lingüística com cultural, mentre que en el cas de les adaptacions juvenils amb una funció més pedagògica, hi ha una tendència a l'adequació. En el primer cas, la idea és que l'obra de Cervantes arribe als infants i la facen seua. En el segon, que els joves arriben a l'obra de Cervantes i la coneguen tant com siga possible. És per això que les versions tendeixen a la visió parcial de l'obra i a la diferenciació polifònica, mentre que les adaptacions solen tenir en compte l'obra original completa i respecten la polifonia del text de partida.

Després d'aquesta anàlisi, considerem que les adaptacions i les versions del *Quixot* són reescriptures i que reescriure és traduir. Així ho van manifestar ja Bassnet i Lefevere (1990: ix) i, des del nostre punt de vista, aquesta associació entre reescriptura i traducció conserva tota la validesa.

Rosa Agost
Universitat Jaume I

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Corpus

Cervantes, M. de (2004) *Don Quixot de la Manxa*, Alzira, Bromera. Versió de Vicente Muñoz Puelles (trad. Josep Palomero; il·lustracions de Manuel Boix Álvarez).
— (2005a) *Don Quixot*, Barcelona, La Busca edicions. Adaptació d'Armonía Rodríguez (trad. Jordi Teixidor; il·lustracions de Jaume Puig-Agut).

— (2005b) *Les aventures de Don Quixot de la Mancha. L'aventura dels lleons*, València, F&F Libros, S.L.
— (2005c) *Les aventures de Don Quixot de la Mancha. L'última aventura*, València, F&F Libros, S.L.
— (2005d) *Les aventures de Don Quixot de la Mancha. En un lloc de la Manxa...*, València, F&F Libros, S.L.
— (2005e) *Les aventures de Don Quixot de la Mancha. L'aventura dels molins de vent. El mantejament de Sancho, Don Quixot i els Bots de vi*, València, F&F Libros, S.L.
Equip Cromosoma (2005a) *La Gran Biblioteca de Les Tres Bessones*. *El Quixot*, Barcelona, Cromosoma S.A i Televisió de Catalunya (text ficció: Teresa Blanch a partir del guió audiovisual de Francesc Orteu; text no ficció: Lola Casas i Jesús González; il·lustracions: Roser Capdevila i el seu equip).
— (2005b) *Un teatre divertit amb Les Tres Bessones*. *El Quixot i La llegenda de Sant Jordi*, Barcelona, Destino Infantil & Juvenil, Cromosoma S.A i Televisió de Catalunya (il·lustracions: Roser Capdevila i el seu equip).
Knister (2004) *Tina Superbruixa i don Quixot de la Mancha*, Barcelona, Editorial Brúixola (títol original: *Hexe Lilli und der Ritter auf Zeitreise*; trad. Marga Gómez; il·lustracions de Birgit Rieger).
Lluch, E. (2004) *Un quixot en bicicleta*, Alzira, Bromera (col·lecció «El Micalet Galàctic», dibuixos de Pablo Olivero).
Navarro, R. (2005) *El Quixot explicat als infants*, Barcelona, Edebé (trad. Pau Joan Hernàndez; il·lustracions de Francesc Rovira).
Obiols, A. (2005) *Les aventures d'en Quixot* (adaptació), Barcelona, Lumen (trad. Pau Joan Hernández; il·lustracions de Subi).
Reviejo, C. (2005) *Don Quixot*, Barcelona, Ed. Cruïlla («Col·lecció Pictogrames», títol original: *Pictogramas en el cuento de Don Quijote de la Mancha*; edició i trad. Núria Font i Ferré; il·lustracions de Javier Zabala).
Roig, R. (2005) *A les terres del Quixot*, Valls, Cossetània Edicions (il·lustracions de Lluís Albert Arrufat).

Altres adaptacions consultades

(1975) *L'ínsula Barataria. Fragment de* Don Quixot de la Manxa, Barcelona, La Galera. Adaptació de Jordi Voltas.

Cañeque, C. (2003) *El petit Borges imagina el Quixot*, Barcelona, Sirpus (trad. Roser Vernet Anguera; Il·lustracions de Ramon Moscardó).
Capdevila, R. & M. Company (1999) *Les tres bessones i El Quixot*, Barcelona, Ed. Planeta (planeta infantil).
Cervantes, M. de (1971) *L'enginyós cavaller D. Quixot de la Manxa*, Barcelona, Marketing Ibèrica, S.A. Adaptació d'Antonio Arias (trad. Enric Piferrer Chafer; il·lustracions d'Antonio Albarrán i Juan Sarompas; fotografies de José Luis Rodríguez (Foco)).
— (1983) *El Quixot a Barcelona*, Barcelona, L'Atzar. Adaptació de Joan Valls.
— (1986) *El Quixot a Barcelona*, Barcelona, Asesa. Adaptació de Marta Giráldez i Puvill.
CIA Pots contar (2005) *Fa, Mi, Re: Don Quixot i l'escuder*, A cau d'orella. 1 CD-ROM.
Giménez-Frontín, J. L. (2004) *El Quixot* (adaptació), Barcelona, Proa (trad. Josep Daurella; il·lustracions de Monte Ginesta). [1990, 1a ed.].
Orteu, F. (2000) *El Quixot*, Barcelona, Salvat.

Edicions completes consultades

Allen, J. J., ed. (1983) Miguel de Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, Madrid, Cátedra, 2 vols.
Cervantes, M. de (1986) *L'enginyós cavaller don Quixot de la Manxa*, Palma, Imprenta Bahia (trad. Josep M. Casasayas i Truyols).
— (2005) *L'enginyós cavaller Don Quixot de la Mancha*, Barcelona, Edicions 62 (trad. Antoni Bulbena i Tusell, 1891).

Bibliografia citada

Bacardí, M. (2007) «Les traduccions del Quixot al català», dins C. Riera i G. Serés (eds.), *Cervantes, el* Quijote *y Barcelona*, Valladolid, Centro para la Edición de los Clásicos Españoles, pp. 29-36.
Bacardí, M. & I. Estany (1999) «La mania cervàntica. Les traduccions del *Quixot,* al català (1836-50?-1906)», *Quaderns. Revista de traducció*, 3, pp. 49-59.
— (2006) *El* Quixot *en català*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Baldaquí, J. (2006) «Panorama actual de la LIJ en las "periferias"», dins A. Luna Alonso i S. Montero Küpper (eds.), *Tradución e Política Editorial de Literatura infantil e xuvenil*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, pp. 45-56.

Bassnet, S. & A. Lefevere, eds. (1990) *Translation, History and culture*, Londres, Pinter Publishers.

Blake, C. E. (2007) «La presencia de *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* en la literatura contemporánea argentina para niños», dins C. Ruta i L. Silvestri, *L'insula del Don Quisciotte. Actas AISPI XXIII* (2005), Palermo, Flaccovio Editore.

Borja i Sanz, J. (2006) «La traducción de LIJ en catalán», dins A. Luna Alonso i S. Montero Küpper (eds.), *Tradución e Política Editorial de Literatura infantil e xuvenil*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, pp. 71-80.

Cabeza, C. (2010) «La multitraducció als estàndards català i vaencià», *MonTI*, 2, pp. 217-247.

De España, R. (2007) *De la Mancha a la pantalla: aventuras cinematográficas del ingenioso hidalgo*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Duran, T. (2009) «Eines per a l'anàlisi de la il·lustració», *Caplletra*, 46, pp. 219-236.

Etxaniz, X. (2008) «Investigación en torno a la literatura infantil y juvenil», *Revista de Psicodidáctica*, 13/2, pp. 97-109.

Fernández, V. (2006) «Nunca de clásicos tan bien servidos», maig, *La insignia. Diario independiente iberoamericano.* [Document en línia: <http://www.lainsignia.org/2006/mayo.htm>.]

Font i Ferré, N. (2011) «Traduir, adaptar, recrear…», *La traducció de la literatura infantil i juvenil, XVIII Seminari sobre la traducció a Catalunya*, Barcelona, Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, pp. 11-18.

Girbés, J. (2006) «La política editorial en Ediciones Bromera», dins A. Luna Alonso i S. Montero Küpper (eds.), *Tradución e Política Editorial de Literatura infantil e xuvenil*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, pp. 27-33.

Herranz, F. (2005), *El* Quijote *y el cine*, Madrid, Càtedra.

Lluch. G. (2009) «Dades per a l'anàlisi de narratives per al lector infantil i juvenil», *Caplletra*, 46, pp. 121-148.

Marco, J. (2000) «Funció de les traduccions i models estilístics», *Quaderns. Revista de traducció*, 5, pp. 9-27.

Martín, A. (2004) «Los cómics de *El Quijote*». [Document en línia <http://www.tebeosfera.com/1/Documento/Recorte/CLIJ/LosComics/deElQuijote.htm>.]

Montero Domínguez, X. (2006) «A importancia da relación texto-imaxe na tradución da literatura infantil», dins A. Luna Alonso i S. Montero Küpper (eds.), *Tradución e Política Editorial de Literatura infantil e xuvenil*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, pp. 277-285.

Montero, J. (2005) *El Quijote durante cuatro siglos*, Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial de la Universidad de Valladolid.

Parcerisas, F. (2009) *Traducció, edició, ideologia*, Vic, Eumo Editorial.

Romaguera i Ramió, J. (1988) «Traduccions entre llengües de l'Estat espanyol», *Revista de Catalunya,* 21, pp. 136.

Sánchez Mendieta, N. (2007) *También los niños leen el Quijote*, Alcalá de Henares, Centro de Estudios Cervantinos.

Sotomayor Sáez, M. V. (2005) «Literatura, sociedad, educación: las adaptaciones literarias», *Revista de Educación*, núm. extraordinari, pp. 217-238.

Yuste, J. (2006a) «Traducción y paratraducción de la literatura infantil y juvenil», dins A. Luna Alonso i S. Montero Küpper (eds.), *Tradución e Política Editorial de Literatura infantil e xuvenil*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, pp. 189-201.

— (2006b) «La pareja texto/imagen en la traducción de textos infantiles», dins A. Luna Alonso i S. Montero Küpper (eds.), *Tradución e Política Editorial de Literatura infantil e xuvenil*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, pp. 267-276.

Monogràfic
«Sobre el gènere i el sexe en les llengües»
coordinat per Neus Nogué Serrano i Montserrat Cortès-Colomé

NEUS NOGUÉ SERRANO
MONTSERRAT CORTÈS-COLOMÉ

INTRODUCCIÓ

PRESENTACIÓ

Els criteris per a evitar un llenguatge sexista, discriminatori per a les dones, es van començar a aplicar durant la segona meitat del segle passat, en un context de lluita per la igualtat entre homes i dones i, en general, per la igualtat entre tots els éssers humans, independentment del sexe, la ideologia, la «raça», l'orientació sexual o qualsevol altre motiu que hagi estat històricament un factor de marginació o de discriminació social.

En català, aquestes recomanacions es van començar a elaborar i a aplicar a principis dels anys vuitanta, quan les diferents administracions (locals i autonòmiques) van començar a elaborar criteris d'estil per aplicar-los als textos adreçats als ciutadans i a la seva comunicació interna. Posteriorment, altres organismes, com ara universitats i sindicats, també van elaborar criteris propis.

En els últims anys, l'aplicació d'aquesta mena de criteris, d'una banda, s'ha anat estenent i, de l'altra, s'ha començat a qüestionar. Tant algunes de les persones que havien d'aplicar els criteris (per exemple, assessors lingüístics de l'Administració), com alguns dels usuaris que escrivien textos on posteriorment s'aplicaven els criteris, van començar a mostrar-se crítics, públicament o en privat, amb algunes de les solucions que es proposaven. Al darrere d'aquestes queixes, hi havia la percepció que negar el valor genèric del gènere masculí en una llengua romànica com el català era anar en contra de l'estructura mateixa de la llengua i que les «solucions» que es proposaven per a resoldre-ho contravenien principis generals de llenguatge, com ara el principi d'economia.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 139-142

En aquest context, el dia 19 de març del 2010 va tenir lloc a l'Aula Magna de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona la jornada «Visibilitzar o marcar? Repensar el gènere en la llengua catalana», organitzada pel Grup d'Estudi de Llengües Amenaçades (GELA), vinculat a la mateixa universitat. L'objectiu era valorar des d'una perspectiva lingüística l'aplicació dels criteris adreçats a fer visibles les dones en els entorns comunicatius públics. Està previst que les actes es publiquin durant l'any 2013 a l'editorial Empúries.

Entre les conclusions de la jornada hi havia el propòsit de constituir un grup de treball, format per representants del GELA, de diferents institucions públiques (Generalitat de Catalunya i Parlament de Catalunya) i de l'àmbit universitari. Com a resultat de la feina del grup, el mes d'octubre del mateix any es va fer públic l'«Acord sobre l'ús no sexista de la llengua», que presentava un seguit de principis generals que s'haurien de tenir en compte a l'hora d'establir aquesta mena de criteris i que es publicarà en el llibre d'actes esmentat més amunt. De fet, alguna de les institucions que van participar en la jornada, com ara la Direcció General de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya, ja ha adaptat els seus criteris als principis d'aquest document.

Al nostre entendre, un dels motius del problema és de tipus terminològic. La tradició gramatical occidental ha anomenat *masculí*, *femení* i *neutre* les marques morfològiques de gènere associades als noms i, per concordança, als adjectius i als pronoms. Les dues primeres denominacions, juntament amb el fet que en alguns noms referits a entitats animades es pot establir una correlació entre aquestes marques morfològiques i el sexe del referent —que, sens dubte, és el motiu pel qual es van seleccionar les denominacions *masculí* i *femení*—, han provocat la confusió entre gènere gramatical i sexe biològic que hi ha al darrere de molts dels criteris qüestionats.

Finalment, volem remarcar que durant el procés d'edició d'aquest monogràfic es va publicar l'informe d'Ignacio Bosque «Sexismo lingüístico y visibilidad de la mujer» (*El País*, 4 de març del 2012), que considerem una aportació molt important a aquest debat.

El monogràfic que presentem recull cinc articles que tracten la relació entre sexe i gènere gramatical des de diferents punts de vista.

En el primer article, M. Carme Junyent recull diverses definicions sobre el *gènere*, fetes per lingüistes de reconegut prestigi, les quals giren a l'entorn de la idea que les distincions de gènere són formals i que són independents de la realitat biològica que

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 139-142

és el sexe. Des d'una perspectiva antropològica, mostra que, en les llengües del món, la classificació dels substantius en classes és arbitrària i que, entre les llengües que marquen gènere, hi ha diversitat d'opcions a l'hora de referir-se a mascles i femelles. Així, l'autora destaca que només des de la diversitat lingüística, allunyant-nos dels models de llengua dominant, es pot comprendre el que és el *gènere*.

En el segon article, Ignasi Adiego fa un repàs dels estudis que s'han fet sobre el gènere en la família lingüística indoeuropea, des de l'obra fundacional de Karl Brugmann (1911) fins al moment actual. Entre altres qüestions, s'hi tracta el desenvolupament del gènere femení —posterior al masculí (o comú) i al neutre—, les relacions que es poden establir entre les característiques semàntiques dels noms i el gènere que han adoptat en les llengües indoeuropees, i les hipòtesis que s'han formulat per a explicar les diferents distribucions que hi trobem.

En el tercer article, Xavier Lamuela fa una exposició detallada de la manera com els tres gèneres del llatí (masculí, femení i neutre) han evolucionat, de manera a vegades convergent i a vegades diversa, en les llengües romàniques. L'article també mostra les diferents opcions que hi trobem pel que fa a la concordança entre elements i diverses nocions semàntiques associades amb la variació de gènere, com ara les oposicions individual —col·lectiu i comptable— no comptable.

En el quart article, Neus Nogué duu a terme una anàlisi de corpus amb l'objectiu de caracteritzar i il·lustrar els problemes que pot plantejar l'aplicació mecànica de criteris de «visibilització de les dones» en l'estructura sintàctica, el significat i les propietats discursives dels textos. Els principals criteris analitzats —els que plantegen més problemes d'aquesta mena en el corpus estudiat— són l'ús de noms col·lectius i epicens, i el desdoblament de masculí i femení, i tot seguit s'analitza l'efecte que pot tenir la combinació de diversos criteris en una mateixa oració o al llarg d'un mateix text.

El darrer article del monogràfic tracta la qüestió des d'una perspectiva psicolingüística. Montserrat Cortès-Colomé situa el debat en relació amb el fenomen de la significació i els efectes en la conceptualització no lingüística. Per bé que alguns treballs recents donen suport a la hipòtesi del relativisme lingüístic, l'autora hi discuteix que les marques de gènere puguin servir per a contrastar-la, atès que el gènere és una distinció formal, que no té una base semàntica —si la tingués, la paraula *persona*, per exemple, segurament només s'aplicaria als referents dones—, mentre que la diferenciació per sexe —com, per exemple, fa l'anglès— sí que en té. Darrere determinats usos de la llengua, com ara diferenciar sistemàticament el sexe de les persones o no

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 139-142

acceptar el masculí com a forma no marcada (o *genèrica*), s'amaga el supòsit que canviar la llengua és fonamental per a canviar les relacions i les pràctiques socials. L'interès del debat teòric que es discuteix en aquest article rau, doncs, en el fet que, si no es pot provar que el gènere es representa conceptualment, difícilment es pot atribuir a la llengua aquest poder.

En definitiva, esperem que aquest monogràfic pugui contribuir, tant des d'una perspectiva teòrica com des del punt de vista de la lingüística aplicada (a l'ensenyament, a l'assessorament lingüístic, a la traducció…), a aclarir aquest terreny, en els últims anys enterbolit, de la relació entre el sexe i el gènere en les llengües.

Neus Nogué Serrano
Montserrat Cortès-Colomé
Universitat de Barcelona

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 139-142

M. CARME JUNYENT

LA VARIABLE 'SEXE' EN LES LLENGÜES DEL MÓN

1. INTRODUCCIÓ

Quan es tracta de les relacions entre dones i llengua ens estem referint a una sèrie de fenòmens de naturalesa molt diversa. El fet que la major part d'aquests fenòmens s'englobi en la categoria «gènere» ha contribuït a crear una gran confusió que es manifesta, sobretot, en l'anomenada «llengua no sexista» (i encara molt més freqüentment, «llenguatge no sexista»). A grans trets, podem classificar aquests fenòmens en els tipus següents: *a*) gramaticals, *b*) semàntics, *c*) díctics, i *d*) varietals. Naturalment, les fronteres entre uns i altres no poden ser nítides, atesa la naturalesa de continu dels fenòmens lingüístics que volem descriure, però si es tracta d'establir una correlació entre la llengua i la cultura, o, si es vol, entre la llengua i els sexisme, aquest continu aniria des dels aspectes estructurals (obligatoris), fins als modificables fins al punt de la supressió o l'extinció.

Val la pena recordar que un dels pioners en l'estudi de la identificació dels interlocutors en la llengua, Edward Sapir, ja avisava que aquells trets varietals que prèviament havia identificat en nootka (Sapir 1915) i que tornava a descriure en yana no tenien res a veure amb el gènere: «It is a well known peculiarity of some languages that they distinguish forms used by males from those that are used by females. This peculiarity has, of course, nothing to do with gender» (Sapir 1929: 335). Malgrat tot, la confusió no ha fet més que perpetuar-se, i si Sapir demanava no confondre les varietats lligades al sexe amb el gènere, ara el que cal remarcar és que el gènere no té

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

per què anar lligat al sexe. Això ha reclamat precisions constants de molts lingüistes. P. H. Matthews (1997: 142), per exemple, en el seu diccionari de lingüística, afegeix a la definició de *gènere*:

> Often specifically called grammatical gender to distinguish it as a grammatical category from 'natural gender' as defined by the notional categories partly corresponding to it. Thus girls are 'naturally' female but German Mädchen 'girl' is grammatically neuter.

I Trask (1992: 115) afegeix aquesta nota a la seva definició de *gender*:

> Most European languages other than English have gender systems showing some degree of correlation with sex; as a consequence, many non-linguists (and some linguists!) needlessly confuse gender with sex. This confusion should be avoided: sex is a matter of biology, while gender is a matter of grammar, and one which has no necessary connection with sex.

El mateix autor (Trask 1995: 43) hi insisteix tres anys més tard:

> In other words —and this is a key point— there is no particular connection between gender and sex. Sex is a matter of biology, while gender is a matter of grammar, and there is no earthly reason why sex should be involved in gender distinctions. In French, it is involved, but only in a somewhat weak and inconsistent way: the gender of most nouns has nothing at all to do with sex.

No cal rumiar gaire per a adonar-se que el que justifica tanta insistència és precisament la confusió que va provocar la reivindicació d'una llengua no sexista i, naturalment, la confusió de gènere i sexe. La història de la lingüística diu que va ser Protàgores el primer a classificar els substantius en masculins, femenins i neutres segons el sexe del referent (o la seva absència), i també ell, en un antecedent clarísssim de les propostes «no sexistes» d'avui dia, va voler canviar de gènere paraules que li semblaven massa masculines per ser femenines i a l'inrevés. Sòcrates també intenta feminitzar o masculinitzar alguns noms, segons la sàtira que Aristòfanes en fa a la seva obra *Els núvols,* i Aristòtil és el primer a diferenciar el gènere natural del gènere gramatical i a classificar els substantius segons les terminacions i no segons el significat referencial (Baron 1985; Robins 1951). Ja sabem que els romans van calcar el tractament de la llengua dels grecs i que en l'edat mitjana les coses tampoc no van canviar. Però, amb el Renaixement, la reivindicació dels vernacles i el coneixement de llengües amb estructures molt diverses de les indoeuropees començava a fer evident que això del gènere era molt lluny de ser universal i «natural».

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

Paradoxalment, un moviment que es vol alliberador com el feminisme (i cal recordar que només un sector d'aquest moviment) va caure en el parany de la lingüística sense llengües. Va ignorar la majoria de llengües del món que no té aquesta classificació de substantius, i va calcar els models d'una llengua sense gènere. La ignorància de les altres llengües no és un fet rar en la lingüística, tal com diu Alexandra Aikhenvald (2006: 1):

> No two languages are entirely the same, nor are they entirely different. It is as if there were a universal inventory of possible grammatical and lexical categories and each language makes a different set of choices from this inventory. As Franz Boas (a founding father of modern linguistics) put it, languages differ not in what one can say but in what kind of information must be stated: 'grammar […] determines those aspects of each experience that must be expressed' (Boas 1938: 132). One language may have a two-term gender system, while another has five genders and a third makes no gender distinctions at all in its grammar.

Una de les feines fonamentals de la lingüística és conèixer i descriure les seleccions que es fan per a aproximar-nos més a l'inventari, però també per comprendre millor el funcionament de les llengües, tal com diu Harrison (2007: 236):

> But when we sum up all these discoveries, both across many languages and within a single one, we achieve a clearer insight into the grand realm of human cognition. Language may by its very structure force speakers to attend to certain qualities of the world (shape, size, gender, countability). Languages are self-organizing systems that evolve complex nested structures and rules for how to put the parts of words or sentences together. No two languages do this in the same way. We do not yet have a grasp of what the limits to such complexity are or where the boundaries lie.

I, pel que fa a la influència d'una llengua sense gènere, potser n'hi hauria prou a esmentar que la mateixa expressió «llenguatge no sexista» ja palesa una interferència de l'anglès en tant que el que és sexista (si és que ho és) és la llengua i no pas la capacitat humana de parlar, i també el fet d'haver introduït el terme *gènere* en l'accepció de *sexe*, un desplaçament semàntic que es produeix en anglès, que no té gènere i que pot acabar traient el sentit a expressions com *gènere humà*. És clar que la influència no ha de venir necessàriament de l'anglès. En una *Guia per a l'ús del llenguatge no sexista* de l'Hospitalet de Llobregat, es considerava «nosaltres» i «vosaltres» com a sexista pel simple fet que estaven traduint «nosotros» i «vosotros» del castellà sense tenir en compte que no són formes equivalents. En qualsevol cas, tal com recorden Marlis Hellinger i Anne Pauwels (2007: 657):

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

> Gender as a linguistic category has largely been neglected in research on language and gender (exceptions are Baron 1986; Pauwels 1998; Romaine 1999; Hellinger and Bußmann 2001-2003). This reflects a certain bias towards the English language, since of course not much can be said about gender as a morphosyntactic category in English. However, the documentation and evaluation of linguistic sexism across languages requires a clear understanding of the language-specific structural properties underlying the gender system of the respective language.

Aquest biaix no és difícil d'entendre si partim de pressupòsits tan etnocèntrics com els que podem trobar en aquest fragment (Doyle 1995: 149) d'un dels textos bàsics de la lingüística feminista:

> English can credit its survival to its marvelous adaptability. New words make their way quite easily into common usage, while words that fall out of favour are gently shed, giving the language a fluidity that allows it to respond to changes in society. On the other hand, we can be stubborn language users, clinging to archaic rules and usages as if they were inscribed in stone. Yet there are problems with English usage when it does not reflect the way we live. It becomes awkward, ambiguous, inaccurate, and insensitive. If our language leads to misunderstandings or offends people we are trying to reach, it fails to do what we want it to do; it ceases to be an effective tool for communication. Language that is sexist has this effect.

No deixa de ser una paradoxa que la lingüística, que té com a objecte el llenguatge, no es qüestioni fins a quin punt està condicionada per la llengua vehicular majoritària en la recerca. El tòpic de l'anglès com a llengua que s'ha difós gràcies a la seva adaptabilitat i permeabilitat no tan sols és fals, sinó que ignora que totes les llengües són adaptables i permeables i, encara més, que, posats a manllevar, manlleven molt més les llengües subordinades que no les llengües dominants. En qualsevol cas, i pel que fa al gènere, és evident que, si s'haguessin tingut en compte altres llengües, no s'hauria perdut tant de temps discutint sobre la seva relació amb el sexe.

2. DONES I GRAMÀTICA

Les definicions de gènere acostumen a incloure tres elements: que és una categoria gramatical, que classifica els substantius en classes i que afecta les concordances. En aquesta definició, hi encaixen perfectament les classes nominals de les llengües bantus i molts altres sistemes de classificació dels substantius. Per això potser seria més adequat proposar una categoria més inclusiva (sistemes de classificació nominal) amb diferents subtipus, si es vol. En qualsevol cas, l'oposició masculí/femení seria un

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

subsubtipus que, al seu torn, és molt poc freqüent en les llengües del món. Raoul de la Grasserie (1898) va proposar una classificació dels tipus de gènere i hi va identificar aquests fonaments: animat/inanimat, racional / no racional, humà / no humà, humà mascle / altres, fort/dèbil, augmentatiu/diminutiu, mascle/altres, masculí / femení / sense sexe (Corbett 1991: 30), i actualment se'n coneixen molts més. Com diu Foley (1997: 235):

> The languages of the world exhibit a range of types of classifier systems and a diversity of semantic parameters expressed with them […]. The most prototypical is that of numeral classifiers already exemplified by Yucatec, Thai and Burmese, in which a classifiers necessary to unitize the noun before it can be enumerated […]. Because the most salient perceptual property of objects or bodies are their shape, it is not surprising that shape is perhaps the most common semantic feature expressed by classifiers.

I més endavant (Foley 1997: 236):

> Animate and human «bodies», i.e. animals and persons, often get special attention in classifier systems due to the attention they have for us and the empathetic understanding we hope we share with them. […] Some languages may have a single classifier for humans, as with Yucatec *-túul: 'un-túul maak* "a man" and *'un-túul k'eek'-en* "a pig", but this is unusual. More common is to distinguish people from animals as with Indonesian *orang* versus *ekor: tiga orang perempuan* "three women" versus *tiga ekor kuda* "three horses". On the other side, the languages of the highly stratified societies of Southeast Asia, like Thai and Burmese, often have many classifiers for persons, reflecting their spiritual or social function and status.

Per bé que, quan es tracta de descriure la classificació nominal, s'acostuma a atorgar-li fonaments semàntics, el que realment trobem són classes que responen parcialment a aquests fonaments i el que potser cal establir és una primera divisió entre gènere motivat i gènere arbitrari (en el benentès que aquí també ens trobem amb un continu).

Entre els exemples clàssics de gènere motivat hi ha les llengües dravídiques i el djirbal. Les llengües dravídiques tenen habitualment dos gèneres amb subdivisions. En tàmil, per exemple, les formes verbals tenen marca de persona i nombre, i en la tercera persona afegeixen marques de gènere humà / no humà. L'humà se subdivideix al seu torn en home i dona. El telugu classifica els substantius singulars en masculins i no masculins; els no masculins inclouen tots els noms que es refereixen a femelles. En plural, en canvi, la divisió s'estableix entre racional i no racional, i, en aquest cas, homes i dones pertanyen al gènere dels racionals. Finalment, el gondi, com la majoria de llengües dravídiques, va substituir la classificació dels substantius en tres gèneres

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

per una classificació en dos gèneres: masculí (per als homes) i no masculí (per a la resta de substantius, dones incloses).

El treball de Dixon (1972) mostra que el djirbal té quatre gèneres, i homes i dones pertanyen a gèneres diferents: els homes, al mateix que els cangurs i la major part de serps, peixos i insectes; les dones, al mateix que els gossos, serps i peixos perillosos i les paraules connectades amb el foc i l'aigua; al tercer gènere, hi pertanyen tots els arbres i plantes amb parts comestibles; al quart les parts del cos, la carn, les abelles i la mel, i d'altres. El que segurament contribueix més a fer-ne una categoria motivada són les regles que resumeix Trask (1995: 44-45):

> The basic rules for gender assignment in Dyirbal work approximately as follows:
> 1. Words pertaining to men or to non-human creatures go into Gender 1.
> 2. Words pertaining to women, to fire, to water or to fighting go into Gender.3. Words pertaining to edible plants go into Gender 3.
> 4. All other words go into Gender 4.
> However, these basic rules are disturbed by several special rules, which take priority:
> 5. Any word that denotes something connected in myths with men or with women goes into Gender 1 or Gender 2, respectively.
> 6. Any word denoting something dangerous goes into Gender 2.
> 7. Any word denoting something of unique importance in Dyirbal society goes into some unexpected gender.

Un altre exemple de gènere motivat és el que presenta l'amhàric. En amhàric, el gènere no té cap marca formal i les concordances o bé depenen del sexe o bé s'atenen a convencions. Els objectes inanimats generalment tenen gènere masculí. En el gènere, en amhàric, hi conflueixen, de fet, dos trets, el sexe i la dimensió. El masculí s'associa a les coses grans i el femení a les petites, i dependrà de la intenció de l'emissor que faci servir un gènere o un altre; així, un substantiu com *kokäb* 'estel', que és femení, concorda en masculí si destaca entre els altres estels; o 'casa', que és masculí, esdevé femení si la casa és molt petita (Junyent & Muncunill 2010).

El sistema de classes nominals de les llengües bantu és un dels clàssics que es presenta com a motivat, amb una classe per a les persones (homes i dones), una altra per a les plantes, una altra per als animals, per a les coses, per als abstractes, etc. El fet és, però, que aquests criteris no són tan fàcilment identificables en molts dels termes inclosos en una classe nominal i després també hi pot haver desplaçaments. Per exemple, els noms d'animals poden passar a concordar com els de persones quan són el subjecte d'un conte. I, d'altra banda, la incorporació de manlleus pot ser in-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

compatible amb les concordances: *boi* 'criat', *rais* 'president', *rafiki* 'amic' i molts altres no pertanyen a la classe de les persones sinó que s'han incorporat a una classe que té un morfema zero com a prefix.

El fet que totes les llengües canviïn contribueix molt a l'arbitrarietat en les classificacions nominals. Fins i tot en casos amb «gènere», la relació d'aquest amb el sexe pot no ser tan clara. El ket és l'última llengua supervivent del grup ienissei. Els substantius en ket es classifiquen en masculí, femení i neutre. El masculí inclou, a banda dels humans mascles, els animals mascles, alguns ocells, gairebé tots els peixos, alguns insectes, tots els arbres, objectes de fusta grans i la lluna. El femení inclou alguns animals, alguns tipus de peix i el sol. La resta pertanyen al gènere neutre. O en lak, una llengua del Daguestan, al Caucas, els substantius es divideixen en quatre classes: una per als homes, una altra per a algunes dones, una altra per a la majoria de dones, els animals i molts inanimats, i, finalment, una altra per a la resta d'inanimats, els noms abstractes i alguns insectes. Sembla evident que, per més que es puguin identificar alguns criteris d'inclusió en una classe nominal determinada, l'explicació d'aquests criteris no és ni de bon tros transparent. A més a més, cal tenir present que la incorporació de nous termes pot incrementar encara més l'arbitrarietat de la classificació.

Els manlleus són un dels reptes clàssics quan s'han d'incorporar a les llengües amb sistemes de classificació nominal i, quan es tracta de llengües amb oposició de gènere masculí/femení, pot ser que ni el significat ni la forma siguin definitius; de fet, la gran majoria s'incorporen a la classe nominal no marcada, el masculí. Per a incorporar-se a la classe nominal marcada (femení), sembla que una condició és que siguin elements amb *-a* final àtona, però no sempre. Si ens fixem en substantius manllevats que es refereixen a persones, en trobem de femenins com *gueisha*, *odalisca*, i de masculins com *cosmonauta*, *ebenista*, *enxaneta*, *lama*, *pària*, *sentinella* o *xerpa*. Naturalment, aquí es podria parlar de gènere motivat, però atesos els significats que prevalen en el gènere marcat, ja es veu que això de la visibilització no va sempre a favor de les dones. Si anem a un altre àmbit on el sexe també hi té el seu paper —el dels animals—, constatem, d'entrada, que el femení fa sovint el paper de no marcat: la girafa, la pantera, la hiena, la balena, l'orca, la zebra, etc., però també en trobem que se n'han incorporat al masculí: el coala, l'impala, el puma, etc., cosa que contradiria l'argument de la forma com a criteri d'inclusió. En qualsevol cas, el repte de què parlàvem és més dels lingüistes per descriure els criteris que dels parlants, que no dubten gaire a l'hora d'incloure un nou terme en una classe o una altra.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

3. DONES I SEMÀNTICA

Més enllà de les concordances, hi ha àmbits on la diferència de sexe és pertinent o s'hi ha de fer explícita. En moltes llengües trobem recursos per a fer aquesta distinció, tant si la llengua té gènere com si no. En anglès, per exemple, farem concordar *son* 'fill' (*he*, *him*) en masculí i *daughter* 'filla' (*she*, *her*) en femení, encara que sigui una llengua sense gènere. En manxú la dicotomia mascle/femella s'associa a una alternança vocàlica corresponent al yang (mascle) i el yin: *haha* 'pare' / *hehe* 'mare'; *ama* 'pare' / *eme* 'mare'; *amila* 'gall' / *emile* 'gallina'. El manxú no té gènere i el sexe s'indica amb l'alternança *a*/*e*. *Haha*/*hehe* i *amila*/*emile* es poden afegir als substantius quan cal indicar el sexe; per exemple, *amila temen* 'camell mascle' / *emile temen* 'camell femella'. El mapudungu, que tampoc no classifica els substantius en gèneres, empra els termes *wentru* i *domo* per a indicar el sexe quan cal; per exemple, *mapu-che* 'persona de la terra', *wentru-che* 'home', *domo-che* 'dona'.

El zulu, com totes les llengües bantus, té un sistema de prefixos que marca totes les concordances de l'oració. Aquests prefixos corresponen a classes nominals diferents i hi ha una classe a la qual, en general, pertanyen les persones: *umufo* 'home', *umfazi* 'dona', amb els plurals corresponents *abafo*, *abafazi*. Quan es tracta d'indicar el sexe, el zulu empra dos sufixos, però el resultat no sempre és el femení del masculí: *imbuzi* 'boc'/ *imbukazi* 'cabra', *imvu* 'moltó'/ *imvukazi* 'ovella', *inkosi* 'cap'/*inkosikazi* 'muller del cap'. En molts casos, quan el femení es forma a partir de formes comunes, es desenvolupa una forma masculina especial (Junyent & Muncunill 2010):

comú	femení	masculí
inkomo 'bèstia'	inkomazi 'vaca'	inkunzi 'toro'
inkuku 'au, pollastre'	isikhukukazi 'gallina'	i:qhunde 'gall'
inja 'gos'	injakazi 'gossa'	i:chalaba 'gos'

El zulu és, doncs, una de les llengües on es mostra que gènere i sexe poden tenir marques diferents. El primer afecta les concordances, és a dir, la gramàtica, i el segon és un etnosemema, és a dir, correspon a factors extralingüístics i no afecta la gramàtica.

A banda de mostrar que el sexe pot no marcar-se gramaticalment, fins i tot en llengües amb sistema de classificació nominal, el zulu és interessant per exemplificar un fet que mai no ha estat descrit amb precisió, i és el valor semàntic del gènere.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

Tots coneixem prou exemples de termes que, tenint el mateix origen, han anat a parar a classes nominals diferents (*le lait*, *il latte* vs. *la llet*, *la leche*). Però també en la mateixa llengua podem trobar termes amb significat diferent segons la classe nominal a què pertanyin: *el llum / la llum*, *el son / la son* o *el maniquí / la maniquí*, *el model / la model*. Quan ens referim a persones, l'oposició masculí/femení no sempre respon a l'oposició home/dona que ens podem trobar en *escriptor/escriptora*, *professor/professora*, etc. Perquè és evident que hi ha una asimetria en els significats de cadascuna de les parelles següents: *minyó/minyona*, *majordom/majordoma*, *infant/infanta* o *gat vell / gata vella*. Aquest contingut semàntic impredictible del gènere és el que ens hauria de fer estar més alerta quan es tracta, per exemple, de feminitzar molts noms de professions. I és que, a banda dels significats pejoratius que es poden desenvolupar, es creen homonímies com ara la química, la matemàtica, la política, etc. que poden provocar moltes ambigüitats. Naturalment que si la llengua té els recursos per a crear femenins no hi ha cap problema a fer-ho, però si es fa de manera sistemàtica podem caure en el parany dels significats afegits. L'intent de visibilitzar les dones no sempre acompleix el seu objectiu, tal com alerten les lingüistes Hellinger i Pauwels (2007: 661-2):

> However, female linguistic visibility is often a loaded concept, and there is considerable variation across languages concerning the status and productivity of feminine/female word-formation processes. While in German the derivation of personal feminines is extremely productive, very few derived feminines exist in Welsh (which also has grammatical gender); most occupational terms in Welsh are grammatically masculine and have no feminine counterparts. Frequently, the creation of female-specific nouns will produce semantically asymmetrical pairs in which the female represents the lesser category, illustrating what Schulz (1975) has called «semantic derogation». Notorious examples include Engl. *governor/governess, major/majorette,* etc. Of course, such pairs also occur in languages with grammatical gender […] Generally, feminine/female terms are not consistently used; they may be stylistically marked and in many languages carry negative connotations, which makes them unacceptable in neutral, and even in female-specific contexts. By contrast, masculine/male terms are either neutral or carry positive connotations. […] Asymmetrical gender-marking may fulfill various communicative functions: It may emphasise visibility of the «unexpected» referential gender, define the marked gender as the deviation from the norm, or serve contrastive purposes.

Encara en l'àmbit del significat, però amb valor referencial inherent, hi ha tots aquells elements que, en el seu significat bàsic —no metafòric—, només poden tenir un home o una dona com a referent: verbs com *menstruar*, *parir*, *alletar*, etc., aporten informació sobre el referent que no té res a veure amb el gènere. Dins d'aquest fenomen, hi podem incloure altres elements clarament culturals. «Casar-se», per exemple,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

pot tenir lexemes diferents si el que es casa és un home o una dona en llengües com el lugbara (*-wasa*/*-fumbirwa*) o el lumasaba (*-beyisa*/*-kwaliha*). En altres llengües bantus (kikwaya, sukuma, runyakore i moltes altres), el verb per a casar-se pren la forma no marcada quan el subjecte és un home i la passiva quan és una dona.

4. DONES I DIXI

Els díctics són els elements que fan referència al context extralingüístic en què es produeix una oració. La informació que proporcionen es refereix, bàsicament, als interlocutors i la localització espacial i temporal. Els díctics de persona aporten informació com ara el sexe, el nombre d'individus, l'estatus i altres. Segons Anderson i Keenan, «person deictics may code information concerning the sex (semantic gender) or arbitrary class (grammatical gender) of their referents» (1985: 269). En aquest sentit, la diferència entre les dues primeres persones i la tercera és notable, i més si ens referim al sexe. No hi ha gaire llengües en les quals es doni oposició de sexe en primera persona, per bé que se n'han descrit algunes com ara el birmà, o el ¡ora on l'oposició de gènere es marca en totes les persones i nombres (Siewirska 2004).

La marca de gènere en la segona persona és molt més freqüent, es dóna en llengües semítiques com l'hebreu '*attah* 'tu masc.' i '*att* 'tu fem.' i l'àrab (*anta*, *anti*), i és un dels trets que caracteritza l'àrea lingüística etiòpica que inclou llengües cuixítiques (beja, awngi, afar, sidamo, somali, etc.), llengües omòtiques (wolaytta, kefa, janjero, etc.), llengües semítiques com el tigrinya, el tigre i l'amhàric, i d'altres llengües com ara l'anyuak i el gumuz.

El nucli del debat, però, es dóna en la tercera persona, atès que en aquest cas és molt més freqüent l'oposició de gènere —de fet, de sexe—, per bé que ni de bon tros és universal. Les llengües nigerocongoleses i les austronèsiques, per esmentar les dues famílies de llengües més nombroses, rarament tenen marques de gènere en els sistemes pronominals, i les variacions en la tercera persona són de nombre (singular, plural, dual, trial, paucal). Però hi ha autors (Anderson i Keenan 1985: 261-2) que no inclouen la tercera persona com a categoria díctica:

> He or the definite article, however, are often anaphoric rather than deictic, with the referent of he or the definite NP established earlier in the discourse. For that reason, we will characterize third person personal pronous and NPS involving definite articles as 'weak' deictics.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

Val a dir que, una vegada més, la coincidència del tret «sexe» amb el de gènere gramatical ens torna a portar a un terreny ambigu. Tot i això, si tenim en compte la gran quantitat de llengües que tenen sistemes pronominals molt complexos amb indicació sobre edat, estatus i, naturalment, sexe, és una mica arriscat entendre només aquest darrer com a discriminatori i no els altres. No hi ha hagut cap debat sobre les marques d'estatus en la llengua que es pugui equiparar als que hi ha hagut sobre el sexe. És clar que el debat tampoc no s'ha produït en el cas dels epicens acabats en *-a* àtona (*lingüista*, *policia*, *guia*…) o en els casos que podrien ser considerats com a neutres o en què el femení era el terme no marcat (*persona*, *criatura*…). De la mateixa manera que, com vèiem abans, la creació de femenins té efectes no desitjats, la supressió del valor inclusiu del masculí també pot tenir conseqüències que no afavoreixen gens l'objectiu de la no-discriminació, tal com diu Baron (1986: 9):

> A number of current usage guides, unwilling to accept either *they* or *he*, recommend rephrasing to avoid the problem situation, though this practice, if widely adopted, would have the additional effect of reducing the frequency of English indefinites, which happen to be some of the most sex-neutral words in our language. Clearly, if there is a way to regain linguistic paradise, it will not be through the pronoun system.

Pel que fa als desdoblaments per a substituir el masculí inclusiu (*ells i elles*, *tots i totes*, etc.), s'ha argumentat moltes vegades (GALUB 2007; Bosque 2006; Junyent 2007) que, a part d'alterar l'estructura de la llengua, tenen l'efecte pervers de crear més discriminació (cf. Hellinger & Pauwels 2007). L'oposició entre termes marcats i no marcats es dóna en tots els nivells de la llengua i determina que el terme no marcat és el que o bé no diu res del marcat, o bé l'exclou. Per aquest motiu, quan parlem dels «habitants del planeta» incloem tant homes com dones, de la mateixa manera que quan diem «El gat és un animal molt independent» ens estem referint a tots els gats. Per bé que el binarisme no deixa de ser una forma de descripció de la llengua, en els anys 70 va ser criticat per la lingüística feminista amb l'argument que el procediment era androcèntric. Bodine (1975: 127-128) comparteix aquesta opinió:

> If the definition of 'they' as exclusively plural is accepted, then 'they' fails to agree with a singular, sex-indefinite antecedent by one feature — that of number. Similarly, 'he' fails to agree with a singular, sex-indefinite antecedent by one feature — that of gender. A non-sexist 'correction' would have been to advocate 'he or she', but rather than encourage this usage the grammarians actually tried to eradicate it also, claiming 'he or she' is 'clumsy', 'pedantic', or 'unnecessary'. Significantly, they never attacked terms such as 'one or more' or 'person or

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

> persons', although the plural logically includes the singular more than the masculine includes the feminine. These two situations are linguistically analogous. In both cases the language user is confronted with an obligatory category, either number or sex, which is irrelevant to the message being transmitted. However, the two are not socially analogous, since number lacks social significance. Consequently, number and gender have received very different treatment by past and present prescriptive and descriptive grammarians of English. Of the three forms which existed in English for a sex-indefinite referent ('he or she', 'they', and 'he'), only one was selected as 'correct' while the other two were proscribed. Although the grammarians felt they were motivated by an interest in logic, accuracy, and elegance, the above analysis reveals that there is no rational, objective basis for their choice, and therefore the explanation must lie elsewhere. It would appear that their choice was dictated by an androcentric worldview; linguistically, human beings were to be considered male unless proven otherwise.

Probablement, al debat li va faltar perspectiva i li va sobrar etnocentrisme, perquè, actualment, l'estudi de la llengua de les dones ja no acostuma a caure en aquest parany, com ho demostren, per exemple, els treballs de Marlis Hellinger; però hi ha un àmbit que passa més desapercebut, potser perquè tampoc era un àmbit preferent de la lingüística fins fa ben poc: la pèrdua de diversitat.

5. DONES I VARIACIÓ

Quan Sapir fa les seves propostes sobre les diferències entre la llengua d'homes i la de dones (1915: 357) es refereix a un fenomen prou conegut però molt poc estudiat:

> An interesting linguistic and cultural problem is the use in speech of various devices implying something in regard to the status, sex, age, or other characteristics of the speaker, person addressed, or person spoken of, without any direct statement as to such characteristics.

Entre aquests dispositius hi ha el que es coneix com a *genderlect*, és a dir, llengües en les quals homes i dones empren varietats diferents, ja sigui en la gramàtica, en el lèxic o en ambdós. Cal remarcar que aquest no és un registre atribuït a les dones sinó una varietat o lecte que no depèn del context sinó de l'usuari. Hudson (1980) diferenciava el registre (varietat segons l'ús) del dialecte (varietat segons l'usuari), l'ús d'aquestes varietats depèn de les condicions de l'emissor i/o el receptor. El lingüista danès Otto Jespersen, contemporani de Sapir, es va referir a aquest fenomen minimitzant-lo i, en tot cas, atribuint-lo al tabú, al poc contacte entre homes i dones en la vida quotidiana o, fins i tot, a la voluntat d'antropòlegs i lingüistes de voler remarcar

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

aquestes diferències (Jespersen 1922). Però, tal com diu Sapir, en yana, on la majoria de paraules tenen dues formes, la forma plena o masculina i la forma reduïda o femenina, no sembla que les formes masculines estiguin marcades com a tabú, perquè les dones empren les formes masculines quan citen les paraules d'un home parlant amb un altre home, o narrant alguna història en què un home parla amb un altre home.

Mary Haas, alumna de Sapir, va fer un estudi sobre la parla d'homes i la de dones en koasati, llengua en la qual la parla de cadascú té diferències notables en alguns aspectes ben definits. Els membres de cada sexe coneixen bé ambdós tipus de parla i els poden emprar quan l'ocasió ho requereix. Així, si un home està explicant un conte, emprarà les formes femenines quan parla un personatge femení; igualment, si una dona explica un conte emprarà la forma masculina quan faci parlar un personatge masculí. A més a més, els pares estaven acostumats a corregir la parla dels fills d'ambdós sexes, atès que cada nen havia d'aprendre la forma corresponent al seu sexe (Haas 1944).

Mes enllà d'aquells treballs fundacionals, se segueixen descrivint casos de llengües on homes i dones empren varietats molt diferents. Flores Farfán, per exemple, descriu un fenomen així a causa de contacte:

> There are various phenomena in the Awetí language which are arguably contact-induced. A feature which has not been reported for many other Tupian languages, although not unknown in Amazonian languages, is the existence of genderlects (cf. Drude 2002). A male and a female variety of the Awetí language are distinguishable by few features such as different forms for personal and deictic pronouns, demonstratives, discourse particles and a very small number of lexical items. One may hypothesize that the two varieties are residues of two closely related Tupian languages. This idea is supported by the Awetí's oral history which informs that their ancestors used to live in two villages; one inhabited by a people called Enumania, the other by the "Awytyza 'ytoto'", the "real" Awetí.

El sidamo és una altra llengua que té diferents termes corresponents a homes i dones: 'llet' *ado*/*gurda*, 'carn' *maala*/*basara*, i un fenomen semblant es dóna en japonès o en txuktxi, que també té dues varietats, una d'emprada pels homes i una altra, per les dones; les diferències es donen sobretot en l'inventari i el sistema fonològic, però també hi ha algunes diferències en la morfologia i el lèxic. Per exemple, els txuktxi s'autodesignaven *luoravetlat*, que significa 'gent autèntica', però aquest terme ha deixat d'emprar-se perquè era un terme de la varietat de les dones i es percebia com a despectiu. De fet, el gran nombre de lectes que s'han registrat ja siguin de sexe, d'estatus o d'altres tipus, pertanyen al passat de moltes llengües. Dixon explicava que li va ser molt difícil trobar algun informant que recordés la llengua de les sogres i, en altres

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 143-158

casos, els canvis en les condicions d'emissió del missatge també poden contribuir a aquesta situació. Les llengües amb lectes d'estatus com ara el balinès o el javanès n'han promocionat algun en detriment dels altres a la ràdio en no poder saber l'estatus del receptor i, en molts casos, la pressió per a abandonar la llengua ha fet abandonar abans aquest tipus de varietats.

6. REMARQUES FINALS

En la mesura que en totes les societats hi ha homes i dones, no és gens sorprenent que les llengües tinguin recursos per a referir els uns i els altres. Entre aquests recursos n'hi ha de fàcilment modificables, però n'hi ha d'altres que no poden modificar-se sense afectar tot el sistema. Es pot eliminar el terme *senyoreta* de tots els registres o es poden crear formes femenines per a designar professions; però no es poden canviar les regles de les concordances o modificar altres aspectes gramaticals. Potser el que caldria preguntar-se és si la modificació d'un aspecte gramatical té realment incidència en els comportaments i les actituds perquè, tal com diu Moreno Cabrera (2012: 3):

> la gramática no puede tener actitudes sexistas porque en sí misma no hace nada, sino que quienes llevan a cabo actuaciones lingüísticas pueden hacer un uso sexista de la lengua amén de que dichas actuaciones pueden tener algún reflejo más o menos superficial o profundo en la gramática de la lengua.

Ben segur que el coneixement de llengües molt diverses ens pot ajudar a entendre quins aspectes són realment correlacionables amb la cultura i quins en resten al marge perquè són universals i, com a tals, estan regits per lleis que els parlants no controlen. Cal, doncs, seguir treballant en tota mena de llengües i incorporar aquesta recerca a la lingüística general, perquè, segurament, és l'única manera de comprendre plenament el llenguatge i de saber copsar les llengües tal com són abans d'atribuir-los un poder de canviar el món que probablement no tenen.

M. Carme Junyent
Universitat de Barcelona

REFRÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aikhenvald, A. (2006) *Evidentiality*, Oxford / New York, Oxford University Press.

Anderson, S. R. & E. L. Keenan (1985) «Deixis» dins T. Shopen (ed.), *Language typology and syntactic description III. Grammatical categories and the lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 259-308.

Baron, D. (1986) *Grammar and Gender*, New Haven / London, Yale University Press.

Bosque, I.(2006) «La RAE, las palabras y las personas», *El País*, 5 de desembre de 2006.

Corbett, G. (1991) *Gender*, Cambridge, Cambridge University Press.

Dixon, R. M. W. (1972) *The Dyirbal Language of North Queensland*, Cambridge, Cambridge University Press.

Doyle, M. (1998) «Introduction to the A-Z of non-sexist language» dins D. Cameron (ed.), *The Feminist Critique of Language. A Reader*, London / New York, Routledge, pp. 149-154. [1995, 1a ed.]

Foley, W. A. (1997) *Anthropological Linguistics*, *An Introduction*, Oxford, Blackwell.

Grup d'Antropologia Lingüística de la Universitat de Barcelona (GALUB) (2006) «Per què en diem gènere quan volem dir sexe?», *Revista d'Igualada*, 23, pp. 18-25.

Haas, M. R. (1978) «Men's and Women's Speech in Koasati» dins A. S. Dil (ed.), *Language, Culture, and History. Essays by Mary R. Haas*, Stanford, Stanford University Press, pp. 228-233. [1944, 1a ed.]

Harrison, K. D. (2007) *When Languages Die. The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge,* Oxford, Oxford University Press.

Hellinger, M. & A. Pauwels (2007) «Language and sexism» dins M. Hellinger i A. Pauwels (eds.), *Handbook of Language and Communication: Diversity and Change*, Berlin / New York, Mouton de Gruyter, pp. 651-684.

Hudson, R. A. (1980) *Sociolinguistics*, Cambridge University Press.

Jespersen, O. (1968) *Language. Its Nature, Development and Origin*, London, George Allen i Unwin Ltd. [1922, 1a ed.]

Junyent, M. C. & C. Muncunill (2010) *El libro de las lenguas*, Barcelona, Octaedro.

Matthews, P. H. (1997) *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*, Oxford / New York, Oxford University Press.

Moreno Cabrera, J. C. (2012) «Acerca de la discriminación de la mujer y de los lingüistas en la sociedad: Reflexiones críticas», disponible a <http://addenda-et-corrigenda.blogspot.com.es>.

Robins, R. H. (1980) *Breve historia de la lingüística*, Madrid, Paraninfo.

Sapir, E. (1991)«Abnormal Types of Speech in Nootka» dins V. Golla (ed.), *The Collected Works of Edward Sapir VI. American Indian Languages*, Berlin / New York, Mouton de Gruyter, pp. 357-379. [1915, 1a ed.]

— (1990) «Male and Female Forms of Speech in Yana» dins W. Bright (ed.), *The Collected Works of Edward Sapir V. American Indian Languages*, Berlin / New York, Mouton de Gruyter, pp. 335-341. [1929, 1a ed.]

Siewierska, A. (2004) *Person*, Cambridge, Cambridge University Press.

Trask, R. L. (1992) *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, London / New York, Routledge.

— (1995) *Language: the Basics*, London / New York, Routledge.

IGNASI-XAVIER ADIEGO

GÈNESI I EVOLUCIÓ DE LA CATEGORIA DE GÈNERE EN INDOEUROPEU

1. INTRODUCCIÓ

Ara es compleixen cent anys de la publicació de la segona edició del volum 2.2 del *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* (Brugmann 1911). En aquest volum, Karl Brugmann donava una visió de conjunt de la categoria de gènere en indoeuropeu que, malgrat els anys transcorreguts i la decisiva irrupció de tota una família lingüística indoeuropea nova —l'anatòlica, encapçalada per la hitita— en els estudis posteriors a Brugmann, no ha variat en els seus elements bàsics. Heus ací, a grans trets, la reconstrucció brugmanniana del gènere en indoeuropeu:

1. La comparació de les llengües indoeuropees conegudes per Brugmann duu a la reconstrucció de tres gèneres gramaticals: masculí, femení i neutre. Si trobem menys gèneres en algunes llengües indoeuropees (per exemple, en armeni, en anglès o en les llengües romàniques), es pot explicar molt bé com a conseqüència d'una reducció.

2. La distinció es manifesta a través de la concordança dels adjectius i dels pronoms, tot i que no tots els paradigmes adjectivals i pronominals presenten formes diferenciades per als tres gèneres. En aquest àmbit de la concordança tenen un relleu especial dos sufixos: **-ā* (actualment reconstruït **-eh$_2$*) i **-ī* (actualment **-ih$_2$*). El primer serveix per a formar la declinació del femení dels adjectius temàtics (en *-o-*); el segon, per a formar femenins dels adjectius atemàtics.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

3. El gènere neutre té una situació particular: en realitat, sembla una variant (*Abart* en l'alemany brugmannià) del masculí, ja que només se'n diferencia en els casos nominatiu i acusatiu.

4. L'assignació de gènere a un substantiu té una certa base semàntica: els inanimats són neutres; als animats de sexe masculí, masculins; els de sexe femení, femenins. Tanmateix, juntament amb això trobem molts exemples de gènere purament gramatical: hi ha inanimats que són masculins o femenins, així com substantius abstractes que pertanyen a un d'aquests dos gèneres. Determinats sufixos estan lligats a un gènere de manera total o predominant (per exemple, el sufix creador de substantius d'acció *-ti-* és femení; el sufix *-tu-*, masculí). La situació ben coneguda del llatí o del grec clàssic ja es donava, doncs, en l'indoeuropeu reconstruït per Brugmann.

Al costat d'aquests quatre punts que continuen tenint plena validesa —deixant de banda el problema de l'anatòlic, que després comentarem—, el mateix Brugmann s'aventurava ja per camins «glotogònics» —com ell mateix els anomenava— i intentava donar algunes respostes a la qüestió de com s'havia conformat aquest sistema de tres gèneres. Potser no totes les respostes, però sí almenys les preguntes, són plenament vigents cent anys després.

De fet, Brugmann partia ja d'una afirmació que ha esdevingut un axioma inqüestionable en la lingüística indoeuropea: que gràcies a la reconstrucció històrica podem afirmar que el gènere femení és un desenvolupament relativament recent en indoeuropeu. Altrament dit, que la distinció de tres gèneres —masculí/femení/neutre— va anar precedida d'una distinció entre dos gèneres: *comú* i *neutre.*[1] A favor d'aquest caràcter més recent del sistema de tres gèneres parlarien diferents factors, entre altres el fet que la distinció masculí-femení no estava estesa a tots els adjectius (penseu en el tipus adjectival llatí de dues terminacions *tristis, triste*, on *tristis* serveix per al masculí i el femení indistintament, i *triste* per al neutre); però sobretot hi parla un detall que sempre ha cridat l'atenció dels estudiosos: que la terminació de nominatiu singular **-ā* (= *-eh₂*), la més característica del femení en indoeuropeu (la trobem en la flexió adjectival, com ja hem dit, i en la flexió de substantius preferentment femenins) és

1. La terminologia vacil·la segons els autors, i no s'ha arribat a una proposta que permeti arribar a un consens prou ampli. Més avall veurem que Tichy (1993) empra *distint* i *indistint*. Aquí seguim la mateixa denominació que utilitza Matasović (2004).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

formalment idèntica a la desinència del nominatiu-acusatiu plural dels neutres. Si pensem en el llatí, ho podem veure encara en els finals idèntics de *rosa* nominatiu singular d'un nom femení i *templa* nominatiu-acusatiu plural d'un nom neutre, o en el fet que la forma d'adjectiu *bona*[2] tant pot ser nominatiu singular femení com nominatiu-acusatiu plural neutre. Atès que en algunes llengües indoeuropees antigues aquest neutre plural en **-eh$_2$* > **-ā* presentava concordança de singular, ha passat a ser *communis opinio* que el seu valor originari era el d'un sufix derivatiu que servia per a crear substantius de valor col·lectiu. Tal com tindrem ocasió de comentar, el punt crucial en la gènesi del femení en indoeuropeu, d'acord amb aquesta visió dels fets, seria la vinculació d'aquest sufix col·lectiu amb l'expressió del femení, tant derivativa com flexiva.

Siguin quins siguin els detalls d'aquest procés, tots els manuals de lingüística indoeuropea i tots els estudis dedicats monogràficament al gènere en indoeuropeu coincideixen a considerar el gènere femení com un desenvolupament a partir d'un sistema de dos gèneres i a atorgar al sufix *-ā* (= **-eh$_2$*) un protagonisme capital en el procés.

El mateix Brugmann, anys abans de la publicació d'aquest volum del *Grundriss*, havia formulat una hipòtesi sobre la manera com va adquirir *-ā* el seu valor de marca de femení. Per a Brugmann, el desencadenant va ser l'especialització d'alguns abstractes i col·lectius en la designació del sexe. Ho exemplificava amb el mot indoeuropeu per a 'dona', **g^{w}enā-* en la seva reconstrucció (> grec γυνή [guneé], gòtic *qino*, antic eslau *žena*, cf. anglès *queen*), que, segons ell, podria haver significat originàriament 'part, infantament' i d'aquí haver passat a designar 'la que pareix' > 'dona' (Brugmann 1897: 27).

El 1911, però, Brugmann no està tan convençut de la seva hipòtesi, i té en compte també la formulada per Wheeler (1897), que prenia la creació del pronom femení **sā* (ara reconstruït **seh$_2$*) com a punt de partença per a la gènesi dels femenins en *-ā*, sense decantar-se per cap de les dues.

Les disquisicions «glotogòniques» de Brugmann no s'aturaven aquí. Cal suposar que en l'estadi previ a l'aparició del femení, els substantius estaven repartits entre els dos gèneres que aquí hem anomenat *comú* i *neutre*. Les diferències entre aquests dos gèneres, com hem indicat, només es manifestarien en la formació dels seus nominatius

2. En llatí, totes aquestes *-a* finals són breus per raons que fóra prolix explicar aquí.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

i acusatius: mentre que en els substantius i adjectius de gènere comú hi hauria una distinció formal entre nominatiu i acusatiu, tant en singular com en plural, en els neutres —i aquest és un tret fidelment seguit per les llengües indoeuropees antigues, com ara el grec, el llatí o el sànscrit— nominatiu i acusatiu tindrien una mateixa desinència. Per a Brugmann, la raó d'aquestes diferències morfosintàctiques entre ambdós gèneres seria que, originàriament, els neutres s'haurien utilitzat per a substantius referits a materials, masses, creacions, obres, o similars. Serien substantius amb un valor semàntic més «passiu», i la prova d'això la tindríem en la formació del neutre en la flexió temàtica: com reflecteix clarament el llatí, l'indoeuropeu tenia una desinència **-m* que servia tant per al nominatiu i acusatiu del neutre com per a l'acusatiu del comú (enfront de la desinència **-s* del nominatiu comú). Aquesta desinència **-m* tindria, d'acord amb Brugmann, un valor més aviat «mancat d'energia», cosa que explicaria el seu ús tant per a representar el complement directe comú com per a representar els neutres que fan de complement directe però també de subjecte.

El veritable rovell de l'ou, però, és com es pot explicar que hi hagi substantius inanimats que no segueixen cap de les flexions característicament femenines i que, per tant, són formalment indistingibles dels masculins, que han adoptat el gènere femení. Una adopció que, en tals casos, consisteix a mostrar concordança adjectival femenina. Brugmann no descarta el recurs a l'animisme com a explicació, però veia que aquesta mena d'explicacions tenien un abast molt limitat i preferia pensar en processos de tipus analògic: per exemple, els abstractes en *-ti-*, *-ni-*, que són femenins, haurien pres aquest gènere sobre el model dels femenins abstractes en *-ā-* i, de manera paral·lela, els abstractes en *-tu-* haurien passat a ser masculins sota l'influx dels abstractes masculins de la flexió temàtica en *-o-* (Brugmann 1911: 88).

2. L'ANATÒLIC I LA CATEGORIA DE GÈNERE

Pocs anys després de la publicació d'aquest volum del *Grundriss*, apareixia una nova llengua indoeuropea, la hitita, cridada a qüestionar molts aspectes de l'edifici construït per Brugmann i els neogramàtics en els darrers anys del segle xix i els primers del xx. Aquesta generació de lingüistes ja no va poder dir la seva —Brugmann va morir el 1919, quan encara eren recents els primers treballs de Bedřich Hrozný sobre el caràcter indoeuropeu de l'hitita—, i la forma d'explicar les característiques tan

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

peculiars de l'hitita —i de la resta de llengües anatòliques que s'han anat sumant a la documentació— en relació a l'indoeuropeu reconstruït pels neogramàtics ha quedat en mans de la indoeuropeística del segle xx, escindida en tres grans corrents d'opinió: (1) els qui pensen que les anomalies de l'anatòlic són fruit de profunds canvis evolutius; (2) els qui creuen que aquestes particularitats s'expliquen perquè l'anatòlic es va separar del tronc comú indoeuropeu molt aviat, de manera que no va participar en una sèrie d'innovacions que trobem en la resta de llengües indoeuropees, i (3) els qui no acaben d'inclinar-se per cap de les dues opcions anteriors perquè jutgen que no hi ha proves que decantin definitivament la balança cap a un costat o l'altre. D'acord amb la primera opinió, la reconstrucció brugmanniana no ha de ser essencialment qüestionada, per tal com allò de l'anatòlic que se n'aparta és el resultat d'una transformació pròpia d'aquest grup. D'acord amb la segona, la reconstrucció brugmanniana no serveix per a explicar l'anatòlic, ja que reflecteix un estadi posterior a la separació d'aquest grup.

En el cas de la categoria de gènere, que és el que ens interessa, veiem manifestar-se clarament aquestes dues opinions, car l'hitita i, en principi, la resta de l'anatòlic, mostren aquí una de les peculiaritats que són objecte de controvèrsia: en hitita no hi ha femení. Només hi són presents dos gèneres, tradicionalment anomenats *comú* i *neutre*. El neutre hitita —i anatòlic— es diferencia del gènere comú de la mateixa manera que a la resta de l'indoeuropeu ho fa el neutre del masculí-femení: en els nominatius i acusatius, tant singulars com plurals. I les desinències que hi trobem són les que apareixen en altres llengües i les que reconstruïm per l'indoeuropeu: un nominatiu i acusatiu singular neutre adesinencial per a la majoria de temes (però en *-n-* < **-m-* en els temes en *-a-*), un nominatiu i acusatiu plural en *-a* (com el del grec o el de llatí).[3] No hi ha dubte, doncs, que, formalment, el neutre anatòlic és el neutre indoeuropeu.

El problema és com es pot explicar l'absència de femení. Podem traslladar del que és general al que és particular els dos primers corrents d'opinió abans esmentats, i així obtenim les dues explicacions que han suggerit els estudiosos. Per a uns, no hi ha femení perquè l'anatòlic l'ha perdut en la seva evolució des d'un indoeuropeu «brugmannià», de tres gèneres. Per a d'altres, l'anatòlic conservaria encara aquella fase prèvia a l'aparició del femení; altrament dit, l'anatòlic no hauria tingut mai un gènere femení, car aquest gènere s'hauria desenvolupat en el tronc indoeuropeu després de la separació d'aquest grup dialectal.

3. En hitita també hi ha neutres plurals adesinencials que poden explicar-se igualment des de l'indoeuropeu.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

Amb les dades de l'hitita —i de gairebé tota la resta de llengües anatòliques— és molt difícil inclinar-se per una o altra hipòtesi. Hi ha un factor fonètic que no pot menystenir-se en absolut: en hitita els timbres vocàlics **a/ā* i **o/ō* han confluït en una *a*, sense que es pugui establir amb claredat si la quantitat vocàlica es mantenia diferenciada o més aviat —i com sembla més probable— també es va confondre. Com a conseqüència d'aquest canvi, en hitita no hi ha manera de distingir, ni en els substantius ni en els adjectius, entre la forma d'un tema en **-o-* i la d'un possible tema en *-ā-* femení.

Això pot considerar-se un factor favorable a la hipòtesi de la pèrdua del femení en hitita, però és evident que no és suficient per a explicar-ho tot: en l'indoeuropeu reconstruït sense l'hitita, els temes en **-o-* i els temes en **-eh$_2$-* (> *-ā-*) presenten diferències importants pel que fa a les desinències: per començar, el nominatiu singular té una *-s* en els temes en *-o-* i cap desinència en els temes en *-ā-*. Aquesta i altres divergències són prou considerables perquè, en una llengua com el sànscrit, on els timbres *o/ō* i *a/ā* han confluït en *a/ā*, ambdues declinacions romanguin clarament diferenciades. Els defensors de la hipòtesi de la pèrdua del femení, doncs, han d'assumir un procés d'anivellament analògic que hagi convertit en indiferenciables aquests dos tipus de flexió. Això no és, en el fons, tan difícil d'assumir perquè, de fet, l'hitita presenta un sistema flexiu pràcticament unificat, amb un joc quasi únic de desinències per a tots els tipus de temes, enfront del model indoeuropeu del qual deriva, on hi hauria com a mínim una contraposició entre temes temàtics i atemàtics.[4]

Tot i que sabem menys d'aquestes llengües, també en luvi cuneïforme i luvi jeroglífic, dos dialectes anatòlics més —fortament emparentats entre si— s'ha produït una confluència dels timbres *o* i *a* (i també, quan és el cas, de *e*) en un únic timbre *a*, i la situació és, doncs, similar a la de l'hitita: unificació àmplia del sistema flexiu nominal i absència de femení. És, per tant, temptador projectar aquesta situació a

4. Alguns dels partidaris d'una separació molt antiga de l'hitita han imaginat que aquesta —per a ells aparent— quasi unificació seria, més aviat, la mostra que l'hitita havia abandonat el tronc comú abans que es produís la diferenciació entre temes temàtics i temes atemàtics. Aquesta hipòtesi ensopega precisament amb els pocs elements discordants que no permeten parlar d'unificació total. El cas més significatiu és el del neutre: els temes en *-a* hitites presenten una desinència de nominatiu-acusatiu singular *-n* enfront de la manca de desinència en la resta de temes. Es tracta, evidentment, d'una subsistència de la contraposició indoeuropea entre neutres temàtics (amb nominatiu-acusatiu singular *-m*) i neutres atemàtics (amb nominatiu-acusatiu singular -Ø).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

l'anatòlic comú i situar-hi o bé la inexistència del femení, o bé la pèrdua d'aquesta categoria, juntament amb la confluència de *a* i *o*.

3. LA SITUACIÓ PECULIAR DEL LICI

Tanmateix, fa uns anys, la presa en consideració d'una altra llengua anatòlica, el lici, ha servit per a desafiar aquesta visió dels fets. En principi es considerava —a partir sobretot dels treballs de Laroche— que el lici era simplement un dialecte del luvi i que, per tant, hi compartia la confluència de *o*, *a*, *e* en *a*. Però en sengles articles, Melchert (1992) i Rasmussen (1992) van demostrar, de manera independent i paral·lela, que, almenys a final de paraula, el lici oferia un tractament diferenciat de *a* i *o*; *a* es conserva com a *a*, mentre que *o*, en lloc de confluir-hi, esdevé *e*.[5] L'establiment d'aquest tractament diferenciat té una repercussió decisiva en la interpretació de la morfologia nominal lícia, perquè en aquesta llengua hi ha una declinació específica de temes en *-a-*[6] diferent de la dels temes originaris en *-o-*, que en lici passen a ser temes en *-e-*.[7]

Aquest descobriment no només significa que la confusió de temes en *-a-* i temàtics que observem en hitita i luvi no es pot remuntar al protoanatòlic, sinó que obre la porta a la possibilitat que aquests temes en *-a-* siguin els temes del femení indoeuropeu, cosa que afavoriria la hipòtesi de la desaparició d'aquesta categoria en les llengües anatòliques, no pas la hipòtesi contrària. Altrament dit, el lici podria servir per a demostrar que l'anatòlic es va separar quan ja existia una flexió de temes en *-ā-* femenins i que la seva absència en la majoria de les llengües anatòliques documentades seria deguda a una evolució, determinada sobretot per la tantes vegades esmentada confluència de timbres.

Les coses, però, no són tan senzilles: d'entrada, l'existència d'una categoria de femení en lici encara no ha estat confirmada. L'única manera de confirmar-la seria tenir exemples clars d'una concordança específica dels adjectius, i no en tenim.[8] Par-

5. En posició no final la situació és més complicada, per l'efecte d'unes regles de metafonia que poden comportar un intercanvi de timbres.

6. Sobre els temes en *-a* del lici vegeu Melchert (1994), Hajnal (1994) i cf. *infra*.

7. Més exactament, temes en *-e/i-* a causa d'un fenomen conegut com a "mutació en *-i*".

8. Hajnal (1994: 154-155) esmenta tres possibles exemples (seguint Melchert 1992: 48), però cap no és, al meu parer, prou convincent.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

ticularment significatiu és que hom no trobi en el pronom demostratiu *ebe-* (< **ob^{h}o-*) una forma específica diferenciada quan acompanya temes en *-a-*. Per altra banda, la mateixa categoria dels temes en *-a-* presenta un aspecte difícil d'avaluar des de l'òptica indoeuropea: no es pot dir que els noms de referència femenina hi predominin, tot i que n'hi ha un de tan significatiu com *lada* 'dona' i que noms de referent femení que en indoeuropeu eren d'altres tipus flexionals han passat als temes en *-a-* en lici (*kbatra* 'filla', originàriament un tema en *-r-*; *χñna* 'àvia', originàriament un tema temàtic).[9] Hi ha també noms de referent masculí i noms inanimats, però això és perfectament acceptable per als temes en *-ā-* indoeuropeus en l'època en què ja existia el femení, com ho demostren el llatí i el grec, que presenten temes en *-ā-* masculins o de referent inanimat. I que no estem simplement en la fase de col·lectius indoeuropeus en *-a* ho demostra que els temes licis en *-a-* segueixen la flexió «comuna» en acceptar una marca d'acusatiu *-^{n}*< **-m*, mentre que els col·lectius indoeuropeus en *-a* eren originàriament neutres. No veig, doncs, que s'hagi de despatxar aquests tipus de declinació lícia amb l'afirmació que és un «desenvolupament recent», com fa Matasović.

Sobre la qüestió dels temes en *-a-* del lici hi tornarem més endavant. Per ara podem dir que la contribució de l'anatòlic a la qüestió de la gènesi del femení no és gens aclaridora. Suposant que l'estat que mostra l'hitita reflectís una situació molt arcaica, abans de l'aparició del femení com a conseqüència d'una separació primerenca del tronc comú indoeuropeu, no resultaria cap novetat, ja que aquesta situació, on un gènere comú s'oposava a un gènere neutre, ja havia estat albirada per Brugmann i altres indoeuropeistes abans de la irrupció de la documentació hitita. Reprendrem, doncs, el fil on l'havíem deixat i, després de l'exposició brugmanniana, comentarem breument dos models proposats en temps relativament recents sobre la gènesi del femení: el formulat per Eva Tichy en un important article (Tichy 1993) i el presentat per Matasović en una breu monografia publicada fa uns anys (Matasović 2004). El repàs d'aquestes dues propostes ens permetrà de contrastar-les amb Brugmann i d'assenyalar-hi els punts encara controvertits o febles. Podem anticipar que la conclusió una mica sorprenent serà que no hem avançat tant des dels temps de Brugmann i que molts dels dubtes que ell tenia segueixen encara vigents.

9. És, per tant, errònia l'afirmació de Matasović (2004: 38) que en lici només hi ha *lada* com a mot en *-a* de referent femení. Crec que Matasović menysté en excés els temes en *-a* licis guiat per la seva adscripció al corrent d'opinió que jutja el sistema anatòlic de dos gèneres com un exemple d'arcaisme.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

4. LA GÈNESI DEL FEMENÍ SEGONS TICHY (1993)

Tichy (1993) pren com a punt de partença el ja tradicional sistema binari de gèneres que va precedir la irrupció del gènere femení. En comptes de la terminologia aquí emprada —*comú* i *neutre*—, Tichy prefereix parlar de *indistint* i *distint* (*Genus indistinctum* / *Genus distinctum*). La raó d'aquesta terminologia és clara: per a Tichy, la diferència entre ambdós gèneres no raïa principalment en l'animicitat (animat / no animat), sinó en l'agentivitat, en la capacitat de ser agent. El gènere indistint englobaria substantius no agentius i, per tant, mancats de la marca d'agent; es tracta, evidentment, dels neutres, on nominatiu i acusatiu singular són adesinencials (en la flexió atemàtica) o bé presenten la mateixa *-m* que serveix per a l'acusatiu singular dels del gènere «distint» (en la flexió temàtica). Observem que la idea no és nova: ja Brugmann, com hem dit abans, atribuïa al neutre un valor «passiu, mancat d'energia».

En el moment de l'aparició del femení, aquest nou gènere s'hauria nodrit tant de mots del gènere indistint com de mots del gènere distint. D'origen «indistint» serien els femenins en **-eh$_2$* > *-ā*, **-ih$_2$* > *-ī*. Aquí Tichy recull l'explicació tradicional d'aquestes formes com a antics col·lectius, i hi afegeix les conclusions de Harðarson (1987a) sobre el caràcter originàriament neutre (és adir, indistint) d'aquestes formes, com ho mostra la manca de desinència de nominatiu singular comú **-s* i el seu ús com a plurals dels neutres. D'origen «distint» serien aquells femenins que presenten una desinència **-s* en el nominatiu, com ara els abstractes em **-ti-* tipus **mén-ti-s* (> llatí *mens*) 'pensament', ja que serien, d'acord amb Tichy, «abstractes agentius» capaços de fer de subjectes en oracions transitives.

Com apareix el femení, segons Tichy? Com a primer pas, alguns col·lectius neutres en *-eh$_2$* van evolucionar semànticament fins a convertir-se en substantius que designaven dones. Això, però, no ho considera motiu suficient per a l'emergència d'una categoria de gènere femení: l'impuls definitiu ve d'un altre cantó, i aquí Tichy recupera la vella idea de Wheeler (1898), però en la versió reelaborada i actualitzada per Martinet (1956), que atorga un paper decisiu al sistema pronominal: la creació d'un demostratiu específic per al gènere femení **seh$_2$* sobre el model del demostratiu «indistint» **so*, que llavors passaria a ser masculí i amb una extensió analògica del sufix *-eh$_2$*. Aquesta caracterització s'hauria estès a bona part de la flexió pronominal i de la flexió adjectival i així hauria sorgit pròpiament una categoria de gènere femení visible en la concordança de pronoms i adjectius (inclosos els participis). La consolidació

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

d'aquesta categoria passaria, així mateix, pel pas al gènere femení tant d'altres col·lectius (els acabats en *-ih*$_2$, tipus sànscrit *devī́* 'deessa') com de substantius del gènere «distint» per raons semàntiques o d'analogia. A la fi del seu article, la indoeuropeista de Freiburg exemplifica l'evolució amb el mot indoeuropeu per a 'vídua', **h*$_2$*widʰeweh*$_2$- (> llatí *uiduā-*), que, segons ella, es remuntaria a una arrel **h*$_2$*weidʰ*- 'ferir (de mort)'. D'un adjectiu **h*$_2$*widhú-* 'ferit de mort' sorgiria un adjectiu de pertinença temàtic **h*$_2$*widhewó-* 'pertanyent al ferit de mort', i d'aquest un neutre col·lectiu **h*$_2$*widheweh*$_2$- 'conjunt de coses pertanyents al mort' > 'família del mort'.

5. LA GÈNESI DEL FEMENÍ SEGONS MATASOVIĆ (2004)

Per la seva banda, la monografia de Matasović (2004) dedicada al gènere en indoeuropeu i en les llengües indoeuropees consagra el tercer capítol a establir com funcionava l'assignació de gènere en el que ell anomena *indoeuropeu recent*, és a dir, l'indoeuropeu de tres gèneres (masculí, femení i neutre). Després d'analitzar un bon grapat d'elements lèxics reconstruïts, conclou que la classificació obeeix a principis semàntics només a prop dels dos extrems de la jerarquia d'animicitat, és a dir, en els noms que designen humans, animals i la major part de les plantes, per una banda, i en els mots de masses i fluids, per una altra. Enmig hi ha «a large overlapping area» (Matasović 2004: 134).

Matasović, seguint l'opinió generalitzada dels estudiosos, també creu que el sistema de tres gèneres ha sorgit a partir d'un sistema anterior —en un indoeuropeu primerenc— de dos gèneres, que ell denomina —com hem fet aquí— *comú* i *neutre*. El quart capítol del seu llibre comença amb una secció titulada «Orígens del gènere femení». El quadre que presenta Matasović és similar al de Tichy (1993), i el més interessant és que hi aprofundeix en aspectes que l'estudiosa alemanya no tracta, de manera que, en gran mesura, ens trobem davant de dos treballs que es complementen. També per a Matasović és fonamental la creació d'un nou demostratiu **seh*$_2$, que fou usat anafòricament per a referir-se a alguns —no tots— els col·lectius. On Matasović entra més a fons és en el procés que va dur a l'especialització d'aquesta nova forma, i la concordança que va comportar, en l'expressió del femení.

Per a Matasović, la principal font dels femenins van ser antics abstractes i col·lectius de gènere neutre. Accepta que ni tots els col·lectius van convertir-se en feme-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

nins —potser només els de significat més abstracte—ni tots els femenins —però sí la majoria— procedeixen d'antics neutres. S'hi van sumar els substantius del gènere comú que denotaven humans de sexe femení, algunes personificacions de la natura identificades com a femenines en la mitologia indoeuropea (per exemple, la Terra) i alguns noms d'animals petits (com el liró). Els exemples característics de moció femenina en *-*ih*$_2$ > -*ī* (tipus sànscrit *vṛ́kā*-'llop' → *vṛkī́*-'lloba') i *-*eh*$_2$ > -*ā* (tipus llatí *equus* 'cavall' → *equa* 'euga') són, segons Matasović, desenvolupaments secundaris i, en el cas del segon, recents. La terminació*-*ih*$_2$ seria en principi un sufix creador d'adjectius possessius que estaria també a l'origen del genitiu llatí en -*ī* (*dominī*). Darrere del tipus *vṛkī́*-, doncs, hi hauria un sentit originari «propi / pròpia del llop» i una substantivació subseqüent amb sentit femení ('la del llop' > 'lloba'). En el cas del tipus *equa*, el fet que les formacions variïn de llengua a llengua duu a pensar que poden tractar-se, la gran majoria, de formacions independents i paral·leles als diferents dialectes indoeuropeus.

Resulta especialment remarcable que Matasović consideri que els abstractes femenins en -*i*-, tipus **mén-ti-s*, eren originàriament neutres. Justifica aquesta hipòtesi en el fet que no es pugui reconstruir pràcticament cap neutre indoeuropeu en *-*i*-: la raó seria que aquests neutres haurien passat al gènere femení «at some point during the evolution of P[roto]-I[ndo]-E[uropean]» (Matasović 2004: 171).

Com ja hem assenyalat, Matasović —seguint l'estela d'altres estudiosos— considera decisiva la creació d'un pronom específicament femení **seh*$_2$ com a desencadenant de l'aparició del nou gènere femení. La pregunta clau és llavors quina va ser la motivació per a replegar en un mateix nou gènere els substantius que denotaven éssers vius de sexe femení i una bona colla de neutres col·lectius. I aquí Matasović es veu obligat a apartar-se de la idea original brugmanniana —mantinguda per Tichy— que la presència de substantius femenins en -*eh*$_2$ va ser decisiva: com acabem de veure, per a Matasović la immensa majoria de substantius femenins en -*eh*$_2$ són d'origen recent, no remuntables a l'indoeuropeu comú. De fet, ell afirma que, amb l'excepció de **g*^{w}*enh*$_2$ 'dona', no hi ha mots acabats en -*h*$_2$ clarament femenins reconstruïbles com a femenins per a l'indoeuropeu. Matasović, en tot cas, sí que creu que un de sol tan important com **g*^{w}*enh*$_2$ pot haver propiciat l'emergència de tota una categoria de gènere femení: la coincidència de terminació entre aquest mot i els col·lectius en *-*eh*$_2$ hauria permès que femenins i molts col·lectius en-*h*$_2$ acabessin junts en un nou gènere.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

6. LA GÈNESI DEL FEMENÍ EN INDOEUROPEU: PROPOSTA DE SÍNTESI

Crec que la visió més antiga de Brugmann i les dues més recents de Tichy i Matasović ens permeten tenir ja un panorama força complet dels elements que entren en joc en la gènesi del femení en indoeuropeu. Podem, per tant, assajar una mena de síntesi on exposarem els punts clars i els punts encara no aclarits de tot aquest procés, i també apuntarem algunes idees personals.

1. Hi ha un ampli consens a considerar que el gènere femení és més recent en termes de cronologia relativa. El sistema masculí-femení-neutre procedeix d'un sistema anterior de dos gèneres, que aquí hem etiquetat convencionalment com a *comú-neutre*. Els indicis són prou clars i no sembla, doncs, que aquesta idea hagi de ser revisada.

2. Podem saber força bé com es manifestava morfosintàcticament el sistema primerenc comú-neutre, però les bases semàntiques d'aquesta diferenciació no estan tan clares. És evident que comú i neutre contrastaven en els casos nominatiu i acusatiu, els que en indoeuropeu, com en les llengües filles, servien per a les funcions gramaticals de subjecte i objecte directe, respectivament. A un nominatiu singular *-s* / acusatiu singular *-m* s'oposava un nominatiu-acusatiu singular *-Ø* en la flexió atemàtica i un nominatiu-acusatiu singular *-m* en la temàtica.[10] Aquesta oposició es manifestava també, suposem, en la concordança dels adjectius. Tenint en compte que la flexió atemàtica és més antiga que la temàtica, el que està clar és que nominatiu i acusatiu singular comú rebien una marca específica cadascun, mentre que els neutres no tenien cap mena de caracterització ni com a nominatius ni com a acusatius. Destriar les bases semàntiques d'aquest comportament diferent no és fàcil. Hem vist com s'ha atribuït o bé a una oposició animat / no animat o a bé una oposició agentiu (capaç de fer d'agent) / no agentiu. És complicat donar preferència a l'una o a l'altra perquè sabem —i la tipologia lingüística ens ha ajudat molt en aquest aspecte— que hi ha una estreta relació entre jerarquia d'animicitat i capacitat de ser agent.

El veritable problema, però, és, al meu parer, que no tenim tan clar quina era la repartició dels substantius entre el gènere comú i el gènere neutre abans de l'emergència d'un tercer gènere, i això impossibilita la cerca de bases semàntiques per a aquesta diferenciació. Un exemple d'aquesta incertitud el tenim en els abstractes

10. En la flexió pronominal, la marca de neutre per al nominatiu i acusatiu singular era **-d*.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

del tipus **mén-ti-s*, que passen a ser femenins quan apareix aquest nou gènere: hem pogut veure com per a Tichy aquest tipus d'abstracte tindria un caràcter «agentiu» i, per tant, haurien pertangut al gènere comú; en canvi, per a Matasović es tracta d'abstractes originàriament neutres.

Sense tenir clara aquesta repartició es fa difícil establir si era la noció d'animicitat o més aviat la noció d'agentivitat la que prevalia.

Per altra banda, potser a aquests dos factors caldria afegir-ne un tercer, també íntimament lligat a ambdós: el del caràcter definit/indefinit.[11] Hem vist com allò que diferenciava els comuns dels neutres eren dues marques morfològiques, *-s* i *-m*. Per a la primera, ja un dels pares de la lingüística indoeuropea, Franz Bopp, va proposar de cercar el seu origen al pronom demostratiu masculí (originàriament 'comú') **so* (Bopp 1829), una idea que ha anat reapareixent en la indoeuropeística al llarg dels anys i de la qual es feia ressò Greenberg en el seu treball sobre l'adquisició dels marcadors de gènere en les llengües, però sense aprofundir-hi més (Greenberg 1978: 74). En resum, les dimensions d'animicitat, agentivitat i definitud han pogut contribuir a l'organització del sistema comú-neutre; els dubtes, però, sobre el veritable gènere originari de molts femenins, així com la impressió que el gènere comú ja havia d'incloure formes inanimades (per exemple, els abstractes en *-tu-*, que després romandran com a masculins en el sistema de tres gèneres) i, per tant, tenir una base no simplement semàntica, impedeixen arribar més lluny en la caracterització d'aquest sistema originari.

3. El nou gènere femení es caracteritza per la selecció d'una determinada concordança, tant en els adjectius com en els pronoms. Hi ha també un consens clar a considerar que la creació d'un pronom demostratiu específic femení **seh$_2$* va ser clau en l'aparició del femení. Des del moment en què, per a acompanyar un substantiu que denotava un animat femení (ús adjectival) i per a referir-se a un animat femení (ús pronominal), independentment del tipus flexiu que tingués l'animat femení, es va recórrer a un pronom **seh$_2$* diferent del pronom **so*, que es va especialitzar en els animats masculins, i del pronom **tod*, que va mantenir-se com a neutre, podem parlar pròpiament d'una nova categoria de gènere i anomenar-la *femení*.

4. Un punt encara no aclarit del tot és per quina raó va ser *-eh$_2$* qui va servir per a caracteritzar el femení. Que *-eh$_2$* servia originàriament per a crear abstractes

11. Sobre la relació entre animicitat i definitud, vegeu Comrie (1989: 128 i ss.); cf., així mateix, les observacions de Lyons (1999: 213-215).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

col·lectius a partir de temes temàtics i que pertanyia al gènere neutre és un altre dels principis que són actualment assumits com a *communis opinio*. Tanmateix, la seva reconversió —no total, ja que va seguir existint com a marca de col·lectiu neutre— en marca del gènere femení no ha rebut, al meu parer, una explicació encara satisfactòria, i el treball de Matasović serveix per a llançar encara més dubtes sobre algunes idees formulades per altres autors. La gran paradoxa és que, com assenyala Matasović, els exemples de temes en *-eh$_2$-* o, simplement, en *-h$_2$-* que denotin animats de sexe femení i que puguin reconstruir-se per a l'indoeuropeu són molt escassos. Ja hem vist com ell mateix assenyalava que els suposats exemples de moció femenina —tipus *equus/equa*— no eren fàcilment remuntables a la fase comuna indoeuropea. Per altra banda, un exemple com el del mot per a 'vídua' que Tichy emprava per exemplificar el procés d'aparició del femení és igualment aïllat, i, tot i que en aquest cas es podria imaginar un context cultural per al qual 'el que pertany al difunt' pogués acabar per significar 'vídua', no sembla que pogués tenir la força suficient per a fer emergir tota una nova categoria de gènere.

Matasović proposa que aquest poder desencadenant el podria haver tingut un mot indoeuropeu que significava 'dona' i que acabava en **h$_2$*, **g^{w}enh$_2$-* (cf. *supra*). Per bé que podria admetre's aquest procés,[12] la proposta de Matasović troba un important obstacle formal: hi ha indicis que el mot en qüestió no era, en indoeuropeu, un tema en laringal, sinó un tema en nasal, **g^{w}en-* (cf. Harðarson 1987b). La idea que existia un tema originari en **-h$_2$-* amb el significat de 'dona' i que aquesta coincidència amb laringal final dels col·lectius hauria desencadenat tot el procés no és, doncs, fàcilment sostenible. És evident, com constata Harðarson, que a partir del tema en nasal **g^{w}en-* es formava ja en indoeuropeu un col·lectiu **-g^{w}enh$_2$-*, però en tot cas, si ja resulta complicat pensar que el nou gènere es va bastir a partir d'un sol mot, el fet que el model fos una formació derivada de tipus col·lectiu **-g^{w}enh$_2$-* i no el mateix tema **g^{w}en-(s)* no fa sinó més enrevessada encara aquesta hipòtesi.

5. Potser un moment important en el procés que va dur a la creació del femení va ser l'especialització dels col·lectius en **-h$_2$/eh$_2$* com a plurals dels neutres. Tal com Harðarson (1987a) ha assenyalat, aquests col·lectius eren originàriament substantius neutres singulars. En un moment determinat, però, els col·lectius derivats de substan-

12. Matasović addueix l'exemple del konkani, una llengua indoària que sembla haver desenvolupat una concordança de femení a partir del canvi de significat del mot 'noia' a 'dona' (Matasović 2004: 174).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

tius i adjectius neutres es van integrar en el paradigma d'aquests últims com a plurals. Podem assenyalar tres factors fonamentals que van propiciar aquesta integració: (i) la creació de casos oblics *plurals* modelats sobre els del gènere comú; (ii) la creació d'una concordança pròpia per als adjectius, i (iii) la creació de formes pronominals de nominatiu-acusatiu, començant per l'emblemàtic pronom demostratiu **teh$_2$*.

La qüestió interessant que cal formular-se és: què va passar amb els substantius en **-h$_2$/eh$_2$* que no van assumir aquesta funció de plural neutre, ja fos perquè el seu significat havia canviat (imaginem, per exemple, processos pels quals podien haver sorgit abstractes dels col·lectius, del tipus 'ancianitat': 'conjunt d'ancians' > 'qualitat d'ancià', o processos pels quals el col·lectiu-abstracte adquiria un significat concret), ja fos perquè eren derivats de substantius del gènere comú, no del neutre? Pot suposar-se que van seguir sent neutres singulars, però crec que no ha de descartar-se que poguessin haver desenvolupat una categoria especial, veritable embrió del futur femení.

En aquest sentit, resulta atractiu especular amb la possibilitat que el lici, amb el seu tipus de flexió en *-a* diferenciada de la temàtica, ens estigui mostrant aquesta conformació d'una nova categoria. Crida l'atenció, per exemple, que en lici trobem temes com *wawa-*, *xawa-*, sorgits respectivament de l'indoeuropeu **g^{w}ow-* 'bou, vaca' i **h$_2$owi-* 'ovella'. Aparentment, aquestes formes en *-a* podien actuar en lici com a col·lectius plurals, però al mateix temps veiem que es declinen com a temes en *-a-* animats, ja que apareixen en acusatiu singular animat (*wawã, xawã*).

Aquesta classe pot haver desencadenat la seva pròpia concordança amb la creació d'un demostratiu **seh$_2$* i d'un joc flexiu propi d'adjectius de la flexió temàtica. Que no trobem aquesta mena de concordança en lici podria explicar-se com a conseqüència d'una separació primerenca de l'anatòlic; en aquest sentit, tindrien raó els partidaris de l'arcaisme anatòlic.

6. Aquesta nova categoria formada per substantius col·lectius que han adquirit un valor abstracte o bé s'han convertit en mots que designen nocions concretes, però en ambdós casos deslligats de tota noció de plural, ha pogut arrossegar abstractes animats d'altres tipus de flexió. En aquest sentit és interessant notar que, en la reconstrucció que Matasović fa de la distribució dels substantius per gèneres en l'indoeuropeu recent —el que té tres gèneres—, els abstractes són o bé del gènere neutre o bé del gènere femení, mentre que es fa difícil reconstruir abstractes del gènere masculí (Matasović 2004: 124). De fet, els substantius radicals de significat abstracte són sempre, en la mesura en què podem reconstruir comparativament el seu gènere, femenins (cf. Wodtko, Irslinger

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

& Schneider 2008: xx). Sembla, doncs, que els abstractes animats han desembarcat massivament en el gènere femení i això podria tenir sentit amb un pas intermedi en el qual hagués aparegut una categoria situada entre l'antic comú i l'antic neutre.[13]

7. El veritable *saltus naturae* segueix sent l'especialització d'aquesta nova categoria en l'expressió de la concordança amb els substantius que denoten éssers de sexe femení. Aquí el testimoniatge del lici és un xic peculiar, ja que no ens ofereix cap evidència directa, però sí indicis d'un procés independent, però alhora similar, al que podem presumir per a l'indoeuropeu. En lici, on, recordem-ho un cop més, no sembla haver-se desenvolupat encara cap concordança diferenciada masculí-femení, observem que en la flexió dels temes en *-a-*, hi és present el mot per a 'dona', *lada* (d'etimologia discutida), i que al seu costat es troben també els mots per a 'filla' (*kbatra*) i 'àvia' (*xñna*), que han canviat la seva flexió originària (el primer ve d'un tema en *-r-*; el segon, d'un tema en *-o-*). És cert que no hi són tots els mots que denoten éssers femenins (per exemple *ēne/i-* 'mare' presenta un altre tipus de flexió) i que hi ha un mot de clara referència masculina com *xuga* 'avi' o mots que denoten inanimats, com *xupa* 'tomba', però això també passa en els temes en *-ā-* d'altres llengües indoeuropees. El que és veritablement destacable és que *kbatra* i *xñna* hagin abandonat els seus tipus flexius originaris per a entrar en la flexió en *-a*, i això sembla difícil d'explicar si no és per l'atracció analògica del mot per a 'dona', *lada*.

Per a l'indoeuropeu podem suposar un procés amb certes similituds però també amb algunes diferències: l'atracció s'hauria produït no tant en l'assimilació formal a un tipus de flexió —com va passar en lici— sinó en la incorporació d'un mateix tipus de concordança. Una concordança sorgida, com hem suggerit, de la conformació d'aquesta nova classe d'antics col·lectius reconvertits en abstractes i concrets singulars. I en aquest punt podem recórrer, com Brugmann o Matasović, al mot indoeuropeu *par excellence* per a 'dona', però d'una manera diferent de com ho feien ells: $*g^{w}enh_2$ no seria el desencadenant d'una concordança —que, de fet, ja existiria—, sinó un mot acomodat en aquest nou gènere que hi atrauria la resta de mots que expressaven sexe femení, de manera paral·lela a com lici *lada* ha canviat el tipus flexiu originari de *kbatra* i *xñna*. Hem de partir d'un estatus particular de $*g^{w}enh_2$. Es tracta,

13. La visió de Matasović (2004: 124) en relació amb els abstractes femenins és molt diferent: ell creu que el fet que en l'indoeuropeu recent els abstractes siguin o bé neutres o bé femenins és una prova a favor que originàriament tots els abstractes eren neutres.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

com hem vist més amunt, d'un antic col·lectiu d'un singular animat *$g^{w}en$- 'dona'. Per aquest motiu, $g^{w}enh_2$ era un bon candidat a convertir-se en un dels col·lectius que van quedar fora del procés de reconversió en plurals dels neutres. La seva integració en el nou gènere creat al voltant de la concordança amb el pronom *seh_2 sembla una possibilitat lògica i, amb això, la pèrdua de qualsevol connotació col·lectiva-plural i el pas a un valor abstracte ('qualitat de dona') i d'aquí, a un de concret ('dona'). Això podria explicar l'estranya situació d'haver de reconstruir dos temes de classes flexives diferents, *$g^{w}en$- i *$g^{w}enh_2$-, amb el mateix significat i totes dues en singular: el mateix tema *-$g^{w}en$-, com tants altres temes que denotaven sexe femení, va entrar en el nou gènere sota l'atracció de *$g^{w}enh_2$-.[14]

Els darrers punts (5, 6 i 7) són, evidentment, una hipòtesi més sobre el possible procés que va dur a l'emergència d'un gènere femení. Allò que val la pena retenir és que palesa, com altres hipòtesis que s'han formulat i que es formularan, la dificultat que la lingüística indoeuropea té a l'hora d'explicar aquest procés. El punt de partença és força clar —tot i que els detalls no, i això és un entrebanc evident—: un sistema de dos gèneres, comú i animat; el d'arribada és encara més ben conegut: un sistema de tres gèneres. La paradoxa, constatada per Matasović, és que la marca que va cobrar un protagonisme rellevant en l'expressió de la concordança del nou gènere, *-eh_2, servia originàriament per a la formació de col·lectius amb concordança de neutre i, per tant, la connexió amb la noció de sexe femení, fonamental per a entendre per què aquesta nova concordança va arrossegar els substantius que expressaven tal funció independentment de la seva classe flexiva, no està gens clara. La porta a la proposta de nous models explicatius segueix oberta.

Ignasi-Xavier Adiego
Universitat de Barcelona

14. Tota aquesta hipòtesi pressuposa que *$g^{w}en$- pertanyia originàriament al gènere animat, cosa que és la *communis opinio* entre els estudiosos. De tota manera, tenim el desconcertant testimoniatge de l'antic irlandès, on el mot continuador d'aquest tema en -*n*, *bé*, és de gènere neutre. Si aquest gènere neutre fos originari, caldria imaginar un procés una mica més complicat: hauríem de suposar que, per alguna raó, *$g^{w}en$- / *$g^{w}enh_2$ no van seguir el model adoptat per la resta de neutres i no van desenvolupar, per tant, una oposició singular/plural en el marc d'un únic paradigma. És possible que això fos així per la mateixa anomalia semàntica que suposava la flexió neutra de *$g^{w}en$ o pel fet que *$g^{w}enh_2$ ja havia desenvolupat un valor d'abstracte singular.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 159-177

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Bopp, F. (1829) «Vergleichende Zergliederung des Sanskrits und der mit ihm verwandten Sprachen 3: Über das Demonstrativum und den Ursprung der Casuszeichen», *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1826. Philosophische Klasse*, pp. 65-102.

Brugmann, K. (1897) *The Nature and Origin of the Noun Genders in the Indo-European Languages*, Nova York, Charles Scribner's Sons.

— (1911) *Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Zweiter Band: Lehre von den Wortformen und ihrem Gebrauch*, Zweiter Teil, Estrasburg, Karl J. Trübnerl. [2a ed.]

Comrie, B. (1989) *Language Universals and Linguistic Typology*, Chicago, The University of Chicago Press. [2a ed.]

Greenberg, J. H. (1978) «How Does a Language Acquire Gender Markers?», dins J. H. Greenberg, C. A. Ferguson & E. A. Moravcsik (eds.), *Universals of Human Language* III: *Word Structure*, Stanford, Stanford University Press, pp. 47-82.

Hajnal, I. (1994)«Die lykischen a-Stämme: Zum Werdegang einer Nominalklasse», dins J. E. Rasmussen & B. Nielsen (eds.), *In honorem Holger Pedersen, Kolloquium der Idg. Gesellschaft vom 26.-28. März 1993 in Kopenhagen*,Wiesbaden, Ludwig Reichert, pp. 135-171.

Harðarson, J. A. (1987a) «Zum urindogermanischen Kollektivum», *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, 48, pp. 71-113.

— (1987b)«Das uridg. Wort für "Frau"», *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 48, pp. 115-137.

Lyons, C. (1999) *Definiteness*, Cambridge, Cambridge University Press.

Martinet, A. (1956) «Le genre fémenin en indo-européen: examen fonctionnel du problème», *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, 53, pp. 83-96.

Matasović, R. (2004) *Gender in Indo-European*, Heidelberg, Winter.

Melchert, H. C. (1992) «Relative Chronology and Anatolian: The Vowel System», dins *Rekonstruktion und relative Chronologie. Akten der VIII Fachtagung der Indogermanishen Gesellschaft. Leiden, 31. August - 4. September 1987*, Innsbruck, Innsbruck Beiträge zur Sprachwissenschaft, pp. 41-53.

— (1994) «The Feminine Gender in Anatolian» dins G. E. Dunkel, G. Meyer, S. Scarlata & Ch. Seidl (eds.), *Früh-, Mittel-, Spätindogermanisch. Akten der IX*

Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 5. bis 9. Oktober 1992 in Zürich, Wiesbaden, Ludwig Reichert, pp. 231-244.

Rasmussen, J. E. (1992) «The Distribution of *e* and *a* in Lycian», dins *Rekonstruktion und relative Chronologie. Akten der VIII Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Leiden, 31 August - 4. September 1987*, Innsbruck, Innsbruck Beiträge zur Sprachwissenschaft, pp. 359-366.

Tichy, E. (1993) «Kollektiva, Genus femininum und relative Chronologie im Indogermanischen», *Historische Sprachforschung*, 106, pp. 1-19.

Wheeler, B. I. (1898) «The Origin of Grammatical Gender», *Journal of English and Germanic Philology*, 2, pp. 528-545.

Wodtko, D. S., B. Irslinger & C. Schneider (2008) *Nomina im indogermanischen Lexikon*, Heidelberg, Winter.

XAVIER LAMUELA

EL GÈNERE EN LES LLENGÜES ROMÀNIQUES: QUAN EL GÈNERE EXPRESSA EL NOMBRE I EL FEMENÍ ÉS NEUTRE*

1. UNA ETIQUETA AMBIGUA

Molt sovint els termes utilitzats en lingüística són fruit d'una tradició que n'ha consolidat l'ús sense que es pugui dir que n'hagi fixat el significat amb prou rigor; la situació és encara pitjor quan la terminologia utilitzada prové de tries recents condicionades per orientacions teòriques molt esbiaixades. Així doncs, el terme *gènere* ja era ambigu abans que es difongués la pràctica poc afortunada d'utilitzar-lo per a dir 'sexe'. Es parla de gènere gramatical en casos ben diversos: referint-se a la distinció convencional de classes de noms —dins de sistemes formals, segons Corbett (1991)—, a la distinció, tendencial, de diverses categories semàntiques —dins de sistemes semàntics (Corbett 1991)— i també a distincions com la que hi ha entre pronoms referits generalment a persona, com *qui*, *algú* o *ningú*, o a cosa, com *què*, *quelcom* o *res*.

Tractant de les llengües romàniques, el terme *gènere* es refereix a la presència de classes de noms generalment convencionals —gènere lèxic—, distingides per marques

(*) L'elaboració d'aquest article s'ha valgut del finançament del Ministeri de Ciència i Innovació a través del projecte FFI2009-07635.

Les abreviatures utilitzades per a fer referència al llatí i a diverses llengües romàniques són: 0 **ll** llatí, 1 **pr** portuguès, 2 **es** espanyol, 3 **ct** català, 4 **oc** occità, 5 **fc** francès, 6 **fp** francoprovençal, 7 **fl** friülà, 8 **pm** piemontès, 9 **it** italià, 10 **sr** sard, 11 **rs** romanès. A més d'aquestes abreviatures, utilitzo: m. masculí, f. femení, n. neutre, ag. ambigen, sg. singular, pl. plural, S subjecte, CD complement directe. Amb la barra obliqua / separo formes alternatives i amb el signe ~ formes que es troben en oposició.

morfològiques —gènere formal— que s'apliquen amb una certa regularitat, però no necessàriament amb una perfecta sistematicitat, a la distinció del sexe en els humans i eventualment en els altres animats —gènere semàntic. Les marques de gènere es distingeixen d'altres marques de classes de noms, com són les pròpies de cada declinació en les llengües on n'hi ha, perquè tenen una aplicació semàntica almenys parcial i perquè comporten alguna forma de concordança. El gènere en les llengües romàniques sol indicar el sexe dels humans —i dels éssers sobrenaturals, si se'ls n'atribueix— i, de vegades, el dels animals, a més de fer les distincions de neutre que veurem tot seguit; altrament, és d'aplicació generalment arbitrària. En d'altres llengües els gèneres estan associats a categories semàntiques d'una manera més sistemàtica, encara que sovint amb una notable dosi d'arbitrarietat (Corbett 1991: § 2). Hi ha casos en què l'associació semàntica és gairebé estricta; pensem en l'anglès, que fa la distinció, només en els pronoms personals, entre inanimats i humans —o també animats— de sexe masculí o femení, amb una extensió del femení cap a certes categories d'inanimats.

Un cas diferent de gènere semàntic és el de l'oposició entre els pronoms referits a humans, que poden tenir valor general de persona —tipus d'*algú* = *alguna persona*—, i els pronoms anomenats neutres, com ara els que tenen valor general de cosa —tipus de *quelcom* = *alguna cosa*. Les llengües que, com el llatí, tenen gènere masculí, femení i neutre, utilitzen el masculí per als primers i el neutre per als segons. La mateixa mena de pronoms que s'utilitzen (1a) per al valor general de cosa, amb funció no referencial, s'utilitzen (1b) com a elements del discurs sense referent dins de la realitat —és la funció del mal anomenat subjecte expletiu de frases com la francesa *il pleut* 'plou'— i per a referir-se a realitats que no han aparegut al context verbal sota la forma de noms —en diré elements *no actualitzats* (Maré 2012: 89, nota 34)—, però que (1c) hi han aparegut com a pronoms de la mateixa mena o en formes altres que substantius, o que (1d) són presents al context no verbal sense arribar a evocar l'associació amb un nom:

(1) a. no hi havia *res* [cap cosa]
b. **oc alpí** *la* [S clític n.] plòu[1]

1. Aquesta varietat d'occità utilitza una forma específica de pronom per a aquesta funció, a diferència del francès, que utilitza la mateixa forma que per al masculí, *il*, i de l'anglès, que utilitza la mateixa forma, *it*, que per als noms no humans o no explícitament sexuats: [Ø →] *la* plòu ~ [l'òme →] *al* chanta ~ [lo chamin →] *al* baissa.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

c. *això* [que dius] no m'*ho* crec
d. què és *això* que tens aquí?

Adopto l'etiqueta *neutre funcional* per a referir-me als casos en què hi ha expressió formal de les funcions que acabo de descriure i, eventualment, d'altres que rebin la mateixa mena d'expressió. Les llengües romàniques, amb extensions diferents, tenen formes específiques de neutre funcional —*això*, *allò*, *ho*, *res*—, cosa que és del tot diferent de tenir un gènere neutre lèxic, propi d'una classe de noms.

2. DISTRIBUCIÓ DE LES MARQUES DE GÈNERE

2.1 distribució de les marques morfològiques pròpia de les llengües flexives

És un fet conegut que en les llengües flexives no hi ha una correspondència biunívoca entre les funcions gramaticals i les marques que les representen. Les marques de gènere en les llengües romàniques presenten les característiques habituals dels morfemes de les llengües flexives:

i. No apareixen d'una manera sistemàtica: *casa* té un morfema de femení —que no ho és pas en *poeta*— i *sal* no el té.
ii. Poden portar informació de més d'un valor: el morfema /i/ de l'italià *lupi* 'llops' és de masculí plural —no exclusivament de masculí o de plural—, però no és de masculí en *lepri* 'llebres'.

Les llengües amb declinació presenten morfemes que poden dur informació de la classe de declinació, de gènere, de nombre i de cas. En aquest sentit, podem recordar la implicació del gènere amb la declinació en llatí:

(2) *1a declinació*: femenins (*rosa*) i alguns masculins (*nauta* 'mariner').
2a declinació: masculins (*lupus* 'llop', *vir* 'home'), neutres (*vinum* 'vi') i alguns femenins (*malus* 'pomera').
3a declinació: masculins (*frater* 'germà'), neutres (*mare* 'mar', *tempus* 'temps') i femenins (*turris* 'torre', *imago* 'imatge').
4a declinació: masculins (*portus* 'port'), neutres (*genu* 'genoll') i femenins (*manus* 'mà').
5a declinació: femenins (*res* 'cosa') i *dies* 'dia', masculí o femení.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

2.2 classes de substantius i d'adjectius segons les seves terminacions

Un vestigi d'aquesta implicació són les classes flexives dels substantius i dels adjectius en les llengües romàniques, definides segons les seves terminacions. En faré una presentació sumària, sense pretendre ser complet ni tan sols per a les llengües que cito. Tenint en compte que hi ha hagut reinterpretacions d'aquestes terminacions i la incorporació al llarg del temps de mots que no han evolucionat directament des del llatí, s'hi poden retrobar, reagrupades, les declinacions llatines. Per exemple, en espanyol hi ha substantius:

(3) a. En *a*, que continuen la primera declinació: femenins (*rosa*) i alguns masculins (*poeta*).
b. En *o*, que continuen la segona i la quarta declinacions: masculins (*lobo*) i algun femení (*mano*). Paraules com *radio* o *moto* funcionen actualment com *mano*.[2]
c. En *e* / Ø, que continuen la tercera declinació i poden recollir algun element de la cinquena: masculins (*hombre*, *pan*) i femenins (*noche*, *ciudad*).[3]

Un cas notable del que he anomenat reinterpretació de les terminacions és la presència de noms masculins en *o* que provenen de neutres de la tercera com *tempus*, *corpus* o *pectus*: *tiempo*, *cuerpo*, *pecho*.

Alguns substantius referits a éssers sexuats presenten una oposició de gènere que comporta de fet una relació de derivació; així, la relació entre *fill* i *filla*, *forner* i *fornera* o *gos* i *gossa* és la que hi ha entre dos noms que semànticament es diferencien pel sexe dels elements a què es refereixen i formalment s'oposen gràcies a la flexió de gènere.[4] El desplegament complet de la flexió de gènere es dóna com a tal en els adjectius. Des d'aquesta perspectiva, en espanyol ens trobem amb dues classes flexives que corresponen a l'agrupament dels dos primers tipus de noms, per una banda, i al tercer, per l'altra:

2. En italià, els mateixos termes, introduïts de manera anàloga, són invariables pel que fa al nombre, com, de fet, també ho havia estat *mano*: *la radio ~ le radio*; *la mano ~ le mani*, antigament *la mano ~ le mano* —situació conservada en algunes varietats centremeridionals d'Itàlia (Maiden 1997: 69). Són varietats centremeridionals d'Itàlia les que es parlen al sud de la línia La Spezia-Rimini (Rohlfs 1972: 10).

3. Originàriament la conservació de la *e* final tenia a veure amb el context consonàntic; la incorporació de cultismes i de manlleus ha introduït mots que presenten aquesta *e* sense que en persisteixi la justificació fonètica: cf. *sed* però *sede*.

4. En aquest context, també se citen habitualment els casos en què aquestes correspondències comporten noms d'arrel diferent: *dona ~ home*, *vaca ~ toro*. Solen formar part de sistemes més complexos en què es distingeixen les edats i, tractant-se d'animals, els mascles castrats o sencers.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

(4) a.

m. sg.	*f. sg.*	*m. pl.*	*f. pl.*
corto	corta	cortos	cortas

b.

m. i f. sg.	*m. i f. pl.*
verde	verdes
cruel	crueles

Com es pot veure a l'últim exemple, els mots acabats en consonant prenen una *e* davant de la *s* del plural, o, dit d'una altra manera, en plural no hi ha la divisió entre mots acabats en *e* i en Ø.

La situació del portuguès seria paral·lela a la de l'espanyol si no fos pels canvis causats per determinades evolucions fonètiques. Així, la caiguda de la *n* intervocàlica, els fenòmens de nasalització i la igualació dels diftongs nasals *ão* i *õo* han produït casos com els de *mão* 'mà', *cão* 'gos' i *razão* 'raó', substantius acabats tots en el mateix diftong nasal en singular i diferenciats només pel seu comportament en plural: *mãos*, *cães*, *razões*. Veiem, doncs, que en la determinació de les classes de substantius i d'adjectius cal tenir present el paper que hi juga la flexió de nombre.

En català, on la *o* i la *e* finals només apareixen com a vocals de suport o com a particularitats que afecten pocs mots, sembla raonable parlar només de dues classes bàsiques de substantius, tot i que la presa en consideració de la flexió de plural ens obligaria a augmentar-ne el nombre:

(5) a. En *a*: femenins (*rosa*) i alguns masculins (*poeta*).
b. En *e* / *o* / Ø, compresa una sèrie de mots en vocal tònica, la majoria caracteritzats per l'aparició d'una *n* en plural: masculins (*coure*, *ferro*, *llop*, *pa*) i femenins (*llebre*, *moto*, *ciutat*, *mà*).

Pel que fa als adjectius, el punt de vista del desplegament de les oposicions ens porta a postular, a més de les dues classes que trobem en espanyol, una tercera, que, atenint-nos a la pronunciació de les varietats occidentals, presenta neutralització de gènere només en plural:

(6) a.

m. sg.	*f. sg.*	*m. pl.*	*f. pl.*
curt	curta	curts	curtes
fort	forta	forts	fortes
fosc	fosca	foscos	fosques
guerxo	guerxa	guerxos	guerxes

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

b. *m. i f. sg.* *m. i f. pl.*
diferent diferents
amable amables

c. *m. sg.* *f. sg.* *m. i f. pl.*
pobre pobra pobres

Entre els exemples de la classe (6a) hi ha l'adjectiu *fort*, que es comporta igual que *curt*, a diferència del que ocorre amb el seu paral·lel espanyol *fuerte*, que no presenta flexió de gènere. Constatem, doncs, que en català ha existit la tendència, relacionada amb l'apòcope vocàlica i consumada en francès o en occità, a generalitzar el funcionament de la primera mena d'adjectius.

En italià la mateixa distribució dels substantius que hem vist en espanyol presentaria un caràcter més regular, amb *e* final en paraules com *pane* o *sale*, si no fos per la caiguda de la síl·laba final en mots com *libertà* 'llibertat' i *virtù* 'virtut'.

D'altra banda, en italià centremeridional i en algunes varietats italianes del nord, com el lígur o el romanyol, existeix una classe de substantius, força limitada en italià estàndard, que concorden amb masculins en singular i amb femenins en plural i que anomenarem ambígens (cf. Maiden 1997: 71-73)[5]

(7) l'uovo 'l'ou' ~ le uova, il dito 'el dit' ~ le dita, il braccio 'el braç' ~ le braccia

Com es pot veure, aquests substantius han heretat o han adoptat la terminació *a*, característica del nominatiu i l'acusatiu dels plurals neutres llatins; en lígur, però, com en diverses zones on es parlen varietats centremeridionals (Maiden 1997: 72), en lloc d'aquesta terminació es troba la general dels femenins, *-e* (Toso 1997: 54):

(8) l'euvo ~ e euve, o dïo ~ e dïe, o brasso ~ e brasse

La classe dels substantius ambígens és molt més estesa en romanès. En podem donar els exemples següents, amb l'oposició entre el singular i el plural i la marca posposada d'article definit ressaltada en cursiva (Lamuela & Ani 2006: 24-25):

5. Tradicionalment són anomenats substantius neutres, però el tret que de fet els defineix és el canvi de concordança de gènere que acompanya el canvi de nombre, independentment que puguin presentar una terminació específica, que, en tot cas, no és present en totes les varietats romàniques que coneixen el fenomen.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

(9) *masculins*: lup 'llop' lup*ul* ~ lupi*i*, mânz 'poltre' mânz*ul* ~ mânji*i*, codru 'bosc' codru*l* ~ codri*i*, frate 'germà' frate*le* ~ frați*i*
femenins: capră 'cabra' capr*a* ~ capre*le*, seară 'vespre' sear*a* ~ seri*le*, noapte 'nit' noapte*a* ~ nopți*le*, vreme 'temps' vreme*a* ~ vremuri*le*
ambígens: scaun 'cadira' scaun*ul* ~ scaune*le*, tren 'tren' tren*ul* ~ trenuri*le*, teatru 'teatre' teatru*l* ~ teatre*le*, nume 'nom' nume*le* ~ nume*le*

Es pot observar en aquests exemples que la representació gràfica de la marca del plural masculí és generalment *i*, que en la majoria dels casos correspon a la palatalització de la consonant precedent:

(10) lupi ['lup^{j}], frați ['frats^{j}]

En el mot *codri* ['kodri] es manté la pronunciació [i] darrere d'un grup d'obstruent i líquida, [dr]. La marca del plural femení, pròpia de mots femenins i ambígens, presenta una variabilitat més gran, representada per les formes *e* [e], *i* [^{j}] / [j], *uri* [ur^{j}] i *le* [le]:

(11) capre, scaune, seri ['ser^{j}], vremuri, trenuri

Ja es veu que les diverses combinacions possibles de morfemes de singular i de plural, afegint-hi els casos d'invariabilitat de les dues formes, donaran lloc a una notable varietat de classes flexives; atenent a aquest principi de les combinacions possibles de formes, el romanès té set classes d'adjectius, als quals es poden afegir els que són completament invariables (Lamuela & Ani 2006: 24-25, 32-33).

El sufix romanès de plural *uri*, que acabem de veure, prové de la reinterpretació com a sufix del final *ora* dels nominatius i els acusatius de plural dels neutres de la mena de *tempus*, *corpus* o *pectus* —*tempora*, *corpora* o *pectora*. Val a dir que també era present en el toscà medieval i que té paral·lels en moltes varietats italianes centremeridionals actuals sota diverses variants —*ora*, *ura*, *ərə*, *uri*, *uri* ~ *ure*—, generalment en substantius ambígens o masculins (Maiden 1997: 73). Així, per exemple, en salentí septentrional trobem (Mancarella 1975: 15):[6]

6. Per facilitar i unificar les citacions de formes de les varietats italianes centremeridionals, adopto el criteri d'utilitzar les convencions gràfiques de l'italià tot representant l'schwa amb el signe *ə*, escrivint com a dobles les consonants llargues inicials de mot i indicant amb un accent la síl·laba tònica diferent de la penúltima

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

(12) *masculins*: lu sicchiu 'la galleda' ~ li sécchiuri, lu luecu 'el lloc' ~ li lócuri, lu puzzu 'el pou' ~ li pózzuri
femení (provinent d'un neutre llatí): la capu 'el cap' ~ li càpuri

Tal com hem anat veient, l'agrupament dels noms en funció del sistema d'oposicions de masculí i femení i de singular i plural, i de les marques específiques que s'utilitzen, dóna diferents configuracions de classes flexives de noms i d'adjectius segons les diverses varietats romàniques.

2.3 Vacil·lacions en l'atribució de gènere

El caràcter arbitrari del gènere en les llengües romàniques es palesa en les variacions de la seva atribució al llarg de l'evolució des del llatí, que, tal com era d'esperar, afecten particularment les classes flexives sense marca visible. Al quadre següent apareixen algunes de les variacions representatives d'aquest fenomen:[7]

(13)

	MEL *n.*	LAC *n.*	SAL *m.*	SANGUIS *m.*	FLOS *m.*	DENS *m.*
ll						
pr	mel *m.*	leite *m.*	sal *m.*	sangue *m.*	flor *f.*	dente *m.*
es	miel *f.*	leche *f.*	sal *f.*	sangre *f.*	flor *f.*	diente *m.*
ct	mel *f.*	llet *f.*	sal *f.*	sang *f.*	flor *f.*	dent *f.*
oc	mèl *m.*	lach *m.*	sal *f.*	sang *m./f.*	flor *f.*	dent *f.*
fc	miel *m.*	lait *m.*	sel *m.*	sang *m.*	fleur *f.*	dent *f.*
fp	më *m./f.*	lacë *m.*	sa *m.*	san *m.*	fleur *f.*	den *f.*[8]
fl	mîl *f.*	lat *m.*	sâl *m.*	sanc *m.*	flôr *f.*[9]	dint *m.*
pm	mel *m./f.*	làit *m.*	sal *f.*	sangh *m.*	fior *f.*	dent *m.*
it	miele *m.*	latte *m.*	sale *m.*	sangue *m.*	fiore *m.*	dente *m.*

i el timbre obert o tancat de la *e* i de la *o* tòniques amb un accent respectivament greu o agut, excepte en els diftongs, que solen tenir vocal tancada.

7. El quadre que presento segueix el de Sánchez Miret (2007: 263), que he modificat utilitzant sobretot informacions de Rohlfs (1971).

8. Les dades del francoprovençal corresponen al valdostà (Chenal & Vautherin 1997). La paraula *lacë* no prové de la forma llatina *lacte* —variant documentada del clàssic *lac*—, com en les altres llengües, sinó versemblantment d'un diminutiu *lacticellu(m)*. La forma fonètica de la paraula *fleur* fa pensar en un francesisme.

9. En friülà actual *flôr* és un femení amb el significat de 'part excel·lent d'alguna cosa'; l'ús del masculí amb el significat de 'flor' és indubtablement un italianisme.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

sr	mele *m.*	late *m.*	sale *m.*	sambene *m.*	frore *m.*	dente *f.*
rs	miere *f.*	lapte *ag.*	sare *f.*	sânge *ag.*	floare *f.*	dinte *m.*

Hi ha, en tot cas, categories semàntiques que tendeixen a presentar un determinat gènere —els noms de qualitats i altres abstractes solen ser femenins—, i és interessant el cas de les distincions entre substantius de la mateixa arrel i gènere diferent, en què és freqüent que el femení es refereixi a un objecte més gran, com en els següents mots catalans (Clua 2002: 525):

(14) prat ~ prada, cistell ~ cistella, sac ~ saca, plat ~ plata

2.4 variació en l'extensió de les marques de gènere en les llengües romàniques

Un altre aspecte de l'evolució de les marques de gènere és la variació en l'extensió de les marques paleses. D'una banda, hi ha hagut erosió de les oposicions a causa de fenòmens de neutralització fonològica: en català oriental es confonen els finals de *llibre* i *cabra* i en francès els de *livre* i *chèvre*. D'altra banda, en diverses llengües hi ha hagut tendència a generalitzar la marca de l'oposició de gènere en els adjectius, tendència que s'ha completat pràcticament en francès o en occità: en català, tal com ja hem vist, hi ha oposicions que no són etimològiques i que no existeixen en espanyol: *verd ~ verda*, *fort ~ forta*, i, col·loquialment, *diferent ~ diferenta* o *feliç ~ feliça*. De manera semblant, en diverses varietats romàniques es coneix una tendència a fer coincidir les terminacions dels substantius amb marques explícites del seu gènere lèxic. Així, al nord-oest dels Abruços, en una zona de distinció entre *o* i *u* finals —vegeu el que en dic més endavant—, existeixen noms com *valla* 'vall' i *pèdu* 'peu' en lloc de formes en *e* com les italianes *valle* i *piede* (Giammarco 1979: 132). Aquestes regularitzacions de les terminacions caracteritzen especialment els femenins, com és el cas a Castro dei Volsci, al sud del Laci (Vignoli 1911: 157):

(15) canzóna 'cançó', saluta 'salut', faucia 'falç', vóləpa 'guilla'

En alguns llocs els canvis fonètics han comportat que el gènere formal, a part de deixar de palesar-se en molts casos, hagi pogut adoptar manifestacions d'un grau

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

notable de complexitat. En francès, a causa de l'emmudiment de la *e* àtona, el gènere se sol expressar pel canvi o, més generalment, per l'aparició d'una consonant:

(16) *m.* sec [ˈsɛk] ~ *f.* sèche [ˈsɛʃ], *m.* vert 'verd' [ˈvɛʁ] ~ *f.* verte [ˈvɛʁt],
m. prêt 'preparat' [ˈpʁɛ] ~ *f.* prête [ˈpʁɛt], *m.* blanc [ˈblɑ̃] ~ *f.* blanche [ˈblɑ̃ʃ]

Moltes varietats centromeridionals italianes presenten evolucions de les vocals tòniques condicionades per la presència històrica, mantinguda actualment o no, de *i* o de *u* finals o posttòniques. El napolità, per exemple, redueix a un schwa totes les vocals de les síl·labes posttòniques que no es trobin en posició prenominal, però la vocal tònica presenta els resultats de la influència de les vocals que la seguien abans del procés de reducció vocàlica; s'hi troben, doncs, les correspondències següents (De Blasi & Imperatore 2000: 38-39):

(17)

davant d'antigues [a], [e], [o]		*davant d'antigues [i], [u]*	
ɛ — -e	*m. sg.* o dèntə 'la dent'	ɛ > je — -i	*m. pl.* e dientə
e — -e	*m. sg.* o péscіə 'el peix'	e > i — -i	*m. pl.* e piscіə
ɔ — -e	*m. sg.* o pòntə 'el pont'	ɔ > wo — -i	*m. pl.* e puontə
o — -e	*m. sg.* o nəpótə 'el nebot, el nét'	o > u — -i	*m. pl.* e nəputə
ɛ — -a	*f. sg.* a tèrra 'la terra'	ɛ > je — -u	*m. sg.* o tiempə 'el temps'
		ɛ > je — -i	*m. pl.* e tiempə
e — -a	*f. sg.* chéstə 'aquesta'	e > i — -u	*m. sg.* chistə 'aquest'
e — -o	*n.* chéstə 'això' ~ 'aquest'	e > i — -i	*m. pl.* chistə 'aquests'
ɔ — -a	*f. sg.* a pòrtə 'la porta'	ɔ > wo — -u	*m. sg.* o puortə 'el port'
		ɔ > wo — -i	*m. pl.* e puortə 'els ports'
o — -a	*f. sg.* a póntə 'la punta'	o > u — -u	*m. sg.* o cuntə 'el conte'
		o > u — -i	*m. pl.* e cuntə 'els contes'

Les vocals tòniques *a*, *i* i *u* no estan subjectes als efectes del condicionament de la vocal successiva:

(18) a. o canə 'el gos' (-e > -ə) ~ e canə 'els gossos' (-i > -ə)
b. o filə 'el fil' (-u > -ə) ~ e filə 'els fils' (-i > -ə)

Tal com mostren els exemples, en les paraules masculines que havien tingut *e* final el condicionament produeix formes distintes en singular i en plural. El mateix fenomen fa que la distinció de gènere es manifesti de manera no sistemàtica. Així,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

mitjançant l'oposició [ˈo] ~ [ˈu], en el substantiu *guaglión*ə 'noi' la forma de masculí plural es destaca de totes les altres, mentre que a l'adjectiu *róss*ə 'vermell' es distingeixen els dos gèneres però no hi ha cap diferència entre les formes de singular i de plural:

(19)	a.	o — -e	*m. sg.* o guaglión*ə*	o > u — -i	*m. pl.* e guagliun*ə*
		o — -a	*f. sg.* a guaglión*ə*	o — -e	*f. pl.* e gguaglión*ə*
	b.	o > u — -u	*m. sg.* russ*ə* 'vermell'	o > u — -i	*m. pl.* russ*ə*
		o — -a	*f. sg.* róss*ə* 'vermella'	o — -e	*f. pl.* róss*ə*

Una observació general que deriva de les constatacions precedents és que les característiques de les diferents classes flexives imposen restriccions a la manifestació de les distincions morfològiques.

3. LA CONCORDANÇA DE GÈNERE

3.1 casos de concordança

La concordança de gènere en les llengües romàniques es produeix, quan la classe flexiva ho permet, (20a) en els pronoms, (20b) dins del sintagma nominal, (20c) amb els predicats nominals i els predicatius i (20d) en alguns participis de formes verbals compostes:

(20) a. aquest llibre m'agrada, aquell no
a'. la persona que tu dius no la veig
b. la casa verda
b'. aquella casa tan gran
c. aquesta pel·lícula és molt bona
c'. la va deixar desconcertada
d. **it** [S m. sg.] è venuto [m.] poco fa ~ [S f. sg.] è venuta [f.] poco fa 'ha vingut fa poc'
d'. l'he comprada jo

Existeix una casuística molt complexa relativa al funcionament de la concordança dels participis de les formes verbals compostes que no tractaré aquí.[10] L'observació

10. Vegeu, per exemple, Loporcaro (1998).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

dels casos mencionats permet de constatar que en les llengües romàniques les possibilitats de concordança de gènere es limiten, en principi, als substantius, els adjectius, els determinants —tal com els definiré al § 5.1—, els pronoms i les formes nominals del verb, que es pot considerar que constitueixen una categoria d'elements nominals. Tanmateix, la presència de subjectes clítics, prou habitual entre les varietats romàniques, crea un funcionament pròxim a la concordança de gènere del verb amb el seu subjecte, tal com es pot observar en els següents exemples del friülà, on els subjectes clítics dupliquen normalment els tònics:

(21) a. **fl** gno fradi *al* [S clític m. sg.] ven doman / lui *al* ven doman
'el meu germà ve demà' / 'ell ve demà'
b. **fl** mê sûr *e* [S clític f. sg.] ven doman / jê *e* ven doman
'la meva germana ve demà' / 'ella ve demà'

Si (22a) falta el subjecte tònic i (22b) a més hi ha inversió del subjecte clític en frases interrogatives, tenim:

(22) a. **fl** *al* [S m. sg.] ven doman ~ *e* [S f. sg.] ven doman 've demà'
b. **fl** vegni*al* [S m. sg.] doman? ~ vegni*e* [S f. sg.] doman? 've demà?'

Un cas especial és el que ha estat documentat en algunes poblacions del sud de les Marques, particularment a Ripatransone (cf. Vignuzzi 1988 i 1997), on hi ha concordança de gènere generalitzada entre el subjecte i el predicat. Així, les formes verbals la fan sistemàticament; les del present d'indicatiu de *magnà* 'menjar' tenen la terminació *-u* quan el subjecte és singular masculí, *-i* quan és plural masculí, *-e* quan és singular femení, *-ə* quan és neutre o plural femení, amb la particularitat que [ə] i [a] finals alternen i hi ha la realització [a] davant de pausa (Parrino 1967: 156, 160; Ferrari-Bridgers 2010: 122):[11]

(23)	S m.	S f.	S n.
1a sg.	magnu	magne	
2a sg.	magnu	magne	
3a sg.	magnu	magne	magnə /-a

11. Aquest neutre és el que he anomenat neutre funcional, que, com veurem després, en aquesta zona també es refereix a noms no comptables.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

1a pl.	magnémi	magnémə /-a
2a pl.	magnéti	magnétə /-a
3a pl.	magni	magnə /-a

Així, es dirà:

(24) issu magnu ~ ésse magne ~ sə magnə / -a
'ell menja' ~ 'ella menja' ~ 'es menja'

Ara bé, les marques apareixen també en pronoms, adverbis o noms vinculats estretament al verb (Parrino 1967: 166):

(25) iss*u* ci'à sét*u* ~ ésse ci'à séte ~ iss*i* ci'à sét*i* ~ éssə ci'à sétə */-a*
'ell té set' ~ 'ella té set' ~ 'ells tenen set' ~ 'elles tenen set'

Aquestes terminacions corresponen a les marques característiques dels articles definits (Ferrari-Bridgers 2010: 115):[12]

(26) *m. sg.* lu vestitə ~ *m. pl.* li vestitə ~ *f. sg.* le case ~ *f. pl.* lə casə /-a ~ *n.* lə légnə /-a
'el vestit' ~ 'els vestits' ~ 'la casa' ~ 'les cases' ~ 'la llenya'

3.2 Àmbits de concordança

Corbett (2006: § 2) utilitza tres nocions que ens poden ser útils per a l'estudi del funcionament del gènere en les llengües romàniques: controladors, palesadors i àmbits de concordança —*controllers*, *targets* i *domains*. Un controlador de la concordança de gènere és un element amb gènere semàntic o lèxic que és a l'origen de la concordança que es manifesta en altres elements del discurs, els palesadors de la concordança. Així, en el sintagma *la llebre petita*, el substantiu *llebre*, que en aquest cas no palesa formalment el seu gènere, és el controlador de la concordança que es manifesta en els dos palesadors *la* i *petita*; si prenem *la casa gran*, el gènere es manifesta al controlador *casa* però no al palesador *gran*. L'àmbit de concordança, segons Corbett, correspon a l'extensió del discurs —sintagma, clàusula o frase— en què es manifesta una concordança donada; em sembla més operatiu entendre'l com l'àmbit que comprèn el

12. Els indefinits, limitats al singular, presenten el mateix vocalisme: *m.* nu ~ *f.* ne ~ *n.* nə.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

conjunt dels palesadors d'una mena de concordança determinada. Els diversos casos en què hem vist que es produeix concordança de gènere en les llengües romàniques defineixen àmbits diversos de concordança, que serà oportú de redefinir en els termes següents per a poder tractar els fenòmens que analitzaré tot seguit:

a) àmbit dels elements coreferents, que concerneix els pronoms
b) àmbit prenominal dins del sintagma nominal
c) àmbit postnominal, que sovint es combina amb el següent en un únic àmbit
d) àmbit de la predicació, que també comprèn els participis de les formes verbals compostes.

Més endavant donaré més arguments que justifiquen la delimitació d'un àmbit prenominal; ara podem recordar que en alemany els adjectius que precedeixen el nom porten marques de flexió i els que en van al darrere o funcionen com a predicats són invariables, i que, inversament, en diverses varietats romàniques es troben comportaments com el de l'adjectiu en provençal, que pot portar marca de plural davant del nom i no al darrere:

(27) **oc provençal** mei braveis amics [mej ˌbʁavejz aˈmi] ~ d'amics braves [daˈmi ˈbʁave]
'els meus bons amics' ~ 'amics bons'

4. EL PLURAL I EL FEMENÍ COL·LECTIUS

Entre els mots catalans que hem donat al § 2.3 (14) per a il·lustrar que un substantiu femení pot designar un objecte més extens que un de masculí amb la mateixa arrel, hi havia la parella *prat ~ prada*, que es pot interpretar dient que una *prada* és una extensió de *prats* i, doncs, en un cert sentit, un conjunt de *prats*. En les llengües romàniques, el resultat de molts neutres plurals llatins, acabats en *a* al nominatiu i a l'acusatiu, ha estat reinterpretat com un femení singular; és el cas de *prada* i també de *fulla*, que en català tant pot tenir un valor individual comptable —*el pati és ple de fulles*— com un valor col·lectiu no comptable —*a la tardor cau la fulla dels arbres*. En romanx hi ha una classe de femenins que s'oposen, amb valor de col·lectius o de substantius de matèria, a masculins comptables que presenten regularment l'oposició entre singular i plural. En dono exemples de l'engadinès (Liver 1991: 20):

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

(28)	*masculí singular*	*masculí plural*	*femení col·lectiu*	
	il crap 'la pedra'	ils craps	la crappa	la crappa es düra
	il grip 'la roca'	ils grips	la grippa	
	il lain 'la fusta'	ils lains	la laina	
	l'öss 'l'os'	ils öss	l'ossa	
	il daint 'el dit'	ils daints	la dainta	
	il bratsch 'el braç'	ils bratschs	la bratscha	
	il schnuogl 'el genoll'	ils schnuogls	la schnuoglia	

Encara que no s'hi donin amb la mateixa sistematicitat, podem trobar les mateixes distincions en d'altres llengües romàniques, com el mateix català, on hi ha, per exemple, *el roc ~ els rocs ~ la roca*.

En italià estàndard, i en d'altres varietats romàniques parlades a Itàlia, es troben plurals de mots ambígens en *a* que, tot i comportar-se morfològicament com a comptables, també tenen aquest valor col·lectiu, oposat al valor estrictament plural de les formes masculines en *i*, com es pot veure per la duplicitat de les traduccions catalanes possibles (Marcantonio & Pretto 1991: 328):

(29) a. l'urlo 'el bram, el crit' ~ le urla 'els brams' / 'la cridòria' ~ gli urli 'els brams'
b. il muro 'la paret' ~ le mura 'les muralles' / 'la muralla' ~ i muri 'les parets'
c. l'osso 'l'os' ~ le ossa 'els ossos' / 'l'ossada' ~ gli ossi 'els ossos'

a'. urla plebee 'brams plebeus' ~ caccia certi urli! 'deixa anar uns brams!'
b'. le mura della città 'les muralles de la ciutat' ~ i muri divisori 'les parets divisòries'
c'. le ossa dello scheletro 'els ossos de l'esquelet' ~ gli ossi del lesso 'els ossos de l'escudella'

5. L'ÚS DEL NEUTRE FUNCIONAL PER A EXPRESSAR L'OPOSICIÓ ENTRE COMPTABLE I NO COMPTABLE

5.1 El neutre funcional i l'oposició entre comptable i no comptable: qüestions prèvies

L'asturianolleonès i diverses varietats del centre i del sud d'Itàlia apliquen les marques pròpies del neutre funcional i, eventualment, altres marques assimilables a les de gènere per a fer una distinció formal entre noms comptables i no comptables.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

A diferència de les marques de masculí i de femení, aquestes marques tenen valor semàntic general i de fet fan una distinció més aviat relacionada amb el nombre o, si es vol, amb la poca pertinència del nombre (Fernández-Ordóñez 2006-2007). Val la pena, abans de parlar-ne, de fer una sistematització d'alguns aspectes de descripció gramatical a fi d'entendre millor el funcionament d'aquestes terminacions i, a més a més, la qüestió de l'ús del gènere formal femení per a expressar el neutre funcional, que també vull discutir tot seguit.

És útil de considerar que existeix una classe de mots que es poden anomenar determinants i que comprenen els articles i els adjectius determinatius amb els pronoms que hi estan relacionats. A partir d'aquest plantejament, constatem que els determinants, particularment els demostratius i els indefinits, poden ser de les menes següents:[13]

i. Adjectius:

(30) a. *aquest* llibre
b. *algun* llibre
c. *cap* llibre

ii. Pronoms directament relacionats amb els adjectius:

(31) a. no en tens *algun* [de llibre] dels que a mi m'agraden?
b. d'*aquests* [llibres] no me n'interessa *cap*

S'ha avançat la interpretació que es tracta de l'adjectiu utilitzat amb el·lipsi del nom, però ja es veu que exemples com el de (31a), amb presència de la partícula *en*, requereixen una explicació més complexa i, a més, s'ha de fer notar que hi pot haver diversitat de formes: *cada* llibre ~ *cada un*; en baleàric: *qualque* llibre ~ *qualcun*.

iii. Pronoms estrictes —sense vinculació amb la funció d'adjectius— referits a humans; són característics els que tenen el valor general de persona: *algú*, *ningú*. És interessant d'observar que una forma de plural pot tenir aquest valor quan es tracta de pronoms amb valor positiu:

13. Aquí prescindeixo d'altres aspectes que també podrien tenir interès però que complicarien massa l'exposició, com ara la relació dels determinants amb els adverbis.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

(32) a. *algú* pensa… / *alguns* pensen…
b. *tothom* diu… / *tots* diuen…

iv. Pronoms de neutre funcional: *això*, *quelcom*, *res*.

A part de cobrir el valor general de persona, funció pròpia de formes sense valor referencial, els pronoms referits a humans poden cobrir funcions díctiques o anafòriques. Ho podem veure en el funcionament dels demostratius (33a) com a díctics, referits a elements presents en el context material, (33b) com a anafòrics, referits a elements del context discursiu, o (33c) introduint una especificació i formant part d'expressions amb valor general de persona, amb la particularitat que s'hi utilitza el femení quan l'àmbit de referència és un conjunt limitat a dones:

(33) a. *aquest* / *aquesta* [assenyalant algú]
b. m'he trobat l'Eva i en Pasqual; *aquest* / *ell* no me n'ha volgut dir res
c. *aquell que* / *qui* ho faci… *aquella que* ho faci…

Cal mencionar també la relació que existeix entre els determinants i els pronoms de tercera persona. Aquests pronoms, des del punt de vista funcional, equivalen a sintagmes nominals i, igual que els demostratius, poden ser (34a) díctics o (34b) anafòrics:

(34) a. el llibre el té *ell* [referint-se a algú present]
b. l'Eva i en Pasqual em van dir que vindrien, però *ella* ara té feina

De fet, en les llengües romàniques hi ha una relació etimològica entre els articles definits, els demostratius i els pronoms de tercera persona: *el* / *(aqu)ell* / *ell* < **ll** ille.

També pot ser aclaridor per a alguns aspectes del funcionament de les distincions que estudiem aquí, fer un petit excurs sobre l'ús de l'article definit en les llengües romàniques. N'hi ha algunes, com l'occità o les parlades a la península Ibèrica, en què l'article definit, a més d'acompanyar noms, pot acompanyar adjectius, complements nominals i frases relatives:

(35) *el* llibre, *el* blau, *el* del meu germà, *el* que llegeixo

Com es pot veure, es comporta igual que els determinants que he esmentat anteriorment pel que fa a la possibilitat d'aparèixer amb un nom o sense. L'anomenat

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

article neutre de l'espanyol combina aquesta possibilitat amb l'expressió del valor general de cosa:

(36) *lo* azul, *lo* de mi hermano, *lo* que leo

En canvi, d'altres llengües requereixen l'ús d'una forma de demostratiu sense el valor de situació relativa dins de l'espai:

(37) a. **fc** *le* livre, *le* bleu, *celui* de ton frère, *celui* que je lis
b. **it** *il* libro, *quello* blu, *quello* di tuo fratello, *quello* che leggo

És interessant d'observar que la diferència que existeix en espanyol entre *lo pequeño* i *el pequeño* es fa en italià entre *il piccolo* 'les coses petites' i *quello piccolo* 'el [llibre…] petit'. Una hipòtesi que sembla plausible és que en italià l'adjectiu amb valor genèric apareix substantivat amb l'article i en canvi l'ús del demostratiu correspon al d'un determinant sense nom, mentre que en espanyol la forma *lo* té el mateix caràcter que els pronoms amb valor general de cosa i rep l'especificació de l'adjectiu d'una manera semblant a com es pot dir *res blau* = *cap cosa blava*. Amb l'article en plural, de manera semblant al que ocorre amb alguns determinants, podem expressar el valor general de persona, especificat com en el cas de l'article *lo* espanyol: *els / les de casa*, *els / les de Mataró*.

El romanès, que usa habitualment un article posposat que probablement ja es pot interpretar com un sufix, coneix dues altres formes de l'article: (38a) una que típicament acompanya els adjectius i les relatives i (38b) una altra que introdueix els possessius i els complements de nom amb valor possessiu (Lamuela & Ani 2006: 43-46):

(38) a. *m. sg.* cel, *f. sg.* cea, *m. pl.* cei, *f. pl.* cele
b. *m. sg.* al, *f. sg.* a, *m. pl.* ai, *f. pl.* ale

Tindrem, doncs:

(39) **rs** carte 'llibre' *f.*, carte*a* 'el llibre', *cea* albastră 'el blau', *a* fratelui tău 'el del teu germà', *cea* din bibliotecă 'el de la biblioteca', *cea* pe care o citesc 'el que llegeixo'[14]

14. Per tal de desfer malentesos, remarco que tradueixo amb l'article *el* formes romaneses de femení, *cea* i *a*, perquè entenc que es manté la referència al mot *llibre*.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

L'ús de l'article *cel* per a introduir adjectius darrere de noms determinats produeix un efecte d'insistència:

(40) a. **rs** prieten*ul cel* adevărat 'l'amic [el] de debò'
b. frunz*a cea* verde 'la fulla [la] verda'

5.2 el neutre funcional en asturià

Se sol presentar com un fenomen rellevant de l'asturianolleonès la concordança triple dels adjectius en masculí (*u*), en femení (*a*) i en neutre (*o*), pròpia del centre d'Astúries i regida per diversos factors, entre els quals destaca com a específic el caràcter no comptable dels noms. La concordança regida per aquest factor és igualment present a l'est d'Astúries (Neira 1980: 96) i a Cantàbria, aquí amb convergència de la *o* final amb la *u*. També s'estén, sobre la base de la confusió a favor de la *o* final i amb un abast variable, a una franja central de la península Ibèrica que davalla de nord a sud fins a la muntanya de Toledo (Fernández-Ordóñez 2006-2007). En els exemples següents, demanen la concordança en *o* els substantius que, independentment del seu gènere lèxic, designen entitats percebudes com a contínues pel fet de referir-se a matèries o a col·lectius: *carbón* m., *xente* f. i *lleche*, que presenta dialectalment tant el gènere lèxic masculí com el femení (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 90):

(41) a. llibru malu ~ novela mala ~ carbón malo
'llibre dolent' ~ 'novel·la dolenta' ~ 'carbó dolent'
b. home xustu ~ muyer xusta ~ xente xusto
'home just' ~ 'dona justa' ~ 'gent justa'
c. vasu bebíu ~ xarra bebida ~ lleche bebío
'got begut' ~ 'gerra beguda' ~ 'llet beguda'

Podem examinar de manera sumària els casos en què es manifesta en asturià la distinció que tractem, seguint la gramàtica de l'Academia de la Llingua Asturiana (2001). Això ens permetrà de donar una visió essencial del fenomen tractat, però s'ha de tenir present que la situació sociolingüística de l'asturianolleonès i la variació habitual de les llengües comporten un ús real bastant menys regular que el que apareix en la

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

presentació d'una forma de llengua codificada.[15] Les marques apareixen sistemàticament (42a) dins dels pronoms de tercera persona i (42b) els determinants; dins dels adjectius qualificatius (42c), se sotmeten a les limitacions pròpies de les seves classes flexives (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 142, 144, 97, 103, 116, 120, 90):

(42) a. *pronoms tònics de 3a*: *m. sg.* él / elli, *f. sg.* ella, *n.* ello, *m. pl.* ellos, *f. pl.* elles
pronoms clítics de 3a de CD: *m. sg.* lu, *f. sg.* la, *n.* lo, *m. pl.* los, *f. pl.* les
b. *articles*: *m. sg.* el, *f. sg.* la, *n.* lo, *m. pl.* los, *f. pl.* les
demostratius: *m. sg.* esti, *f. sg.* esta, *n.* esto, *m. pl.* estos, *f. pl.* estes
m. sg. esi, *f. sg.* esa, *n.* eso, *m. pl.* esos, *f. pl.* eses
m. sg. aquel / aquelli, *f. sg.* aquella, *n.* aquello, *m. pl.* aquellos, *f. pl.* aquelles
quantitatius: *m. sg.* pocu 'poc', *f. sg.* poca, *n.* poco, *m. pl.* pocos, *f. pl.* poques
m. sg. tou 'tot', *f. sg.* toa, *n.* too, *m. pl.* toos, *f. pl.* toes
indefinits: *m. sg.* dalgún / dalgunu 'algun', *f. sg.* dalguna, *n.* dalguno, *m. pl.* dalgunos, *f. pl.* dalgunes
c. *1 terminació*: un home llibre ~ una muyer llibre ~ xente llibre
'un home lliure' ~ 'una dona lliure' ~ 'gent lliure'
1 o 2 terminacions: rapaz falador ~ moza faladora ~ xente falador / faladoro
'noi parlador' ~ 'noia parladora' ~ 'gent parladora'
3 terminacions: asientu moyáu ~ cara moyada ~ madera moyao
'seient mullat' ~ 'cara mullada' ~ 'fusta mullada'

Pel que fa als substantius, les formes originàries procedents de la segona declinació llatina havien de tenir la terminació *u* (< **ll** ŭm), d'acord amb l'anàlisi de Lüdtke (1965, 1979, 2001, 2003) segons la qual la nasalització de la *u* breu en el final llatí ŭm va impedir que aquesta *u* donés com a resultat una *o* tancada, que és altrament el resultat regular de la *u* breu llatina en aquestes varietats. En la zona central d'Astúries existeixen diverses distribucions de *u* i *o* finals i no s'hi dóna de cap manera la generalització de la *o* per als no comptables (Fernández-Ordóñez 2006-2007: § 5.4.2); la forma codificada de la llengua estableix l'expressió de l'oposició comptable ~ no comptable en els substantius només per a les parelles *fierru* 'ferro' ~ *fierro*, *filu* 'fil' ~ *filo*, *pelu* 'pèl, cabell' ~ *pelo* (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 76).

15. Vegeu Fernández-Ordóñez (2006-2007) per a una descripció basada sobre els materials obtinguts per al *Corpus Oral y Sonoro del Español Rural (COSER)*.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

Aquest neutre funcional correspon als valors següents:

i. Valors generals en les altres llengües romàniques (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 326, 380):

(43) a. *lo* murni*o* 'el [que és] trist'
b. *ello*, bon*o* o mal*o,* ye asina '[això], bo o dolent, és així'
c. *aquello* mariell*o* 'allò groc'
d. *eso* díxite*lo* yo y nun me fixisti casu 'això t'ho vaig dir jo i no em vas fer cas'

ii. Específicament, referència a nocions no expressades per substantius, que, segons el que he dit, també es pot prendre com un dels valors generals del neutre funcional. Tal com il·lustra l'últim exemple, des del moment que es pot considerar que es tracta d'un substantiu, ja no es fa la concordança en neutre (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 377):

(44) a. fumar ye malo 'fumar és dolent'
b. saludar ye educao 'saludar és educat'
c. andar ye cansao ~ l'andar de Xuacu ye cansáu
'caminar és cansat' ~ 'el caminar [la manera de caminar] d'en Xuacu és cansat'

iii. Valor no comptable dels substantius (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 324, 326, 327, 379):

(45) a. ta tol suelu enllenu de fueya sec*o* 'tot el terra és ple de fulles seques'
b. *eso* (fil*o*) blanc*o* ye pa coser 'aquest (fil) blanc és per a cosir'
c. l'anchu (l'anchor, l'anchura) aproxima*o* d'esti edificiu ye de quince metros
'l'ample (l'amplada) aproximat d'aquest edifici és de quinze metres'
d. el fríu (la friúra) xela*o* nun ye d'estes tierres
'el fred (la fredor) glaçat no és [cosa] d'aquesta terra'
e. la lleche bebí*lo* 'la llet me la vaig beure'

En relació amb aquest valor, destaca l'oposició perceptible entre les interpretacions comptables i les no comptables d'un mateix substantiu (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 324):

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

(46) a. una fueya seca ~ tol suelu enllenu de fueya seco
'una fulla seca' [unitat] ~ 'tot el terra ple de fulles seques' [valor col·lectiu]
b. una piedra picuda ~ hai muncha piedra menudo
'una pedra punxeguda' [unitat] ~ 'hi ha moltes pedres menudes' [valor col·lectiu]
c. apuntó'l teléfonu nun papel blancu ~ baxó a la llibrería a mercar papel blanco
'va apuntar el telèfon en un paper blanc' [tros]
~ 'va baixar a la llibreria a comprar paper blanc' [matèria]
d. un güesu rotu ~ una figura de güesu trabayao
'un os trencat' [unitat] ~ 'una figura d'os treballat' [matèria]

Atenent a la distribució de les marques de neutre, observem els següents fets rellevants:

i. Correspon a l'àmbit de concordança dels elements coreferents i a l'àmbit postnominal i de la predicació; així doncs, dins del sintagma nominal només hi ha concordança dels adjectius posposats al substantiu (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 322):

(47) a. el duru carbón ~ el carbón duro 'el carbó dur' / el carbón ta duro 'el carbó està dur'
b. la guapa ropa ~ la ropa guapo 'la roba bonica' / la ropa ye guapo 'la roba és bonica'

ii. És interessant de fer notar que l'article neutre *lo* es fa present quan no s'explicita un substantiu no comptable i que, per tant, cal assumir que esdevé el nucli del sintagma nominal, en el sentit del que hem avançat quan dèiem que en espanyol té el mateix caràcter que els pronoms amb valor general de cosa (Academia de la Llingua Asturiana 2001: 324, 326):

(48) a. la lleche frío 'la llet freda' → lo frío 'la freda'
b. apúrrime'l xelu picao 'acosta'm el gel picat' → apúrrime lo picao 'acosta'm el picat'
c. lo blanco (la pintura) vien bien pa esta parea
'la blanca (la pintura) va bé per a aquesta paret'
~ el blancu (coche) aparcáu ehí cerquina ye'l de Pedru
~ 'el blanc (cotxe) aparcat aquí a prop és el d'en Pedru'

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

5.3 el neutre funcional en italià centremeridional

Si atenem al comportament del vocalisme, fixant-nos específicament en el de les síl·labes finals àtones i deixant de banda Còrsega, podem dividir el domini italià centremeridional en quatre zones:

a) La primera, limitada a l'est per una isoglossa que corre a una certa distància a l'oest de la línia Ancona-Roma (Rohlfs 1972: 10) fins al sud-est de Roma (Pellegrini 1977), correspon a la major part de la Toscana, les zones adjacents de l'Úmbria i el Laci i una petita part de l'oest de les Marques; es caracteritza per la presència generalitzada de la *o* final, sense presència de *u*.

b) La segona correspon a una franja situada a banda i banda de la línia Ancona-Roma fins al sud-est de Roma, entre la zona anterior i la següent, i es caracteritza per la copresència de *o* i *u* finals.

c) La tercera, molt més ampla, va del sud de les Marques i del Laci, cobrint la major part dels Abruços, fins a una línia que deixa al sud el Salento, la major part de la Calàbria i Sicília (Pellegrini 1977). És la zona on és generalment present l'schwa [ə], amb distribucions diferents, entre les quals hi ha la de Nàpols, que comporta la neutralització de totes les vocals posttòniques en [ə].

d) A Sicília, el Salento i la major part de la Calàbria es donen diversos sistemes vocàlics que tenen com a denominador comú la neutralització de l'oposició entre *o* i *u* àtones finals a favor de la segona.[16]

M'ha semblat oportuna la menció d'aquestes quatre zones perquè facilita la delimitació de l'àrea on hi ha manifestació morfològica dels noms no comptables i perquè hi ha una relació indubtable entre els resultats fonètics i el comportament morfològic. Aquesta àrea de fet se sobreposa a la segona zona i a la tercera, exclosos l'extrem meridional (Lüdtke 1979: 96) i una franja de la costa adriàtica que va del nord dels Abruços fins al sud de la província de Foggia, a la Pulla (Giammarco 1979; Valente 1975).

16. Aquesta neutralització també és present a Còrsega excepte per la seqüencia final [ˈeɔ], present en una petita part de l'illa (Dalbera-Stefanaggi 2002: 23-24); però, atenent a les altres característiques lingüístiques, Còrsega no es pot pas considerar compresa dins d'aquesta darrera zona.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

En el cas d'aquestes varietats italianes, les marques apareixen sistemàticament dins dels articles, els pronoms clítics de tercera persona i els demostratius. Prenc els exemples de l'estudi que Vignoli (1911: 161-162, 165-167) va dedicar al dialecte de Castro dei Volsci, situat al sud del Laci, a la província de Frosinone:

(49) *articles*: *m. sg.* gliə, *f. sg.* la, *n.* lə, *m. pl.* gliə, *f. pl.* lə
pronoms proclítics de 3a de CD: *m. sg.* gliə, *f. sg.* la, *n.* lə, *m. pl.* gliə, *f. pl.* lə
pronoms enclítics de 3a de CD (tònics): *m. sg.* igliə, *f. sg.* élla, *n.* éllə, *m. pl.* igliə, *f. pl.* éllə
demostratius: *m. sg.* chistə, *f. sg.* chésta, *n.* chéstə, *m. pl.* chistə, *f. pl.* chéstə (*st* [ʃt])
m. sg. chissə, *f. sg.* chéssa, *n.* chéssə, *m. pl.* chissə, *f. pl.* chéssə
m. sg. chigliə, *f. sg.* chélla, *n.* chéllə, *m. pl.* chigliə, *f. pl.* chéllə

Com es pot veure, aquesta varietat, com la majoria de les altres de la Itàlia centremeridional, presenta demostratius amb tres graus de distància. Val a dir que per als de primera i segona posició existeixen formes escurçades (*stə*…, *ssə*…) en què desapareixen les vocals, *i* ~ *é*, que distingeixen el masculí del neutre.

La distinció entre aquests dos gèneres depèn completament, des d'un punt de vista diacrònic, de la diferència evolutiva descrita per Lüdtke (1965) ILLŬM > *lu*… ~ ILLŬD > *lo*…, que presenta encara aquesta forma en alguns llocs. En d'altres, com a Castro dei Volsci, tot i que les dues vocals, *o* i *u*, s'han confós en *ə*, el masculí es distingeix per la palatalització de la *l* deguda a un condicionament de l'antiga *u* consecutiva (*lu* > *gliə* ~ *lo* > *lə*). També existeixen casos de rotacisme de la *l* vinculats al manteniment de la distinció; per exemple en l'oposició m. *u* ~ n. *ru* documentada al nord-oest de la Lucània (Lüdtke 1979: 67). És notable la manifestació de l'article neutre gràcies a l'efecte de reforçament de la consonant inicial del nom, que es troba a Bari i a Nàpols i que també és produït pel demostratiu (exemples napolitans de De Blasi & Imperatore 2000: 68-69):

(50) a. *m.* o / chistu fierrə ~ *n.* o / chéstu ffierrə
'el / aquest [tros de] ferro' ~ 'el / aquest ferro' [matèria]
b. *m.* o / chistu cafè ~ *n.* o / chéstu ccafè
'el / aquest cafè [dosi]' ~ 'el / aquest cafè' [substància]

La mateixa mena d'evolució que hem vist per a ILLŬM (> *lu*…) i ILLŬD (> *lo*…), parteix dels demostratius llatins ISTŬM i ISTŬD, cosa que fa regular des del punt de vista evolutiu l'oposició entre el m. *chistə* i el n. *chéstə*; en canvi, cal suposar que és

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

analògica la que hi ha entre m. *chissə* i n. *chéssə*, ja que els acusatius masculí i neutre d'IPSE no presentaven cap diferència. De fet no trobem oposició en els pronoms tònics de tercera persona, que presenten una única forma, *issə* (< IPSŬM), oposada al femení *éssa* (Vignoli 1911: 165). A més, hi ha la mateixa situació al dialecte umbre meridional de la zona de Spoleto, que distingeix *u* i *o* àtones finals i on els articles singulars són m. *(l)u* ~ f. *(l)a* ~ n. *(l)o* i els pronoms tònics de tercera persona m. *issu* ~ f. *éssa* (Moretti 1987: 93 i 96); igualment a la zona de Bari, tot i que els pronoms tònics de tercera persona hi provenen de formes de ILLE: m. *jiddə* ~ f. *jèddə* (Valente 1975: 32). La solució d'aquestes varietats contrasta, doncs, amb la de l'asturià (m. *él / elli* ~ f. *ella* ~ n. *ello*), la de l'espanyol (m. *él* ~ f. *ella* ~ n. *ello*), o la que coneix l'italià formal (m. *egli* ~ f. *essa* ~ n. *esso*), per a les quals, en tot cas, cal suposar que la forma de masculí prové d'un nominatiu singular llatí ILLE o *ILLĪ.

Segons el que hem vist, els substantius provinents de la segona declinació llatina haurien de tenir generalment *u* final o bé, en les zones on *o* i *u* finals etimològiques es fonen en *ə* però la *u* antiga es reconeix per la seva acció condicionant de la tònica, se n'haurien de notar els efectes, com de fet és el cas. Allà on es conserva la possibilitat de distingir la pronunciació de *o* i *u* finals, d'una manera semblant al que ocorre en la zona central d'Astúries, es poden trobar diverses distribucions d'aquestes vocals, entre les quals és rara la difusió generalitzada de la terminació *o* com a marca dels substantius amb valor no comptable oposat al comptable (Haase 2000; Maiden 1997), sense ser, de tota manera, un fenomen desconegut: *lo vino* [substància] ~ *lu vinu* [dosi] (Moretti 1987: 95). En alguns punts, l'extensió de la marca de neutre pot arribar als adjectius qualificatius (Haase 2000: 227). Tal com hem vist al § 3.1, un cas excepcional és el de Ripatransone, on la concordança de gènere es manifesta generalment en l'àmbit post-nominal i de la predicació i, a més a més, no es troba restringida als elements nominals.

L'ús del neutre funcional dins de l'àrea itàlica definida correspon als valors següents:

i. Valors generals en les altres llengües romàniques (Vignoli 1911: 165, 182, 163):

(51) a. ca *lə* diciə tu, *chéssə*! ~ mia nòmə nə *ggliə* rəvədìu
'perquè *ho* dius tu, *això*!' ~ 'el meu homònim no *el* vaig tornar a veure'
b. *lə* mia 'el que és meu'
c. *lə* cicə 'el [que és] petit'
d. *lə* tunnə 'el [que és] rodó'

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

e. *lə* bbruttə ‘el [que és] lleig’
f. *lə* nirə ‘el [que és] negre’

ii. Específicament, referència a nocions no expressades per substantius (Vignoli 1911: 163-164):

(52) a. *lə* truoppə ‘el massa’
b. *lə* puocə ‘el poc’
c. *lə* ridə ‘el [fet de] riure’
d. *lə* magnà ‘el [fet de] menjar’
e. *lə* bbévə ‘el [fet de] beure’

iii. Valor no comptable dels substantius (Vignoli 1911: 162-163):

(53) a. *lə* fierrə ‘el ferro’ [matèria] ~ *gliə* fierrə ‘l’agulla de fer mitja’
b. *lə* filə ‘el fil’ [col·lectiu] ~ *gliə* filə [unitat]
c. *lə* francésə ‘el francès’ [llengua]
d. *lə* friddə ‘el fred’
e. *lə* caciə ‘el formatge’
f. *lə* gèlə ‘el gel’
g. *lə* nirə ‘el [color] negre’

Vignuzzi (1988: 625), donant exemples del dialecte de la zona de Rieti, a la part interior del Laci, precisa que, amb substantius referits a persona —*lo prète* ‘capellà’, *lo frate* ‘germà’, *lo carzolaru* ‘sabater’, *lo padre* ‘pare’—, l’article neutre indica la professió o la funció corresponent, oposat al masculí, que introdueix noms amb valor referencial. L’únic exemple que he sabut trobar d’aquest ús el dóna Rohlfs (1969: §419), extret d’un estudi sobre el parlar de Paliano, al sud del Laci:

(54) figliomo fa *lo* [n.] feraro ‘el meu fill fa de ferrer’ ~ chiama *jo* [m.] feraro ‘crida el ferrer’

Sense informacions més precises, i tenint en compte la caracterització que en fa Vignuzzi, en aquest neutre, hi veig més un substantiu que expressa una qualitat, que com a tal no és comptable, que no pas una oposició entre el valor genèric i l’específic. D’altra banda, en l’exemple adduït el sintagma nominal no és un argument del verb sinó que hi forma una perífrasi a la qual aporta el significat concret.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

Pel que fa a la distribució de les marques morfològiques en les varietats centremeridionals italianes, el vehicle sistemàtic de l'expressió del neutre és l'article, i la marca de neutre, des del punt de vista de l'extensió geogràfica, rarament apareix als substantius i encara més rarament als adjectius. Els àmbits de concordança afectats són, doncs, el dels elements coreferents i, d'una manera general, el prenominal; només en alguns llocs la concordança també es manifesta en l'àmbit postnominal i de la predicació, comptant-hi el cas excepcional de Ripatransone. Una particularitat que cal subratllar del funcionament d'aquest neutre és que, tal com destaca Haase (2000), només afecta el gènere masculí lèxic sense tocar en general el comportament del femení. En aquest sentit, val la pena d'esmentar que De Blasi i Imperatore (2000: 72-73) citen exemples napolitans esporàdics de concordança de substantius de matèria femenins amb pronoms neutres:

(55) a carnə nisciunə o bbò 'la carn no la [ho] vol ningú'

5.4 el neutre funcional en romanx sobreselvà

Val la pena de fer menció, ni que sigui molt sumària, de certes característiques de les concordances neutres en sobreselvà. Aquesta varietat de romanx conserva la marca de nominatiu *-s* en els predicats nominals i els predicatius masculins singulars; la *s* és absent si aquests es refereixen a un neutre funcional (Liver 1991: 21):

(56) a. in cavagl vegl ~ il cavagl ei vegl*s* 'un cavall vell' ~ 'el cavall és vell'
b. il proverbi ei ver*s* ~ l'historia ei vera ~ quei ei ver[17]
'el proverbi és cert' ~ 'la història és certa' ~ 'això és cert'

És interessant d'observar que els noms indefinits (no comptables o plurals) sense determinant demanen la concordança neutra (Stimm 1976: 43):

(57) a. caschiel ei bien '[el] formatge és bo' / '[prendre] formatge és bo'
b. aua frestga ei bien avunda
'[l']aigua fresca és prou bona' / '[prendre] aigua fresca és prou bo'

17. El sobreselvà té pronoms demostratius i un clític subjecte neutres (Liver 1991: 25-26, 29-30).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

c. cigarettas ei [sg.] nuscheivel
'[els] cigarrets són perjudicials' / '[fumar] cigarrets és perjudicial'

Tal com suggereixo amb les meves traduccions, crec que aquestes construccions són comparables a frases catalanes de la mena de la primera versió de l'exemple següent, que jo considero gramatical i que, en tot cas, es pot sentir fàcilment:

(58) una operació ara seria prematur / fer una operació ara seria prematur

6. L'ÚS DE MARQUES DE FEMENÍ PER AL NEUTRE FUNCIONAL

Hem vist que les llengües que tenen gènere masculí, femení i neutre utilitzen per defecte el masculí formal per als pronoms referits a humans i el neutre per als de neutre funcional. En les llengües romàniques s'utilitza la concordança amb el masculí per als dos tipus i les formes de masculí dels demostratius poden acumular els valors de pronom humà masculí, d'adjectiu i pronom referits a masculins lèxics i de neutre funcional. N'hi ha que, com el català i les varietats que acabem de veure, tenen formes específiques de neutre funcional per als demostratius i per a alguns pronoms personals —*això*, *allò*, *ho*… D'altres, com el friülà, l'italià o el sard, no les tenen, però l'italià formal compta amb formes de pronom demostratiu referides a humà masculí singular (*questi* i *quegli*), i algun dialecte sard (Jones 1993: 205) també conserva l'ús de demostratius amb aquest valor, *custe*, *cusse* i *cudde*, oposats als masculins referits a no humà, *custu*, *cussu* i *cuddu*, que també són les formes corresponents al neutre funcional. Una de les modalitats d'ús dels pronoms clítics de tercera persona en espanyol, l'anomenada estàndard, correspon a aquesta mateixa distribució, que oposa una forma d'humà masculí singular, *le*, a una altra, *lo*, que cobreix alhora el masculí no humà i el neutre funcional; la conformitat amb un patró conegut aporta a la discussió sobre l'origen d'aquest ús (Fernández-Ordóñez 1999: § 21.6), un argument a favor de la possibilitat que s'originés en una pràctica espontània.

La consideració de l'oposició específica entre els pronoms referits a humans i els de neutre funcional explica la possibilitat que les marques de femení vehiculin la manifestació d'aquest neutre en algunes expressions com ara *passar-se-la bé*, equivalent de *passar-s'ho bé*, i que en romanès ho facin de manera ben fixada en els demostratius i en el clític pronominal de tercera persona. En efecte, les formes *aceasta* i *aceea* es

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

distribueixen tant els valors dels pronoms catalans *aquesta* i *aquella* com els d'*això* i *allò* i la traducció del pronom *o* serà *la* o bé *ho*, segons el valor que expressi; de la mateixa manera, l'article adjectival femení singular *cea*, emparentat etimològicament amb el demostratiu, apareix en la formació equivalent de *lo que* de l'espanyol (Lamuela & Ani 2006: § 2.2.4):

(59) cea ce-mi place 'el que m'agrada'

La concordança d'aquests elements es fa en masculí (Avram 1997: 176):

(60) aceasta nu este recomandabil 'això no és recomanable'

Veiem, doncs, que és coherent que l'ús del femení serveixi per a reestructurar un subsistema on formes de masculí assumeixen els dos termes d'una oposició. Aquesta explicació d'ordre estructural no exclou que se'n pugui buscar una d'etimològica, que, tenint en compte la confusió de les formes llatines de femení singular i de neutre plural, podria estar en l'ús d'aquestes darreres per a l'expressió del valor general de cosa: **ll** *bona malaque* 'el [que és] bo i el [que és] dolent'.

7. RECAPITULACIÓ: L'ÚS I L'EVOLUCIÓ DEL NEUTRE FUNCIONAL

7.1 L'ÚS DEL NEUTRE FUNCIONAL

Si recapitulem el que hem vist sobre el caràcter de l'oposició entre els pronoms referits a humans i el neutre funcional i sobre l'abast de l'ús d'aquest neutre en les llengües romàniques, podrem sintetitzar-ne els usos i caracteritzar el procés que va dur a ampliar-los en algunes varietats.

En primer lloc, caldrà remarcar algunes característiques dels demostratius, els articles definits i els pronoms de tercera persona, que, recordem-ho, en les llengües romàniques tenen un origen etimològic comú.

Els demostratius i els articles definits pertanyen a la classe dels determinants i comparteixen funcions de determinació del substantiu pel que fa a la relació d'aquest amb el seu referent; d'altra banda, els sintagmes nominals que els contenen poden ser correferencials amb pronoms de tercera persona i també tenir les mateixes funcions sintàctiques.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

Com a determinants, comporten l'oposició entre els pronoms referits a humans i el neutre funcional, igualment present en els pronoms de tercera persona.

En segon lloc, convé de sintetitzar l'abast de l'ús del neutre funcional. La seva expressió, bàsica en el funcionament de les llengües, rep, segons les diverses varietats romàniques, manifestacions formals variables en els demostratius, els articles definits i els pronoms de tercera persona tònics o clítics. Pel que fa a les varietats ibèriques i itàliques que coneixen l'ús del neutre funcional per als noms no comptables, les primeres fan la distinció en els pronoms tònics de tercera persona (asturià m. *él* / *elli*, f. *ella*, n. *ello*), les segones no (Castro dei Volsci m. *issə* ~ f. *éssa*; Bari m. *jiddə* ~ f. *jèddə*). Totes la fan en l'article, els demostratius i el pronom clític acusatiu de tercera persona.

La particularitat rellevant de les varietats ibèriques i itàliques que hem vist és l'extensió de l'expressió del neutre als casos en què el controlador de la concordança és un substantiu amb un valor semàntic que implica la neutralització de les oposicions de gènere i nombre (Haase 2000; Fernández-Ordóñez 2006-2007), de manera notable i ben clara els substantius no comptables. Quan es tracta de nocions no expressades per substantius, com és el cas d'infinitius que funcionen com a sintagmes nominals, sembla que es tracta del mateix fenomen a totes dues zones i que les diferències de funcionament tenen a veure amb les característiques dels articles neutres respectius, extern a l'àmbit de concordança prenominal en el cas de les varietats ibèriques i intern en el cas de les itàliques.

Pel que fa als àmbits de concordança, les varietats ibèriques i les itàliques comparteixen, com és prou natural, la concordança que abasta els elements coreferents. A part d'això, l'àmbit de concordança privilegiat en les varietats ibèriques és el postnominal i de la predicació mentre que l'àmbit de concordança actiu en totes les varietats itàliques és el prenominal. Amb tot, en domini itàlic també existeix la possibilitat de la concordança en l'àmbit postnominal i de la predicació, i s'hi arriba a superar la restricció que limita la concordança a la categoria dels elements nominals, com hem vist que ocorre en la varietat de Ripatransone. En sobreselvà, es tracta, a part dels casos de coreferència, tot simplement d'una concordança activa en la predicació, però no en els àmbits prenominal i postnominal.

Si ens fixem en l'organització del sistema d'oposicions, observarem que només en les varietats ibèriques la distinció dels noms no comptables concerneix els substantius que tenen un femení lèxic; en les itàliques, el neutre apareix com una escissió

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

del masculí lèxic i els femenins queden intocats. En aquest últim cas, resta oberta la possibilitat que la concordança dels elements coreferents també arribi a distingir el caràcter no comptable en els femenins lèxics, com suggereix l'exemple napolità extret de De Blasi i Imperatore (2000: 73) que he citat al § 5.3 (55), amb un pronom neutre que concorda amb un substantiu de matèria femení: *a carnə nisciunə o bbò*.

7.2 L'evolució del neutre funcional i dels mitjans formals que l'expressen

Acostant-nos a l'evolució de l'ús del neutre funcional, d'entrada convé prendre en consideració els elements de partida d'aquesta evolució. El primer aspecte a tenir en compte és la distribució de les marques formals heretada del llatí. A la península Ibèrica, les formes de nominatiu del masculí dels demostratius llatins van permetre de mantenir la distinció respecte a les formes de neutre, basada, d'una banda, en l'oposició entre formes en *-e* / Ø (i *-i* en asturià: *elli*, *esti*, *esi*, *aquelli*) i formes en *-o*, i, de l'altra, en la possibilitat de distingir, originàriament, entre *-u* i *-o* finals àtones en asturianolleonès i a Cantàbria. A la península Itàlica és aquesta última possibilitat, potenciada per les evolucions de vocals i consonants condicionades per una *u* successiva, que és decisiva per a la distinció formal entre formes masculines i neutres de l'article definit, dels demostratius i del pronom clític acusatiu de tercera persona (Lüdtke 1965, 1979, 2001, 2003).

Des del punt de vista semàntic, són rellevants les distincions originàries del neutre funcional, que, amb la pèrdua de les marques del neutre lèxic llatí, rebien una expressió formal que perdia sistematicitat i que, pel que fa a la concordança, implicava el sincretisme del neutre amb el masculí.

Ara podem fer una sèrie de consideracions sobre l'expansió del neutre funcional i els mitjans formals utilitzats per a expressar-lo.

El fet que l'article definit i els demostratius, que són decisius en la caracterització del sintagma nominal definit, distingeixin el neutre funcional fa que hi hagi disponible una marca de neutre per a caracteritzar una categoria de substantius susceptible de rebre-la. Atenent a les seves propietats semàntiques, la categoria de substantius més pròxima als valors expressats pel neutre funcional, que comporten la referència als elements no actualitzats, és la dels substantius no comptables, en què es neutralitzen les distincions de gènere i nombre (Fernández-Ordóñez 2006-2007: § 5.2).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 179-212

La disponibilitat d'una possible oposició entre *u* i *o* finals àtones permet que el neutre es manifesti en l'àmbit de concordança postnominal i de la predicació; un desplegament net d'aquesta possibilitat es troba en l'asturià central i en varietats italianes centrals i s'estén al màxim en el dialecte de Ripatransone —sota la forma de l'oposició entre [u] i [ə] (< [o]).

A part de la influència de les variacions en els règims verbals i dels efectes del contacte lingüístic, les diverses configuracions dels sistemes d'oposicions dels pronoms clítics de tercera persona en espanyol (Fernández-Ordóñez 1999) responen a dues tendències evolutives diferenciades. D'una banda, provenen de la concordança entre elements coreferents a partir d'un sistema en què, tal com explica Fernández-Ordóñez, el pronom *lo* (oposat a *le* masculí i a *la* femení) expressa un neutre semàntic referit als valors propis del neutre funcional i a la categoria dels substantius no comptables; de l'altra, tenen l'origen en la tendència a escindir el masculí formal referit sense distinció als masculins lèxic i semàntic i al neutre funcional, destacant una forma específica de masculí singular humà, en el cas de l'espanyol, el pronom *le* oposat a *lo*.

L'ús de formes de femení amb valor de neutre funcional, que caracteritza de manera conspícua el romanès, és una manifestació oposada, des del punt de vista formal, d'aquesta mateixa tendència a escindir el masculí formal referit alhora als masculins lèxic i semàntic i al neutre funcional.

Xavier Lamuela
Universitat de Girona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Academia de la Llingua Asturiana (2001) *Gramática de la Llingua Asturiana*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana. [3a ed.]

Avram, M. (1997) *Gramatica pentru toți*, București, Humanitas. [2a ed.]

Chenal, A. & Vautherin, R. (1997) *Nouveau dictionnaire de patois valdôtain*, Quart, Musumeci.

Clua, E. (2002) «Gènere i nombre en els noms i en els adjectius» dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (eds.), *Gramàtica del català contemporani*, I, Barcelona, Empúries, 3 vol., pp. 483-534.

Dalbera-Stefanaggi, M.-J. (2002) *La langue corse*, Paris, Presses Universitaires de France.
Corbett, G. G. (1991) *Gender*, Cambridge, Cambridge University Press.
— (2006) *Agreement*, Cambridge, Cambridge University Press.
De Blasi, N. & Imperatore, L. (2000) *Il napoletano parlato e scritto. Con note di grammatica storica*, Napoli, Libreria Dante & Descartes. [2a ed.]
Fernández-Ordóñez, I. (1999) «Leísmo, laísmo y loísmo» dins I. Bosque & V. Demonte (dirs.), *Gramática descriptiva de la lengua española*, 1, Madrid, Espasa-Calpe, 3 vol., pp. 1317-1397.
— (2006-2007) «Del Cantábrico a Toledo: el "neutro de materia" hispánico en un contexto románico y tipológico», *Revista de Historia de la Lengua Española*, 1 & 2, pp. 67-118 & 29-81.
Ferrari-Bridgers, Franca (2010) «The Ripano dialect: towards the end of a mysterious linguistic island in the heart of Italy» dins R. M. Millar (ed.), *Marginal Dialects: Scotland, Ireland and Beyond*, Aberdeen, Forum for Research on the Languages of Scotland and Ireland, pp. 106-30.
Giammarco, E. (1979) *Profilo dei dialetti italiani: Abruzzo*, Pisa, Pacini.
Haase, M. (2000) «Reorganization of a Gender System: The Central Italian Neuters» dins B. Unterbeck, M. Rissanen, T. Nevalainen & M. Saari (eds.), *Gender in Grammar and Cognition*, Berlin / New York, Mouton de Gruyter, pp. 221-236.
Jones, M. A. (1993) *Sardinian Syntax*, London / New York, Routledge.
Lamuela, X. & Ani, V. (2006) *El romanès. Estudi comparatiu entre la gramàtica del català i la del romanès*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. [2a ed.]
Liver, R. (1991) *Manuel pratique de romanche : sursilvan — vallader*, Cuira, Lia Rumantscha. [2a ed.]
Lüdtke, H. (1965) «Die lateinischen Endungen -um/-im/-unt und ihre romanischen Ergebnisse» dins I. Iordan (ed.), *Omagiu lui Alexandru Rosetti: la 70 de ani*, Bucureşti, Academia Republicii Populare Române, pp. 487-499.
— (1979) *Profilo del dialetti italiani: Lucania*, Pisa, Pacini.
— (2001) «Zum spanischen *lo* und zum *Genus neutrum* im Romanischen» dins G. Wotjak (ed.), *Studien zum romanisch-deutschen und innerromanisch Sprachvergleich*, Bern, Peter Lang, pp. 185-189.
— (2003) «El neutro románico: su origen antiguo y sus avatares posteriores en asturiano, castellano norteño, romanche e italiano dialectal», *Lletres Asturianes*, 82, pp. 7-14.

Maiden, M. (1997) «Inflectional morphology of the noun and adjective» dins M. Maiden & M. Parry (eds.), *The Dialects of Italy*, London / New York, Routledge, pp. 68-74.
Mancarella, G. B. (1975) *Profilo dei dialetti italiani: Salento*, Pisa, Pacini.
Marcantonio, A. & Pretto, A. M. (1991) «Il nome» dins L. Renzi, G. Salvi & A. Cardinaletti (eds.), *Grande grammatica italiana di consultazione*, I, Bologna, Il Mulino, 3 vol., 1991-1995, pp. 315-332. [3a ed.]
Maré, P. (2012) «L'ús dels clítics pronominals del català i la seva adquisició per parlants de romanès i de tagal», tesi de doctorat, Universitat de Girona.
Moretti, G. (1987) *Profilo dei dialetti italiani: Umbria*, Pisa, Pacini.
Neira, J. (1980) *El bable. Estructura e historia*, Gijón, Ayalga.
Parrino, F. (1967) «Su alcune particolarità della coniugazione nel dialetto di Ripatransone», *L'Italia Dialettale*, 30, pp. 156-166.
Pellegrini, G. B. (1977) *Carta dei dialetti d'Italia*, Pisa, Pacini.
Rohlfs, G. (1969) *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti,* II, Torino, Einaudi, 3 vol., 1966-1968-1969.
— (1971) *Romanische Sprachgeographie*, München, C. H. Beck.
— (1972) «La struttura linguistica dell'Italia» dins *Studi e ricerche su lingua e dialetti d'Italia*, Firenze, Sansoni 1990, pp. 6-25. [2a ed. Versió actualitzada de l'original de 1937.]
Sánchez Miret, F. (2007) «Morfosintaxis histórica» dins J. E. Gargallo Gil & M. R. Bastardas (eds.), *Manual de lingüística románica*, Barcelona, Ariel, pp. 251-274.
Stimm, H. (1976) «Zu einigen syntaktischen Eigenheiten des Surselvischen» dins W. Th. Elwert (ed.), *Rätoromanisches Colloquium, Mainz*, Innsbruck, Institut für romanische Philologie der Leopold-Franzens-Universität, pp. 31-58.
Toso, F. (1997) *Grammatica del genovese. Varietà urbana e di koinè*, Recco (Genova), Le Mani.
Valente, V. (1975) *Profilo dei dialetti italiani: Puglia*, Pisa, Pacini.
Vignoli, C. (1911) «Il vernacolo di Castro dei Volsci», *Studj Romanzi*, VII, pp. 117-296.
Vignuzzi, U. (1988) «Italiano: Aree linguistiche VII. Marche, Umbria, Lazio» dins G. Holtus, M. Metzeltin & C. Schmitt (eds.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)* IV, Tübingen, Max Niemeyer, 12 vol., 1988-2005, pp. 606-642.
— (1997) «Lazio, Umbria and the Marche» dins M. Maiden & M. Parry (eds.), *The Dialects of Italy*, London / New York, Routledge, pp. 68-74.

NEUS NOGUÉ SERRANO

ELS «CRITERIS DE VISIBILITZACIÓ DE LES DONES» EN CATALÀ: LÍMITS SINTACTICO-SEMÀNTICS I DISCURSIUS

1. INTRODUCCIÓ[1]

Des de fa uns vint anys, en els territoris de parla catalana s'han anat publicant —ja sigui dins de publicacions més àmplies, com ara llibres d'estil, ja sigui com a textos independents— reculls de criteris lingüístics que tenen l'objectiu d'«evitar un ús sexista de la llengua», «visibilitzar les dones» o «evitar un ús androcèntric del llenguatge» (d'ara endavant m'hi referiré com a «criteris de visibilització»). Aquests criteris parteixen de la creença que la llengua ha de reflectir, i alhora contribuir a impulsar, els canvis socials que han de permetre superar les diferències socials de tota mena que hi ha hagut històricament entre homes i dones.

Alguns reculls fan explícita la necessitat de conciliar aquest objectiu amb les restriccions que imposa el sistema lingüístic mateix, bàsicament el fet que en català el masculí és el gènere no marcat per a les referències personals i en la concordança. Vegeu, per exemple, Solà (1995: cap. 6), Parlament de Catalunya (2010: 4), el portal *ÉsAdir* (§ 3.2.4), els *Criteris de la Universitat de Barcelona* (apartat «Regulació de l'ús de les dobles formes») i, més recentment, Generalitat de Catalunya (2011: 1). Altres

1. Vull agrair a Lluís Payrató, Eulàlia Salvat i Xavier Fargas (Universitat de Barcelona) els comentaris que m'han fet sobre un primer esborrany del text. Com se sol dir, els errors que hi pugui haver només són responsabilitat meva. D'altra banda, l'elaboració d'aquest article s'ha beneficiat d'un ajut del Ministeri de Ciència i Innovació (FFI2011-25236).

reculls, en canvi, plantegen els criteris com a estratègies per evitar el «pretès valor genèric» del masculí (vegeu Generalitat de Catalunya 2005: 9).[2]

L'objectiu d'aquest article és analitzar i valorar l'aplicació efectiva d'aquests «criteris de visibilització», i més concretament veure quins plantegen més problemes, tant des del punt de vista gramatical com des del punt de vista textual i pragmàtic, i quins són aquests problemes.[3]

Per aconseguir aquest objectiu, parteixo del buidatge exhaustiu d'un corpus de textos extrets de tres dels àmbits en què els «criteris de visibilització» s'apliquen amb més freqüència i intensitat: l'Administració pública, l'educació i la política. El corpus està format per tres subcorpus:

1. El document «Normes reguladores de l'avaluació i de la qualificació dels aprenentatges» de la Universitat de Barcelona, que va ser aprovat pel Consell de Govern el 6 de juliol del 2006 i va entrar en vigor el curs 2007-2008. Aquest document es pot consultar a: <http://www.ub.edu/acad/noracad/avaluacio.pdf> (08/02/2012) i té 3.392 paraules (comptatge del programa de tractament de textos Word).

2. El programa electoral de la coalició Iniciativa per Catalunya-Verds-Esquerra Unida i Alternativa (ICV-EUiA) per a les eleccions generals del 20 de novembre del 2011. Aquest programa es pot llegir o descarregar a l'adreça <http://iniciativa.cat/icv/documents/3950> (consulta: desembre del 2011) i té un total de 103.333 paraules, de

2. Com ja s'ha explicat a la presentació d'aquest monogràfic, la jornada «Visibilitzar o marcar? Repensar el gènere en la llengua catalana», organitzada pel març del 2010 pel Grup d'Estudi de Llengües Amenaçades, de la Universitat de Barcelona, va iniciar un seguit d'iniciatives que han analitzat i valorat, i continuen fent-ho, la incidència dels «criteris de visibilització» en l'ús de la llengua, i que ja han portat a fer reajustaments tant en el plantejament general com en les estratègies concretes que es proposen. Vegeu a Junyent (ed.) (en premsa) el conjunt d'aportacions d'aquella jornada i el text de l'«Acord sobre l'ús no sexista de la llengua», consensuat per representants dels organismes següents: Serveis d'Assessorament Lingüístic del Parlament de Catalunya, Secretaria de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya, Institut Català de les Dones de la Generalitat de Catalunya, Departaments de Filologia Catalana i de Lingüística General de la Universitat de Barcelona, Serveis Lingüístics de la Universitat de Barcelona i Grup d'Estudi de Llengües Amenaçades de la mateixa Universitat.

3. Vegeu una visió complementària de la que presento aquí a Nogué Serrano (en premsa). D'altra banda, durant el procés d'edició d'aquest article es va fer públic l'informe «Sexismo lingüístico y visibilidad de la mujer», d'Ignacio Bosque (*El País*, 4 de març del 2012), que analitza els criteris aplicats per nou guies de «llenguatge no sexista» i els efectes que provoquen en la morfologia, la sintaxi i el lèxic del castellà. Les conclusions a què arriba són en bona mesura aplicables també al català i poden ser molt útils per complementar aquest article.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

les quals he buidat exhaustivament les 3.412 primeres (comptatge del Word) amb l'objectiu de tenir tres subcorpus d'una extensió similar. Només en algun cas, i així ho indico, he adduït exemples d'altres parts del document.

3. El suplement especial «Fem educació» del diari *Ara* del dia 10 de desembre del 2011, ofert per la Generalitat de Catalunya. El suplement va ocupar les pàgines 35-42 del diari en paper i es dividia en les parts següents en el diari en línia:

a) «Neix el portal de la família»: <http://www.ara.cat/especials/femeducacio/Neix-portal-familia_0_605939513.html> (consulta: desembre del 2011).

b) «Educar i créixer en família»: <ttp://www.ara.cat/especials/femeducacio/Educar-creixer-familia_0_605939514.html> (consulta: desembre del 2011).

c) «L'escolaritat: tot el que cal saber-ne com a pares»: <http://www.ara.cat/especials/femeducacio/Lescolaritat-que-cal-saber-ne-pares_0_605939517.html> (consulta: desembre del 2011).

d) «Píndoles de consells»: <http://www.ara.cat/especials/femeducacio/Pindoles-consells_0_605939518.html> (consulta desembre del 2011).

En total, la versió en línia del suplement, que és la que he fet servir en aquest estudi, té 3.207 paraules (comptatge del Word).[4]

El buidatge, que he dut a terme amb el suport del programa d'anàlisi de textos TextStat, desenvolupat per la Freie Universität Berlin, m'ha permès classificar per tipus els fenòmens detectats, segons el «criteri de visibilització» que tenen al darrere, i destriar els que plantegen més problemes d'aplicació. En els apartats següents es pot trobar l'anàlisi i la valoració d'aquests últims.[5]

L'apartat 2 analitza els problemes d'aplicació que planteja la preferència per noms col·lectius (*professorat*, *alumnat*), a partir de les dades proporcionades pel corpus; l'apartat 3, els que planteja la preferència pels noms epicens (*persona*, *criatures*); i l'apartat 4, els que planteja el desdoblament del masculí i el femení (*pares i mares*, *treballadores i treballadors*) en les referències a persones de tots dos sexes. L'apartat 5

4. Comparant aquest suplement especial amb el suplement setmanal «Criatures», també del diari *Ara* i de temàtica similar, i comparant-lo, més en general, amb els usos habituals del diari, es pot veure que en altres aspectes el primer ha seguit els criteris d'estil generals del diari (per exemple, l'ús del femení a la paraula *web*), mentre que, pel que fa a les referències personals, que és la qüestió que analitzem aquí, se n'aparta clarament.

5. Per identificar els exemples faig servir les abreviacions següents: Norm-UB, ICV-EUiA2011 i DeptEns-*Ara*. Si en destaco algun fragment per orientar la lectura, ho faig per mitjà de la lletra cursiva.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

mostra com la combinació d'aquests mateixos criteris dins d'una oració pot plantejar problemes sintacticosemàntics addicionals.

L'apartat 6 se centra en l'impacte que poden tenir aquests criteris més enllà de l'oració en què s'apliquen, des d'una perspectiva, doncs, discursiva i textual: en primer lloc, es tracten els aspectes relacionats amb la cohesió textual, i més concretament amb els mecanismes de coreferència; en segon lloc, es mostren les incoherències que s'han detectat en els tres subcorpus en l'aplicació d'aquests criteris; i, finalment, es fan unes consideracions sobre l'efecte que pot tenir a vegades l'aplicació de «criteris de visibilització» en la cohesió textual i, més en general, en l'estil del text.

L'apartat 7 del treball conté la valoració que faig dels resultats de l'anàlisi, i l'apartat 8, les conclusions, que inclouen les línies generals en què considero que s'ha de basar qualsevol proposta de visibilització de les dones per mitjà de recursos lingüístics.

2. ELS NOMS COL·LECTIUS

L'ús d'un nom col·lectiu per evitar el masculí que inclou homes i dones no planteja problemes en els contextos en què és semànticament adequat, és a dir, en què es correspon amb el que es volia dir. Així, a (1) es pot considerar que «els drets de *la ciutadania*» és equivalent a «els drets *dels ciutadans*»; i a (2), que, a l'hora de buscar un centre escolar, tan pertinent és parlar de *les famílies* com de *els pares*.

(1) En síntesi, estem davant d'un veritable atac als drets de *la ciutadania* i a la sobirania dels pobles que no pot quedar sense resposta.
(ICV-EUiA2011)

(2) Aquest apartat inclou un mapa per buscar-hi centres escolars i ajudar *les famílies* a localitzar els més pròxims al seu lloc de residència.
(DeptEns-*Ara*)

Altres vegades, però, aquesta mena de substitució dóna com a resultat sintagmes i oracions que no són adequats des del punt de vista semàntic.

A (3) la substitució de *els pares* per *les famílies* resulta problemàtica pel fet que, en el discurs immediatament posterior, hi trobem el sintagma *els seus fills i filles*: sembla pressuposar-se, especialment amb el reforç del possessiu, o bé que són les famílies les que «tenen fills», i no els pares, o les dones, o bé que els fills no formen part de la família.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

(3) Ofereix informacions i orientacions a *les famílies* sobre el procés escolar *dels seus fills i filles* en cadascuna de les etapes educatives [...]

(DeptEns-*Ara*)

A (4) el col·lectiu *ciutadania* admet amb menys naturalitat un complement argumental («la ciutadania *de Catalunya*») que no pas el masculí plural («els ciutadans *de Catalunya*»).

(4) Aquestes eleccions són també una oportunitat per dir no a les retallades, perquè *la ciutadania de Catalunya* faci un vot de futur per preservar una cultura i una educació que generi oportunitats per a tothom, el dret a una assistència sanitària de qualitat, a un habitatge i a un treball digne i estable.

(ICV-EUiA2011)

A més a més, l'aplicació mecànica del criteri que recomana l'ús de noms col·lectius juntament amb la preferència pels noms invariables pel que fa al gènere —especialment si l'article està apostrofat, i el nom és inespecífic, doncs, pel que fa al gènere— (*l'estudiant*) per davant dels variables (*l'alumne*), pot donar com a resultat oracions semànticament i pragmàticament estranyes. A (5), per exemple, el nom col·lectiu *professorat* és el subjecte d'un predicat actiu (la supervisió d'una prova d'avaluació) que habitualment duen a terme persones individuals, i no tot el col·lectiu, i aquesta inadequació pragmàtica es fa encara més evident pel fet que el predicat inclou la referència individual a un membre d'un col·lectiu, el d'estudiants, però en canvi fa referència a un esdeveniment, les proves d'avaluació, en què habitualment prenen part tot un grup d'estudiants.

(5) *El professorat* pot sol·licitar la identificació de *l'estudiant* en qualsevol moment que s'estigui duent a terme una prova d'avaluació.

(Norm-UB)

3. ELS NOMS EPICENS

La preferència pels noms epicens, és a dir, els que designen els individus de tots dos sexes d'una mateixa espècie, és similar al cas que hem vist a l'apartat anterior: a vegades no resulta problemàtica (6), mentre que altres vegades planteja algun tipus de

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

problema semàntic o pragmàtic. Per exemple, des del punt de vista semàntic, si es diu que el primer apartat d'una web educativa ofereix «informacions i orientacions a les famílies sobre el procés escolar dels seus fills i filles en cadascuna de les etapes educatives: educació infantil, primària, secundària obligatòria (ESO), batxillerat, formació professional (FP) i programes de qualificació professional inicial», el nom epicè *criatura* pot ser semànticament adequat per parlar de *nens i nenes* però no de *adolescents*; i des del punt de vista funcional, sembla evident que *criatura* no és equivalent a *nen -a* o a *infant*, sinó que habitualment el trobem en registres menys formals (7).

(6) Proposem un pacte fiscal amb l'Estat, però també un pacte fiscal intern, per redistribuir l'esforç necessari per sortir de la crisi. I una política per protegir *les persones* que més pateixen la crisi: aprovar la dació en pagament; un pla per incrementar les pensions més baixes i eradicar la pobresa.

(ICV-EUiA2011)

(7) Amb un seguit de consells, enquestes d'autoavaluació i material complementari presentat en un format atractiu, aquest segon apartat informarà i orientarà les famílies sobre hàbits i actituds saludables, sobre l'alimentació, la higiene, el descans i l'activitat física. També es fa esment sobre la necessitat de fer créixer *les criatures* en societat, amb compromís cívic i solidaritat.

(DeptEns-*Ara*)

4. EL DESDOBLAMENT DE MASCULÍ I FEMENÍ

La coordinació de la forma masculina i la femenina d'un nom, amb l'objectiu de fer explícits lingüísticament els dos sexes, porta aparellats diversos fenòmens estructurals: la repetició o no dels especificadors del nom (i de les preposicions quan el sintagma nominal de què forma part el nom desdoblat forma part d'un sintagma preposicional), la repetició dels adjectius que actuen com a complements del nom desdoblat, i la concordança de gènere entre els constituents afectats.

A vegades, en l'aplicació de «criteris de visibilització», a més del nom també es desdoblen els especificadors, pel mateix motiu: perquè porten marques de gènere i es volen fer explícites lingüísticament tant la forma masculina com la femenina. Aquest criteri no és estructuralment neutre, sinó que se sobreposa a una distinció de tipus general, que afecta la interpretació de qualsevol sintagma nominal. Com diuen

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

Bonet i Solà (1986: 372), «en alguns casos la manca de repetició d'article (sobretot si és el definit) produeix o afavoreix la sensació que els noms coordinats formen una unitat més íntima. I això mateix cal dir en el cas de les preposicions». Semblantment, Serra i Prunyonosa (2002: 2204), afirmen que el fet de tenir un sol article «afavoreix la conceptualització conjunta i unitària dels nuclis nominals, mentre que la repetició del determinant davant de cada nucli pot emfasitzar la conceptualització dels nuclis com a entitats independents».

Així, en la majoria de casos de desdoblament, és semànticament més adequada l'opció per un sol especificador, com es pot veure a (8).

(8) Els consells sobre l'activitat física inclouen detalls sobre la millor manera d'iniciar *els nens i nenes* en l'esport i informació detallada sobre els beneficis de la seva pràctica.
(DeptEns-*Ara*)

Alguna vegada la funció separadora que té el desdoblament d'especificadors és semànticament rellevant, com es pot veure a (9), en què parlem de dos subcol·lectius clarament diferenciats.

(9) Així que aquesta reforma laboral […] incentiva la desaparició dels contractes indefinits actuals, donant més poder als empresaris pel que fa als acomiadaments i la no aplicació dels convenis col·lectius, en perjudici *dels treballadors, i sobretot, de les treballadores*.
(ICV-EUiA2011, fora del corpus bàsic)

El desdoblament també pot ser semànticament pertinent, per exemple, quan la coordinació de sintagmes nominals forma part d'un complement d'un nom relacional: *La relació entre els nens i les nenes* no vol dir el mateix que *La relació entre els nens i nenes*. En els textos del corpus analitzat no hi ha cap exemple que permeti il·lustrar-ho, però l'opció desdoblada seria possible en casos com els següents (10), en què s'ha preferit la coordinació de sintagmes nominals escarits (és a dir, sense especificadors; vg. Brucart 2002: § 7.2.2.2*c* i 7.2.3.1), que en aquest context sintàctic són determinats i, doncs, equivalents a l'opció amb especificadors desdoblats.

(10) a. A la vegada, el canvi de model econòmic exigeix un canvi en *les relacions entre homes i dones*, tot incloent propostes per modificar un sistema econòmic capitalista que perjudica les dones.
(ICV-EUiA2011, fora del corpus bàsic)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

b. També representa una millora de *la igualtat d'oportunitats entre dones i homes*, i un reforçament de l'Estat del benestar.

(ICV-EUiA2011, fora del corpus bàsic)

Altres vegades, però, els desdoblaments de noms amb un sol especificador (11-12) —l'opció menys marcada— alternen en un mateix document amb altres que també desdoblen l'especificador (13-14), sense que es vulgui fer cap distinció en les interpretacions corresponents.

(11) Eix de defensa dels drets socials i laborals *dels treballadors i treballadores* […]

(ICV-EUiA2011)

(12) Una vegada feta la revisió, *el professor o professora* haurà de publicar la qualificació definitiva de l'alumnat afectat, d'acord amb els criteris de l'article 18.4.

(Norm-UB)

(13) La gestió dels governs del PSOE a Espanya i de CiU a Catalunya fan pagar les conseqüències de la crisi *als treballadors i les treballadores* i als sectors populars més desafavorits de la societat, a les dones i les persones joves.

(ICV-EUiA2011)

(14) A petició de l'estudiant, en el període de revisió de qualificacions i sempre que la qualificació obtinguda sigui com a mínim d'aprovat o equivalent, aquest pot acordar amb *el professor o la professora* la renúncia a la qualificació obtinguda per tal d'intentar millorar-la en la propera convocatòria d'avaluació.

(Norm-UB)

Encara més, en un exemple com el de (14) sembla que l'estudiant pugui 'triar entre el professor i la professora' a l'hora de renunciar a la nota; és dir, amb la intenció de visibilitzar s'arriba a introduir un doble referent que no es correspon amb el propòsit comunicatiu.

I de fet, a vegades passa el mateix amb els sintagmes preposicionals (15-16): el desdoblament s'alterna amb la variant que conté una sola preposició sense que el context permeti intuir cap propòsit comunicatiu diferent en les dues versions.

(15) Eix de l'esport, un dret *dels ciutadans i de les ciutadanes* […]

(ICV-EUiA2011)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

(16) ICV-EUiA volem una reforma profunda del sistema polític, per garantir l'accés *dels ciutadans i les ciutadanes* a la informació pública […]

(ICV-EUiA2011)

Pel que fa als adjectius, tots els casos del corpus —que, de fet, formen part del subcorpus «ICV-EUiA2011»— concorden en masculí amb els noms desdoblats (17), fins i tot si corresponen a denominacions compostes (18), cas en què els «criteris de visibilització» solen recomanar la repetició de l'adjectiu.

(17) S'han produït importants moviments de resposta contra les retallades protagonitzats *pels ciutadans i les ciutadanes indignats* del moviment 15-M i 15-O, accions de resistència dels treballadors i les treballadores i *ciutadans i ciutadanes afectats* de sectors com la sanitat, l'ensenyament, pel dret a l'habitatge, amb participació de sindicats, entitats i associacions.

(ICV-EUiA2011)

(18) Retallades salarials *dels empleats i les empleades públics*, conjuntament amb un deteriorament del serveis públics […]

(ICV-EUiA2011)

El desdoblament de masculí i femení porta inevitablement a plantejar-se l'ordre en què s'han de presentar les dues formes: masculí-femení, femení-masculí o una combinació de les dues opcions. El buidatge exhaustiu de les formes desdoblades més freqüents del corpus analitzat (incloent-hi tot el text del subcorpus ICV-EUiA2011) mostra que l'ordre masculí-femení hi predomina d'una manera clara, com es pot veure a la taula 1.

Nom desdoblat (en sing. o en pl.)	**Norm-UB**	**ICV-EUiA2011**	**DeptEns-*Ara***
autònom - autònoma		7/0 (11)	
ciutadà - ciutadana		18/0 (18)	
director - directora	2/0		
empleat - empleada		4/0 (4)	
fill - filla		1/0	20/0 (10)
home - dona		8/19	
nen - nena			12/0 (6)
pare - mare			15/0 (8)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

professor - professora	12/0 (1)		
secretari - secretària	2/0		
treballador - treballadora		35/0 (9)	
Total	136/19 (67)		

Taula 1. Nombre d'ocurrències de les coordinacions M-F/F-M en els desdoblaments (entre parèntesis, nombre d'ocurrències de la forma masculina sola)

La taula també mostra que l'únic cas en què trobem ocurrències d'ordre femení-masculí és el de la parella *home-dona* (o *dona-home*), que, a més, dupliquen les d'ordre masculí-femení. Totes formen part del subcorpus ICV-EUiA2011 i semblen explicar-se en relació amb la pertinença al propi grup (o *in-group*, en termes de la psicologia social, Tajfel 1981): és molt probable que en la redacció dels apartats del programa electoral que tracten polítiques «d'igualtat», «de conciliació», «de família» i «de gènere», hi intervingui una alta proporció de dones i que aquesta sigui l'explicació de la diferència. Finalment, la combinació de formes desdoblades amb referències només en masculí, indicades entre parèntesis, la comentaré més avall (§ 6.2).

5. LA COMBINACIÓ DE «CRITERIS DE VISIBILITZACIÓ»

La combinació de «criteris de visibilització» dins d'una mateixa oració a vegades provoca resultats que són, com a mínim, dubtosos. El cas que sembla més freqüent és la coordinació d'elements semànticament dispars. Així, a (19) s'ha coordinat un nom col·lectiu amb un d'individual invariable per evitar els masculins *els professors i els estudiants*.

(19) Aquestes normes pretenen respondre a una concepció de la formació universitària centrada en el procés d'aprenentatge de l'estudiant, en la qual l'avaluació continuada ha de constituir un recurs fonamental per ajudar *el professorat i l'estudiant* a prendre decisions encaminades a millorar l'aprenentatge.

(Norm-UB)

I a (20), al col·lectiu *personal docent* s'hi ha afegit *discent* —per evitar, una vegada més, els masculins plurals *els professors i els estudiants*—, cosa que ha donat lloc al

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

concepte de *personal discent*, certament discutible si tenim en compte que *personal* és el «Conjunt de persones que treballen en una oficina, en un establiment, en una empresa, etc. » i que *discent* és definit com «Que segueix l'ensenyament d'altri» (*DIEC*2).

(20) Aquestes normes afecten *tot el personal docent i discent* de la Universitat de Barcelona (Norm-UB)

6. L'IMPACTE DELS «CRITERIS DE VISIBILITZACIÓ» EN EL TEXT

6.1 la cohesió textual: fenòmens de coreferència

Si anem més enllà de les oracions aïllades i tenim en compte el conjunt del text, no és clar que sempre es puguin fer servir indistintament formes diferents per designar un mateix referent. El dubte es planteja, per exemple, quan es combinen denominacions individuals i col·lectives en fragments de text que tracten del mateix tema, com passa a (21).

(21 16.1 El professorat pot sol·licitar la identificació de *l'estudiant* en qualsevol moment que s'estigui duent a terme una prova d'avaluació. *L'alumnat* s'ha d'identificar mitjançant el CUB, DNI, passaport o qualsevol altre document oficial. (Norm-UB)

Altres vegades l'alternança de formes dóna com a resultat el que en podríem dir «falsos sinònims» que afecten la continuïtat de referents dintre del text. Vegem-ho amb un exemple.

(22) 868. Reconèixer els drets de *les persones treballadores del sexe* en tots els àmbits socials. Defensem la necessitat de regularitzar aquesta activitat. La situació d'al·legalitat existent provoca indefensió de *les dones que exerceixen la prostitució*, una estigmatització i una falta absoluta de drets. S'ha d'aplicar la llei als diferents aspectes d'aquesta activitat (relacions laborals, situació sanitària, fiscalitat) i atorgant el reconeixement de prestacions socials (dret a l'atur, baixa per malaltia, etc.) així com pensions dignes. *Les persones que lliurement decideixen exercir la prostitució* han de tenir els mateixos drets i deures que la resta de la ciutadania. També s'han de fer plans específics destinats a *aquestes dones* en cas que vulguin deixar d'exercir la prostitució (lluita contra la pobresa, accés a la for-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

> mació, inserció laboral etc.). La regularització implica assignació de drets i deures per a les persones i reconeixement de la legitimitat de tothom per decidir, reclamant dignitat, llibertat i seguretat.
>
> (ICV-EUiA2011, fora del corpus bàsic)

A (22), inicialment sembla que es parli tant d'homes com de dones (*les persones treballadores del sexe*); posteriorment es parla explícitament de dones (*les dones que exerceixen la prostitució*); seguidament, un altre cop d'homes i dones (*Les persones que lliurement decideixen exercir la prostitució*); i finalment, per mitjà d'una expressió díctica textual (*aquestes dones*) s'estableix una relació de coreferència directa amb l'expressió anterior que no és possible des del punt de vista semàntic i cohesiu: la relació entre el díctic textual i el referent anafòric podria ser d'hipònim-hiperònim (*Les dones… aquestes persones…*) però no al revés, d'hiperònim-hipònim (*Les persones… aquestes dones…*), que és el que trobem en el text.

Altres vegades la substitució d'un nom inserit en un sintagma preposicional per un adjectiu semànticament equivalent fa que no es puguin establir adequadament les referències anafòriques subsegüents. Així, a (23) l'adjectiu *ciutadà* evita el masculí plural *dels ciutadans* però deixa el possessiu *seus* sense antecedent.

(23) ICV-EUiA volem una reforma profunda del sistema polític, per garantir l'accés dels ciutadans i les ciutadanes a la informació pública, per controlar els lobbies i els grups d'interès, per obrir espais a la participació ciutadana en l'elaboració de lleis pel control *ciutadà* de la feina política dels *seus* representants

(ICV-EUiA2011)

Semblantment, el desdoblament de masculí i femení es fa difícil de mantenir si va seguit de formes coreferents pronominals, com passa a (24), on el pronom de complement directe apareix només en masculí, tot i tenir l'antecedent desdoblat.

(24) a. Contractació regular, amb totes les cotitzacions a la Seguretat Social, front les beques fraudulentes, ocupació submergida i falsos autònoms, que sobreexploten *treballadors i treballadores joves*, negant-los la relació laboral i, per tant, deixant-**los** sense drets.

(ICV-EUiA2011)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

b. Com a alguns països nòrdics, proposem que l'estat garanteixi uns ingressos mínims *als i les joves* per ajudar-*los* a emancipar-se[6]
(ICV-EUiA2011, fora del corpus bàsic)

6.2 incoherències

Si s'opta per noms col·lectius o epicens, o pel desdoblament del nom masculí i femení, és perquè es considera: 1) que el masculí, en singular o en plural, no fa prou visibles les dones en els textos; i 2) que aquests recursos ho fan d'una manera més satisfactòria. En un mateix text, doncs, no hauríem de trobar desdoblaments de masculí i femení al costat de formes de masculí amb valor genèric.[7] Del buidatge del corpus que he analitzat, en canvi, se'n desprèn que aconseguir aquest nivell de coherència (formal, semàntica i estilística) no és pas fàcil: en els tres subcorpus hi ha un nombre considerable, no pas anecdòtic, de formes masculines genèriques, tant en singular com en plural (vg. la taula 1, a § 4).

En alguns casos es tracta de formes que hi apareixen amb poca freqüència, i les trobem sempre en masculí (25-27).

(25) a. En aquesta normativa, pel caràcter prescriptiu que té, es regula aquesta segona funció, però *els docents* haurien de reflexionar sobre com compaginar-la adequadament amb les funcions formadora i formativa que s'han esmentat abans.
(Norm-UB)

b. Aquestes normes afecten tot el personal docent i discent de la Universitat de Barcelona, en relació amb els ensenyaments de grau, postgrau oficial, diplomatura, llicenciatura, enginyeria tècnica, enginyeria, *graduat* i *graduat superior*.
(Norm-UB)

c. El tribunal ha d'emetre un acord motivat que *el president* ha de notificar a la direcció del departament.
(Norm-UB)

6. Quan he parlat de desdoblaments (apartat 4) no he entrat a qüestionar la gramaticalitat del desdoblament d'articles quan el nom és invariable (*els i les joves*), tot i que s'allunya força de la parla més espontània, sobretot fora de contextos textuals esquemàtics o d'aparicions aïllades, que també permeten recursos com la doble barra amb naturalitat (*el/la cap d'estudis*, Norm-UB).

7. En textos jurídics, com ara les lleis, la combinació de les dues opcions podria provocar problemes interpretatius que la fan totalment desaconsellable.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

(26) a. Aquest deute està concentrat en la promoció i la construcció, que sumen 450.000 milions d'euros, i en les hipoteques d*els particulars*, d'uns 650.000 milions d'euros.
(ICV-EUiA2011)
b. […] han generat una feblesa enorme de les entitats financeres, que han absorbit el risc, en ser *els intermediaris*, en l'enorme increment del deute privat espanyol.
(ICV-EUiA2011)
c. Mantenir polítiques estables a mitjà termini sobre els estímuls econòmics (primes) a les diferents energies renovables amb l'objectiu de crear un clima de confiança per *als empresaris* que vulguin invertir en aquest camp.
(ICV-EUiA2011, fora del corpus bàsic)

(27) a. «*El nen*, *el noi* ha de saber que a casa seva estan pendents de la seva evolució acadèmica», va destacar la consellera d'Ensenyament, Irene Rigau, en l'acte de presentació de la web.
(DeptEns-*Ara*)
b. Després de contestar les 10 preguntes que us proposen obtindreu recomanacions per alimentar la passió lectora de *petits i grans*.
(DeptEns-*Ara*)
c. També parla d'altres activitats de lleure i cultura popular com són *els castellers* o *els gegants* i colles, així com d'esplais, agrupaments o casals.
(DeptEns-*Ara*)

Més concretament, en el subcorpus ICV-EUiA2011 (en tot el text, no només en el corpus bàsic), crida l'atenció un grup força nombrós de denominacions d'aquesta mena: *accionistes*, *agents financers*, *clients*, *conductors*, *contribuent*, *diplomàtic*, *directius*, *empresari(s)*, *inspectors d'Hisenda*, *líders europeus*, *ministre*, *pagesos*, *passatgers*, *poderosos*, *polítics*, *productors*, *propietaris*, *proveïdors*, *ramaders*, *responsables financers i polítics*, *sospitosos de terrorisme* i *viatgers*, entre altres. La comparació amb els casos en què s'opta (preferentment) per desdoblar masculí i femení, permetria distingir una vegada més dos tipus de col·lectius diferenciats: els de les persones que formen part del propi grup o *in-group* i els que no en formen part o *out-group* (Tajfel 1981).

En el cas dels adjectius, quan han de concordar amb un nom invariable o amb una primera persona del plural, en el corpus analitzat apareixen sempre en masculí (28), i quan van sols també els trobem només en masculí (29).

(28) a. *L'estudiant* ha de ser *avaluat i qualificat*, d'acord amb el que s'especifica en el pla docent i segons la normativa vigent.
(Norm-UB)

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

b. ICV-EUiA estem *convençuts* no només que hi ha una altra política possible, sinó que és necessària per fer front a la crisi econòmica, democràtica, ecològica i nacional.
(ICV-EUiA2011)

(29) a. L'alumnat membre del consell d'estudis pot demanar al/a la cap d'estudis informació dels percentatges d'*aprovats* sobre *els presentats i matriculats* per grup i/o assignatura una vegada el professor o la professora hagi signat l'acta corresponent.
(Norm-UB)

b. Cal deixar d'afavorir *els més rics*, cal una fiscalitat justa que gravi el gran capital, l'especulació, la contaminació i que combati el frau fiscal; per garantir la sostenibilitat de la sanitat, l'educació i els serveis socials.
(ICV-EUiA2011)

c. El departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya inaugura una nova web adreçada específicament a les famílies: el portal*Família i Escola,* Junts *x l'Educació*.
(DeptEns-*Ara*)[8]

Altres vegades, el masculí genèric coexisteix dins el mateix text amb els desdoblaments que hem vist més amunt (30-32).

(30) En cas d'acollir-se a l'avaluació única, aquesta decisió ha de constar per escrit, amb una còpia per a l'estudiant i una altra *per al professor*.
(Norm-UB)

(31) a. El Reial Decret de mesures urgents per a la promoció de l'ocupació *dels joves* i el foment de l'estabilitat de l'ocupació no solament se sostrau del marc del diàleg social, sinó que precaritza més l'ocupació i afebleix els drets dels treballadors i les treballadores […]
(ICV-EUiA2011)

b. Els mitjans de comunicació audiovisuals de Catalunya han d'incrementar la seva qualitat democràtica i la participació *dels ciutadans*, així com garantir la representativitat en els organismes de control de les entitats i associacions cíviques, socials, sindicals i dels *treballadors* dels mitjans.
(ICV-EUiA2011, fora del corpus bàsic)

8. La semàntica de l'adjectiu *junt -a* fa inviable qualsevol solució desdoblada: la separació que comporta el desdoblament és incompatible amb el seu significat: *junts i juntes* divideix qualsevol col·lectiu en dos grups, el d'homes i el de dones.

(32) a. El Govern pretén promoure el compromís de les famílies amb el projecte educatiu dels centres i impulsar programes de formació adreçats *als pares*, per facilitar l'intercanvi d'experiències i aportar estratègies útils en el procés educatiu dels nens i nenes.
(DeptEns-*Ara*)
b. Les enquestes pretenen ajudar-vos, com a pares i mares, a valorar el vostre nivell d'implicació sobre diferents aspectes de l'educació *dels vostres fills*.
(DeptEns-*Ara*)
c. Els més petits de la casa també poden implicar-se en aquest aprenentatge amb el joc «Consumir a ritme de família», dirigit a *nens de 6 a 12 anys*, on l'Agència Catalana de Consum planteja situacions per reflexionar en família sobre la gestió del temps lliure amb un mínim pressupost.
(DeptEns-*Ara*)

6.3 «criteris de visibilització» i estil

La combinació i l'acumulació d'estratègies de «visibilització de les dones» en un fragment curt de text, a vegades dóna com a resultat una manera de dir les coses que és com a mínim discutible des del punt de vista de les estratègies cohesives que permeten aplicar el principi d'economia lingüística (Brown & Yule 1983: cap. 2), i també des d'un punt de vista estrictament estilístic. Els exemples següents (33-35) permeten il·lustrar-ho fàcilment.

(33) *L'alumnat membre del consell d'estudis* pot demanar *al/a la cap d'estudis* informació dels percentatges d'aprovats sobre *els presentats i matriculats* per grup i/o assignatura una vegada *el professor o la professora* hagi signat l'acta corresponent.
(Norm-UB)

(34) S'han produït importants moviments de resposta contra les retallades protagonitzats *pels ciutadans i les ciutadanes indignats* del moviment 15-M i 15-O, accions de resistència *dels treballadors i les treballadores i ciutadans i ciutadanes afectats* de sectors com la sanitat, l'ensenyament, pel dret a l'habitatge, amb participació de sindicats, entitats i associacions.
(ICV-EUiA2011)

(35) Trobareu dubtes diversos, sobre els sentiments i emocions *dels nens i nenes* i sobre com comuniquen el que els passa, també sobre com potenciar la seva comunicació no verbal, així com dubtes i respostes sobre les dificultats de compaginar el temps de lleure *dels vostres fills i filles* amb la jornada laboral. L'espai s'està actualitzant i seguint-ne l'evolució hi anireu trobant noves converses. Les enquestes pretenen ajudar-vos, *com a pares i mares*,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

> a valorar el vostre nivell d'implicació sobre diferents aspectes de l'educació *dels vostres fills*. A partir de les respostes, podreu obtenir els punts forts de les vostres actuacions *com a educadors* i aquells altres aspectes que podríeu millorar.
>
> (DeptEns-*Ara*)

7. VALORACIÓ DELS RESULTATS

L'anàlisi precedent mostra que alguns «criteris de visibilització» plantegen problemes d'aplicació que afecten diversos nivells de les estructures gramaticals i textuals: els noms, els sintagmes (bàsicament, els sintagmes nominals), les oracions i el conjunt del text.

La selecció d'un nom que eviti el masculí (singular o plural) per designar tant homes com dones, requereix tenir en compte aspectes com la idoneïtat semàntica d'un nom col·lectiu a l'oració on ha d'aparèixer (*el professorat* no sempre equival a *el professor*) o la idoneïtat funcional d'un nom epicè (el nom *criatures* és més col·loquial que *nens* o *infants*).

Dintre dels sintagmes nominals que contenen referències conjuntes a homes i dones, els principals problemes tenen a veure amb fenòmens de coordinació (més enllà del nom, quins altres constituents es desdoblen i quin efecte té cada opció en la interpretació; quines denominacions són coordinables i quines no ho són per raons semàntiques) i de concordança (entre especificadors i noms, i entre noms i adjectius).

En el nivell oracional els problemes se solen derivar de la combinació de criteris diferents, que a vegades donen resultats semànticament anòmals: per exemple, un subjecte col·lectiu combinat amb un predicat que inclou una referència individual no adequada, com vèiem a l'exemple (5).

Més enllà de l'oració, la combinació de «criteris de visibilització» provoca problemes que afecten la continuïtat dels referents al llarg del text, i en conseqüència tant la cohesió interna com la coherència global, des de dos punts de vista: 1) la idoneïtat de designar un mateix referent combinant denominacions diferents sense tenir en compte el tipus de relació que s'estableix entre elles al llarg del text; 2) els problemes de coreferència a l'hora de reprendre un referent per mitjà de formes pronominals i altres recursos anafòrics, com ara els possessius.

Cal fer referència, igualment, a l'ús incoherent dels criteris al llarg del text: sovint els diversos «criteris de visibilització» es combinen amb usos del masculí que

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

inclouen homes i dones, tant en singular com en plural. A vegades es tracta d'un mateix referent expressat de diferents maneres i altres vegades es tracta de referents que apareixen només en masculí (i que no són invariables, és clar) combinats amb altres que apareixen desdoblats. Igualment, en el corpus analitzat tots els adjectius que concorden amb denominacions desdoblades, i també els que apareixen sols però afecten tant homes com dones, els trobem només en masculí, sense desdoblar.

I finalment, tampoc es pot deixar de considerar l'efecte que pot tenir a vegades la combinació de criteris en l'aplicació del principi d'economia lingüística i, més en general, en l'estil dels textos.

Tot plegat fa pensar que l'aplicació dels «criteris de visibilització» que he analitzat aquí requereix un grau de consciència metalingüística i metapragmàtica que és clarament superior al que activen —tenint en compte que també haurà d'atendre a moltes altres qüestions, tant de contingut com formals— els parlants durant el procés de redacció, i fins i tot en el de revisió. Duranti (1997: 200-201) defineix la *consciència metalingüística* com «the knowledge that speakers have of their own language» i la *consciència metapragmàtica* com «their ability to articulate the context for the use of certain linguistic expressions». Seguint Michael Silverstein, que és l'autor que va introduir el segon d'aquests conceptes, Duranti (1997: 201) observa que «when a linguistic sign seems to establish rather than presuppose a particular relationship, stance, or status, it becomes more difficult for native speakers to be aware of such functions. In other words, the more context-creating a linguistic sign is, the more difficult it is for native speakers to be conscious of its pragmatic force». Potser les dificultats per aplicar els «criteris de visibilització» que he analitzat en aquest treball, podrien rebre una explicació també des d'aquesta perspectiva, tenint en compte que aquests criteris són creadors d'un context comunicatiu diferent del que pressuposa l'ús de les estratègies que podem considerar «tradicionals».

8. CONCLUSIONS

D'acord amb els resultats i la valoració precedents, considero que la qüestió que es planteja (com pot intervenir el llenguatge verbal en general, i cada llengua en particular, a l'hora d'aconseguir una societat més igualitària en relació als sexes), es pot abordar prenent com a base les consideracions següents:

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

1. En català, com en altres llengües, no es pot establir una relació biunívoca, en general, entre gènere i sexe.

2. Les formes masculines que s'utilitzen per referir-se a aquestes entitats inclouen tant els individus de sexe masculí com els de sexe femení, tant en singular com en plural.

3. Malgrat això, en els usos lingüístics actuals es poden seguir estratègies que facin més visible la inclusió tant de dones com d'homes sempre que no vagin en contra del sistema de la llengua, del significat textual que es vol transmetre i de les propietats que ha de tenir un text per complir el seu propòsit comunicatiu. Al capdavall, el sistema lingüístic incorpora contínuament, en forma de canvi lingüístic, les modificacions que es deriven de l'ús que en fem els parlants i que el mateix sistema és capaç de «suportar».

4. En els textos curts, aquestes estratègies poden incloure qualsevol forma que sigui adequada semànticament (desdoblaments, ús de barres, noms col·lectius o epicens, etc.); en els textos llargs, en canvi, s'hi poden introduir d'una manera simbòlica, per fer explícita la voluntat visibilitzadora de qui escriu. Per exemple, al començament del text, sempre que això no tingui conseqüències interpretatives indesitjades, i assumint que la resta de denominacions en masculí, si no es diu o no se'n desprèn el contrari, inclouen tant homes com dones.

5. Els límits de l'aplicació de «criteris de visibilització» els posen tant el sistema lingüístic de cada llengua, la gramàtica, com les propietats que ha de tenir un text més enllà de les regles gramaticals: adequació al propòsit comunicatiu, coherència interna i obtenció d'aquesta coherència per mitjà dels mecanismes cohesius que ho permeten. I som els lingüistes els que, en darrer terme, tenim els coneixements especialitzats necessaris per avaluar-ho.

En definitiva, visibilitzar lingüísticament les dones no equival d'una manera automàtica a aconseguir una societat igualitària en aquest aspecte. Un èmfasi excessiu en els aspectes lingüístics de la igualtat —és a dir, un ús que alteri la forma o el sentit dels textos, o tots dos alhora, com hem vist en aquest treball— pot amagar una visió superficial, i fins i tot frívola, del problema de fons, que és el de la societat històricament patriarcal i androcèntrica que molts volem contribuir a superar.

Neus Nogué Serrano
Universitat de Barcelona

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Bonet, S. & J. Solà (1986) *Sintaxi generativa catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

Brown, G. & G. Yule (1983) *Discourse Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press.

Brucart, J. M. (2002/2008) «Els determinants», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (dir.), vol. 2, «Sintaxi», cap. 7.

Criteris de la Universitat de Barcelona (CUB), Barcelona, Universitat de Barcelona, Serveis Lingüístics. [<http://www.ub.edu/criteris-cub>, consulta: desembre del 2011.].

Duranti, A. (1997) *Linguistic Anthropology*, Cambridge, Cambridge University Press.

ÉsAdir, Barcelona, Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals.[<http://esadir.cat>, consulta: desembre del 2011.]

Generalitat de Catalunya (2005) *Marcar les diferències: la representació de dones i homes a la llengua*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència.

Guia d'usos no sexistes de la llengua en els textos de l'Administració de la Generalitat de Catalunya (2011) Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. [<http://www20.gencat.cat/docs/Llengcat/Documents/Publicacions/Altres/Arxius/Guiausosnosexistes.pdf>, consulta: desembre del 2011.]

Institut d'Estudis Catalans (2007) *Diccionari de la llengua catalana* (*DIEC*2). [<http://dlc.iec.cat>, 2a edició en línia, consulta: desembre del 2011.]

Junyent, C., ed. (en premsa) *Visibilitzar o marcar? Repensar el gènere en la llengua catalana*, Barcelona, Empúries.

Nogué Serrano, N. (en premsa) «Sexe, gènere i gramàtica» dins C. Junyent (ed.).

Parlament de Catalunya, Serveis d'Assessorament Lingüístic (2010) «Criteris per a un ús no sexista del llenguatge en les lleis i altres textos aprovats» [versió provisional].

Serra i Alegre, E. & M. Prunyonosa i Tomàs (2002/2008) «La coordinació», dins J. Solà, M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya (dir.), vol. 3, «Sintaxi», cap. 17.

Solà, J.(1995) *Llibre d'estil de l'Ajuntament de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions.

Solà, J., M. R. Lloret, J. Mascaró & M. Pérez Saldanya, dir. (2002/2008) *Gramàtica del català contemporani*, Barcelona, Empúries, 3 vol. [4a ed.]
Tajfel, H. (1981) *Human Groups and Social Categories*, Cambridge, Cambridge University Press.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 213-234

MONTSERRAT CORTÈS-COLOMÉ

LA REPRESENTACIÓ CONCEPTUAL DEL GÈNERE. UNA REVISIÓ CRÍTICA

1. INTRODUCCIÓ[1]

En l'àmbit de l'adquisició del llenguatge, les dades d'estudis longitudinals indiquen que els infants que aprenen a parlar en català o en espanyol i els bilingües català-espanyol adquireixen les marques de gènere entre els 25 i els 28 mesos[2] (vg. Cortès-Colomé 1984, per a monolingües en català i bilingües català-espanyol; Hernández-Pina 1984, per a monolingües espanyols; vegeu una revisió d'estudis a Serra *et alii* 2000). Amb relació a l'ordre, és de les primeres flexions que s'adquireix (Aparici *et alii* 1996). L'edat d'adquisició concorda amb l'observada en altres llengües amb flexió de gènere com ara el francès (Clark 1985) o l'italià (Pizzuto & Caselli 1992). Aquests estudis indiquen que els infants flexionen tant paraules referides a entitats inanimades com a entitats animades. Després, i durant encara uns quants mesos, s'observa el fenomen de la sobreregularització (i.e., *el sang*, en català; *un flor*, *una pijama*, en espanyol), indicatiu de l'aplicació de la regla morfofonològica i sintàctica apresa, com ara *-a per al femení*.

1. Aquest article s'inscriu en el projecte de recerca «El rol de las lenguas de la inmigración en la escuela» (FFI2009-09955), finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación. Vull agrair a Fernando Gabucio, Elizabeth Gilboy i Mercè Martínez els comentaris que han fet als primers esborranys d'aquest text. Qualsevol error, però, només es pot atribuir a aquesta autora.

2. El criteri per a determinar l'edat d'adquisició és que la flexió es faci servir correctament en el 90% de contextos lingüístics en què és obligatori, segons la proposta de Brown (1973) adaptada al català i al castellà per Cortès (1984) i Vila (1984).

Com aprenen els nens les marques de gènere? Segons els estudis esmentats, en l'adquisició del gènere s'utilitza la informació que proporciona la llengua mateixa; guiats per claus morfofonològiques i sintàctiques, detecten les regularitats distribucionals de la llengua (Maratsos & Chalkley 1980). L'aprenentatge de la flexió no depèn d'un desenvolupament previ del concepte extralingüístic de dimorfisme sexual, sinó que el nen pot utilitzar el mateix llenguatge com a forma de coneixement. A més de les dades longitudinals, alguns estudis experimentals (Karmiloff-Smith 1979, amb infants francesos; Pérez-Pereira 1990, amb infants espanyols) han indicat que els infants són sensibles a les claus intralingüístiques de ben aviat, que utilitzen més la informació sintàctica i morfofonològica que no pas l'extralingüística.

Ara bé, aquest coneixement lingüístic, un cop adquirit, pot afectar d'alguna manera el pensament no lingüístic? Les dades longitudinals per elles mateixes no poden respondre a la pregunta de si la informació de gènere, un cop apresa, es representa en el nivell superficial, lexicosintàctic, o bé si acaba afectant la representació conceptual. Aquest és el debat en psicolingüística: si els processos conceptuals són diferents dels processos lingüístics, o bé si les representacions lingüístiques tenen efectes en la representació conceptual.

Segons les tesis del relativisme lingüístic (Whorf 1956), el llenguatge influencia el pensament. Atès que les llengües codifiquen diferents aspectes de la realitat, els parlants de les diferents llengües percebran, analitzaran i conceptualitzaran la realitat de maneres diferents, en consonància amb les distincions que la seva llengua estableix. Malgrat que tradicionalment la psicolingüística cognitiva havia desestimat i defugit aquesta hipòtesi, la idea de la interdependència entre pensament i llenguatge s'ha reprès amb força en aquests darrers anys. El llibre *Rethinking Linguistic Relativity* (Gumperz & Levinson 1996) representa la irrupció d'una nova manera d'entendre les tesis del relativisme lingüístic: les llengües influencien la conceptualització perquè marquen tendències de pensament. Així, per exemple, diversos estudis sobre la representació de l'espai (Levinson 1996a, 1996b), sobre la conceptualització dels objectes en termes de forma o de substància (Lucy 1992a, 1992b; Imai & Gentner 1997) o sobre la representació del temps (Boroditsky 2001; Casasanto *et alii* 2004), en llengües en què aquests dominis semàntics es categoritzen de maneres diferents, assenyalen que les diferències lingüístiques es correlacionen amb diferències de pensament. Aquesta reinterpretació de les idees whorfianes s'ha fet extensiva a les marques de gènere. Es qüestiona que es tracti d'una distinció merament lingüística i s'associa gènere amb

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

sexe. Com més endavant explicarem, alguns estudis proposen que el gènere dels noms dels objectes, especialment d'aquells als quals es poden atribuir característiques antropomòrfiques, està associat a determinades propietats estereotípicament masculines o femenines. En aquesta línia, s'investiga si el gènere dels referents inanimats forma part de la representació conceptual.

La hipòtesi oposada diferencia entre processos conceptuals i processos lingüístics (Levelt 1989). Els primers s'ocupen de preparar l'essència del missatge i, per tant, d'especificar els conceptes bàsics que es volen comunicar per tal que *a posteriori* el missatge pugui ser formulat en una llengua. Els processos lingüístics s'ocupen de la codificació gramatical i fonològica d'acord amb la llengua que s'utilitzarà. En aquest marc, s'entén que els dos processos són independents perquè es pot concebre un missatge sense que s'arribi a expressar lingüísticament, però qualsevol missatge lingüístic necessàriament ha d'haver estat conceptualitzat primer. D'aquí que es diferenciï entre representacions conceptuals i representacions lingüístiques. Les representacions lingüístiques es construeixen durant l'etapa en què el missatge és codificat lingüísticament. Per tant, el gènere pertany a aquest nivell de representació. Amb tot, i sense voler-hi entrar en detall, el que es debat és la definició de la interfície que permet traduir un tipus de representacions a unes altres. Aquesta interfície preverbal es refereix a les relacions semàntiques o representacions de conceptes lexicalitzables, que servirien de baula entre els processos conceptuals i els lingüístics. En aquest marc, s'entén que les diferències entre les llengües no afecten les representacions conceptuals, per bé que en el moment de parlar en una llengua ens veiem *obligats* a fer unes distincions i no unes altres.

Sense arribar a les propostes més whorfianes, la hipòtesi del «Thinking for Speaking» («pensar per parlar», Slobin 1996, 2003) ha introduït canvis substancials en la visió dual. Es defensa que, en el procés de pensar per parlar, les especificitats de les llengües demanen parar atenció a la categorització semàntica de la llengua que farem servir. Aprendre una llengua comporta acostumar-se a veure el món d'una manera i es prediu que l'hàbit acaba impregnant l'imaginari de la col·lectivitat que la parla. Però la hipòtesi se cenyeix a aquells processos que tenen a veure exclusivament amb el *parlar* entès en termes d'expressar-se lingüísticament (així també abasta tots els processos que demanen accedir a la ment d'una determinada manera, com ara traduir, escriure, fer servir llengües de signes, recordar…) i, per tant, els efectes de les llengües en la cognició no lingüística en queden exclosos.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

L'objectiu d'aquest article és fer una revisió crítica d'alguns estudis i del debat psicolingüístic entorn del concepte de gènere. Partint d'una anàlisi dels treballs més referits en la perspectiva whorfiana, es discutirà que el gènere sigui una propietat que s'inclou en la representació conceptual. Es defensarà que les marques de gènere no són pertinents per a argumentar a favor o en contra del relativisme lingüístic perquè són una propietat formal en aquelles llengües que les incorporen. Així mateix, es planteja que el debat pot respondre a una confusió entre els conceptes de gènere i sexe, una confusió que es podria haver generat des de la representació semàntica de parlants de llengües que, com l'anglès, diferencien per sexe i no per gènere.[3]

Aquest text parteix del pressupòsit que «el sexe és una qüestió de biologia, mentre que el gènere és una qüestió de gramàtica, i no hi ha cap raó terrenal per la qual el sexe hauria de participar en les distincions de gènere» (Trask 1995: 43, *apud* Junyent en aquest volum). Com assenyala Roca (2009, 2011), malgrat la coincidència dels termes *masculí* i *femení* tant per a especificar el gènere (*gènere masculí* i *gènere femení*) com el sexe (*sexe femení* i *sexe masculí*), el gènere és un fenomen exclusivament gramatical, independent de la realitat biològica que és el sexe. El significat sexual que pot portar un substantiu no necessàriament en determina el gènere; un exemple n'és la paraula *persona*, que fàcilment es fa servir per a designar algú del sexe masculí (i.e., *en Joan és una bona persona*).[4]

La discussió s'ha organitzat en dos apartats cadascun dels quals correspon a una orientació teòrica. Primerament es descriuen els treballs de referència que defensen que el gènere té una base semàntica i que es representa conceptualment; la descripció va seguida d'algunes crítiques que qüestionen la validesa de la metodologia i dels resultats. A continuació, es presenten dos treballs que defensen que la representació pertany a l'àmbit lingüístic; es discuteixen alguns resultats i es proposen interpretacions alternatives. L'article acaba amb un apartat de conclusions en què es fan algunes observacions relatives a l'ús i a la concepció del terme *gènere*.

3. Atès que l'objectiu era analitzar els treballs que més influència han tingut en totes dues perspectives teòriques, això n'ha exclòs molts d'altres que, precisament, s'inspiren en els aquí citats. També ha comportat que s'esmenti un nombre reduït de llengües —bàsicament, anglès, alemany, espanyol i italià—, la qual cosa no pretén ignorar o amagar les altres. Com un revisor anònim ha fet notar, tampoc no se citen treballs sobre el català. Malauradament, això és així perquè no n'hi ha que tractin la qüestió des de la perspectiva psicolingüística.

4. En aquesta mateixa línia, trobareu més definicions a Junyent, en aquest volum.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

2. EL GÈNERE I LA REPRESENTACIÓ CONCEPTUAL

La reinterpretació del relativisme lingüístic ha portat diversos investigadors a qüestionar que el gènere gramatical es relacioni arbitràriament amb les propietats conceptuals dels objectes. Aquests treballs parteixen de diverses suposicions. La primera és que durant el desenvolupament del llenguatge els infants estableixen una correlació entre el gènere dels noms i el sexe dels referents humans. La segona suposició és que aquesta associació es fa extensiva a altres noms per un efecte de semblança: les paraules que comparteixen gènere són més semblants entre si que les que comparteixen un gènere diferent. Les semblances formals ajuden a associar el gènere amb les propietats conceptuals tipus-home o tipus-dona i aquesta relació es fa extensiva a entitats no sexuades. Així, es defensa que el fet que la llengua assigni gènere (masculí o femení) als noms d'objectes portaria els parlants a pensar en els objectes com si tinguessin gènere biològic, és a dir, sexe.

Implícitament, la línia argumental és la següent: si, malgrat les diferències aparents entre les llengües, es pot mostrar que l'assignació de gènere té alguna mena de base semàntica, aleshores es podrà plantejar la pregunta de si el gènere està inclòs en la representació conceptual i no només en la lingüística. Ens centrarem en tres estudis que han generat força debat.

Konishi (1993) va dissenyar un experiment en què parlants de l'espanyol i de l'alemany havien d'avaluar noms de la seva pròpia llengua en termes d'una escala de diferencial semàntic en què s'incloïen dimensions amb connotacions masculines, com ara *força*, i femenines, com ara *criança*. La meitat dels noms eren masculins en espanyol (i.e., *tenedor*) i femenins en alemany (i.e., *Gabel*), i a la inversa.[5] Els resultats van indicar que, en l'escala dimensional, s'assignava més potència al nom *home* que al nom *dona* i que els judicis subjectius dels participants concordaven amb el gènere (masculí o femení) del nom en la seva llengua. Els participants atribuïen més *potència* als noms que en la pròpia llengua eren masculins, fins i tot en el cas de noms referits a entitats no sexuades. La conclusió afavoria la idea que la diferenciació gramatical s'interioritza i passa a formar part de la representació semàntica.

5. L'alemany diferencia tres gèneres: masculí, femení i neutre. Amb tot, l'experiment esmentat només inclou paraules molt freqüents que tenen gèneres oposats en alemany i espanyol. Per tant, l'experiment exclou les paraules que, en alemany, tenen gènere neutre.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

En un estudi posterior, Sera *et alii* (1994) van dissenyar alguns experiments amb l'objectiu d'estudiar, en primer lloc, si, malgrat que l'assignació de gènere en les diferents llengües pugui semblar arbitrària, respon a una distinció semàntica; i, en segon lloc, si el gènere gramatical té efectes en la representació conceptual dels objectes. La mostra incloïa subjectes espanyols i subjectes anglesos de diferents edats. En totes les tasques, els subjectes veien imatges, presentades soles o acompanyades del nom corresponent. Les imatges incloïen objectes de la classe natural (i.e., *foc*, *ull*, *peix*) o de la classe artificial (i.e., *ganivet*, *helicòpter*, *taula*); d'altra banda, la meitat dels noms corresponents a les imatges pertanyia al gènere femení i l'altra meitat, al masculí. En una de les tasques, els participants havien de classificar els estímuls en termes de més masculins o més femenins. En una altra de les tasques, es demanava que s'assignés als mateixos estímuls una veu de dona o una veu d'home. Es va observar que les decisions dels parlants espanyols a partir dels 7-8 anys concordaven amb el gènere gramatical dels noms —especialment quan les imatges anaven acompanyades del nom— independentment de la classe d'estímul (natural/artificial). En la mostra d'anglesos a partir dels 5 anys, es tendia a classificar com a masculins —i a assignar-los una veu d'home— els noms dels objectes que en espanyol són del gènere masculí i que pertanyen a la classe artificial; així mateix, tendien a classificar com a femenins —i a assignar-los veu de dona— els noms dels objectes que en espanyol són del gènere femení i que es refereixen a objectes de la classe natural. D'altra banda, la distinció natural/artificial també s'observava en la mostra d'espanyols quan gènere gramatical i classificació conceptual coincidien. A partir d'aquestes dades es concloïa que els factors gramaticals i els conceptuals interactuen. A més, en el cas dels espanyols, el gènere gramatical tindria una influència en l'assignació de gènere als objectes. Es proposa que la interrelació entre gènere gramatical i concepte es produeix perquè el significat de les paraules amb gènere natural (és a dir, sexe) es fa extensiu a les paraules referides a objectes pel fet de compartir les mateixes propietats morfològiques. Així, els parlants acaben atribuint als objectes una certa masculinitat o feminitat.

Hi ha diverses objeccions a fer tant al treball de Konishi (1993) com al de Sera *et alii* (1994). En tots dos casos, algunes de les conclusions obvien els resultats obtinguts. En el cas de Konishi, l'estudi no observava l'efecte corresponent als noms femenins que s'haurien hagut d'associar amb les dimensions amb connotació femenina. En el cas de Sera *et alii* (1994), per exemple, en la mostra de subjectes espanyols, l'anàlisi estadística pel que fa a la diferenciació natural-femení vs artificial-masculí no és

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

estadísticament significativa en algunes de les tasques. Però, encara més important, totes dues investigacions, a efectes de la hipòtesi, pateixen un problema metodològic greu: els participants fan les tasques en la seva llengua, de manera que la valoració dels subjectes pot ser estratègica; poden basar els seus judicis simplement utilitzant la diferenciació morfològica de la llengua. En el cas de Sera *et alii* (1994), es demana explícitament als participants que classifiquin les imatges en funció de si semblen més masculines o més femenines. La instrucció, per tant, pot guiar els subjectes a utilitzar el coneixement gramatical i, en conseqüència, la tasca no permet discriminar si la classificació dels objectes en masculins (tipus-masculí) o femenins (tipus-femení) respon a un coneixement diferent del gramatical, si té una base semàntica, o si afecta el pensament no lingüístic.

D'altra banda, totes dues investigacions fan un raonament circular. En la investigació de Konishi, el gènere masculí s'assigna als homes, els homes són més potents, la potència és una propietat masculina, els noms masculins són considerats més potents. En la de Sera *et alii* (1994), parlar dels objectes com si fossin masculins o femenins portaria a pensar en aquests objectes com a masculins o femenins perquè són classificats com a masculins o femenins.

Per tal de superar el raonament circular i els problemes metodològics d'aquests estudis, Boroditsky i Schmidt (1999) dissenyen dos experiments. Amb el primer es vol estudiar si l'assignació de gènere reflecteix creences sobre el gènere dels objectes; amb el segon, es pregunten si el gènere gramatical assignat als noms d'objectes té conseqüències semàntiques, és a dir, si s'inclou en la representació conceptual dels objectes. Pel que fa al primer experiment, en la línia dels estudis abans esmentats, es parteix de la suposició que els noms dels animals o dels objectes que són bonics i airosos tendiran a ser femenins, mentre que els que són agressius o forts tendiran a ser masculins. Es prediu que, si això és així, aleshores s'han d'observar correspondències entre llengües amb flexió de gènere. Es compara el gènere de determinats noms en espanyol i en alemany i es contrasta amb les intuïcions de parlants de l'anglès. La tasca dels anglesos consisteix a classificar en masculins o femenins 50 noms d'animals i 85 noms d'artefactes. Segons els autors, d'una banda s'observa una correlació entre el gènere d'aquests noms en espanyol i en alemany en el cas dels noms d'animals; d'altra banda, les intuïcions dels anglesos es corresponen amb el gènere dels noms d'animals en espanyol i en alemany, tot i que no amb el gènere dels artefactes.

En el segon experiment, subjectes espanyols, alemanys i anglesos han de dur a terme una tasca de memòria en anglès. La hipòtesi de partida és que el fet de parlar

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

una llengua que assigna gènere (masculí o femení) a una entitat inanimada porta els parlants d'aquella llengua a parar més atenció a les qualitats masculines o femenines d'aquesta entitat i a representar-se aquestes entitats com a masculines o femenines. Es prediu que els subjectes alemanys i els espanyols recordaran millor el gènere d'un nom propi quan estigui associat a un nom d'objecte del mateix gènere en la seva llengua. Els noms dels objectes triats tenen gènere diferent en espanyol i alemany. Així, per exemple, una de les paraules triades *Apfle* ('poma') és femenina en espanyol, però masculina en alemany; així mateix *Uhr* ('rellotge') és femení en alemany però masculí en espanyol. Quant als noms propis, es trien parelles que siguin fonològicament semblants (i.e., *Paul-Paula* o *Patrick-Patricia*). La meitat de les paraules s'aparellen a noms propis del sexe masculí i l'altra meitat, a noms del sexe femení. La tasca consisteix primerament a demanar als subjectes que retinguin en memòria parelles de nom d'objecte-nom propi (i.e., *Apfle-Patrick*). Després, en la fase de test, els subjectes han de recuperar de la memòria el gènere dels noms propis amb els quals els objectes han estat aparellats; per exemple, davant de la paraula *Apfle* han d'indicar si el nom propi és del sexe masculí o del femení. Segons els autors, els resultats de l'estudi indiquen que els aparellaments es recorden més bé quan el gènere del nom propi assignat a un objecte es correspon amb el gènere gramatical del nom de l'objecte en la seva llengua. Observen que els espanyols i els alemanys tenen biaixos de memòria congruents amb el gènere de les paraules en les llengües respectives; és a dir, en aquells objectes per als quals els espanyols tendien a recordar noms de dona, els alemanys tendien a recordar noms d'home.

Els autors arriben a tres conclusions: 1) el gènere dels noms no és totalment arbitrari sinó que reflecteix d'alguna manera les propietats, percebudes com a masculines o femenines, dels seus referents; 2) les idees sobre el gènere dels objectes estan molt influenciades pel gènere gramatical que la llengua els assigna; finalment, i atès que l'experiment es fa en anglès, 3) conclouen que el gènere forma part de la representació conceptual dels objectes.

Hi ha diverses objeccions a fer al treball de Boroditsky i Schmidt (1999). En el primer experiment, els autors no faciliten la llista de noms inclosos i, per menor que sembli, l'objecció té a veure amb la hipòtesi. Comparem, per exemple, els noms *rata* i *ratolí* en català. Tot i que l'animal *rata*, en relació a l'animal *ratolí*, es correspondria amb la propietat antropomòrfica masculina (més agressiu) té assignat el gènere femení; a la inversa l'airós ratolí, que rep el gènere masculí. Per bé que es podria dir que

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

aquests exemples són excepcions respecte a una tendència general, caldria saber quins noms es van incloure en l'estudi. D'altra banda, en aquest experiment, en comparar l'efecte del gènere en espanyol i en alemany les correlacions no són significatives per a la categoria artefactes; pel que fa a aquesta mateixa categoria, la comparació amb les intuïcions dels parlants tampoc no ho és. Això vol dir que, quan es tracta d'artefactes, les respostes d'espanyols, alemanys i anglesos són guiades per l'atzar. En conseqüència, les dades no permeten confirmar les prediccions pel que fa a les creences sobre el gènere dels noms dels referents inanimats. Malgrat que els resultats de l'experiment només donen suport a la predicció pel que fa al gènere dels noms referits a animals, els autors conclouen que «l'assignació de gènere als noms no és del tot arbitrària sinó que fins a cert punt reflectiria les propietats dels referents percebudes com a masculines o femenines» (1999: 5). Però, amb les seves dades, la conclusió només és aplicable al gènere dels noms dels animals. Tanmateix, el segon experiment es planteja a partir de la pregunta de si «parlar dels objectes inanimats com si fossin masculins o femenins porta els parlants a pensar en aquests objectes com a masculins o femenins» (1999: 3). És a dir, si els parlants en les seves representacions equipararen gènere amb sexe. De fet, en aquesta segona tasca, s'obliga els subjectes a establir una associació entre aquests dos conceptes.

A parer nostre, l'estudi parteix clarament d'una confusió: es confonen els conceptes de sexe biològic i gènere formal. Tal com assenyala Foundalis (2002), en les llengües que tenen flexió de gènere, el gènere no és un bon predictor del sexe, atès que el nombre de noms en què sexe i gènere es correlacionen bé és una minoria en comparació amb els que no es correlacionen gens, ja que el nombre de paraules que es refereixen a objectes és molt superior al de paraules referides a éssers animats. En canvi, en llengües com l'anglès (o llengües de gènere natural/biològic), en què fonamentalment es diferencia el sexe, sexe i gènere es poden predir mútuament perquè els objectes inanimats (i generalment també els d'animals) no reben cap marca.

El segon experiment —amb la corresponent conclusió que el gènere es representa conceptualment— es basa en el fet que els subjectes fan la tasca en una llengua que no té flexió de gènere i que és diferent de la pròpia. Ara bé, en una tasca de record, els subjectes poden utilitzar diverses estratègies, entre les quals una de molt possible és traduir els noms a la seva L1. En altres termes, la lectura de les paraules a les quals s'associa un nom propi no pot excloure que els participants no estableixin una relació entre les paraules que llegeixen en la L2 amb les corresponents paraules traduïdes a la

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

L1; és a dir, que, quan llegeixin el nom d'objecte en anglès no s'activi d'alguna manera també l'etiqueta corresponent a aquest concepte en la seva L1.

Els estudis psicolingüístics de processament del lèxic en bilingües indiquen que les paraules de la L2 i les seves corresponents traduccions a la L1 estan molt connectades.[6] De fet, en les etapes inicials de l'aprenentatge d'una L2, els nous noms solen aprendre's amb la traducció corresponent a la L1. Boroditsky i Schmidt (1999) no indiquen que els participants hagin d'aprendre primerament els noms en anglès; per tant, s'entén que els subjectes espanyols i els alemanys ja tenen un coneixement d'aquests termes anglesos. Però el que no es diu és quin grau de coneixement tenen d'aquesta L2. Segons alguns models psicolingüístics, en els estadis inicials la L2 i la L1 estan fortament interconnectades en el nivell lèxic i l'accés a la representació conceptual està relacionat amb el grau de fluïdesa en la L2. Precisament, el criteri per a triar els noms d'animals i d'artefactes inclosos en els experiments de Boroditsky i Schmidt era «que tinguessin una única traducció dominant a l'espanyol i a l'alemany» (1999: 2).

Cal tenir en compte que alguns models de processament en bilingües (De Groot 1992) proposen que les paraules concretes es tradueixen més de pressa que les abstractes. En les paraules concretes, com que els referents perceptius dels noms són els mateixos en les diferents llengües, també comparteixen informació semàntica, la qual cosa n'accelera la traducció. Encara que no és un objectiu d'aquest article discutir els diferents models de processament, algunes de les seves aportacions són directament pertinents en aquesta discussió: l'experiment no garanteix que els participants no tradueixin el nom en anglès a la seva L1.

Remarcar aquest aspecte és clau en la discussió de si la representació del gènere és conceptual o lingüística. Recordem que un dels resultats de l'estudi de Boroditsky i Schmidt indicava que els subjectes espanyols i els alemanys recordaven més bé el gènere (és a dir, el sexe) del nom propi quan coincidia amb el gènere del nom de l'objecte en la seva llengua. Els mateixos autors concloïen que «la idea que les persones tenim del gènere dels objectes està molt influenciada pel gènere gramatical que s'assigna a aquests objectes en la llengua pròpia» (Boroditsky & Schmidt 1999: 5). Per tant, el procés d'actuació dels participants bé podria ser el següent: 1) llegides les parelles de nom d'objecte - nom propi, els participants tradueixen el nom d'objecte a la seva L1; 2) en accedir al nom en la L1, accedeixen al gènere que li correspon i, per

6. Vegeu una revisió de diversos estudis a Sánchez-Casas (1999).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

tant, a la seva representació fonològica/ortogràfica; 3) la lectura del nom propi també activa la seva corresponent representació fonològica/ortogràfica; i 4) s'associen les dues representacions de manera que el record afavoriria les parelles en què aquestes representacions coincideixen.

En què basem aquesta possible explicació? En primer lloc, diversos estudis fets amb llengües que tenen flexió de gènere indiquen que l'accés a les paraules comporta necessàriament també l'accés al seu gènere. Alguns estudis experimentals (Domínguez *et alii* 1999; Igoa *et alii* 1999; Vigliocco *et alii* 1995; Vigliocco *et alii* 1996), així com estudis dels errors espontanis de la parla (Del Viso *et alii* 1987; Del Viso 2002), indiquen que aquesta informació està especificada en el lèxic. És a dir, que l'accés a les paraules està indissociablement lligada a la corresponent informació morfològica de gènere, que no se separa de l'arrel. Per tant, la traducció dels noms comportaria també l'activació del seu gènere. En segon lloc, dels 12 noms propis femenins de l'experiment en discussió, 9 porten la flexió *-a* (i.e., *Paula*, *Karla*, *Patricia*). Com és sabut, en les llengües romàniques gènere i forma tenen una alta correlació; en espanyol —una de les llengües de l'estudi—, un percentatge molt alt dels noms —inclosos els noms de referents humans— acaben en *-o* si són masculins i en *-a* si són femenins, i els mateixos sufixos es fan servir en les concordances morfosintàctiques. Per tant, si més no en espanyol, es produeix una correlació de flexions entre les parelles. En el cas de l'alemany —que té tres gèneres i diferències formals en funció del cas—, es pot objectar que les correspondències morfofonològiques no són tan evidents; amb tot, el context lingüístic podria proporcionar prou pistes (Köpcke & Zubin 1983, *apud* Vigliocco *et alii* 2005).

En definitiva, i ateses les objeccions esmentades, no es podria concloure que el gènere es representi conceptualment, sinó que, més aviat, es donaria suport a la conclusió inversa a la presentada pels autors: que el gènere es representa lèxicament. L'efecte de semblança no té per què comportar necessàriament que la representació del gènere sigui conceptual, és a dir, que derivi en una associació entre gènere i sexe de resultes d'una generalització de sexe home a propietats tipus-home i de sexe dona a propietats tipus-dona. L'efecte es pot atribuir a una semblança sintàctica (les paraules del mateix gènere requereixen les mateixes concordances amb determinants, adjectius, pronoms, participis…) i morfofonològica (els mateixos afixos flexius dels noms s'apliquen a determinants, adjectius, participis).

A l'apartat següent es revisen alguns estudis que han tractat específicament aquesta qüestió.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

3. EL GÈNERE I LA REPRESENTACIÓ LINGÜÍSTICA

Diversos estudis experimentals donen suport a la hipòtesi que el gènere està inclòs en la representació lèxica. Ens centrarem, bàsicament, en dos que parteixen directament d'aquesta pregunta.

Bowers *et alii* (1999) contrasten experimentalment si el gènere es representa conceptualment o si la informació conceptual i la de gènere es representen per separat. L'estudi, fet amb subjectes espanyols, inclou dos tipus d'estímuls (paraules i imatges) i dues tasques (una d'assignació de gènere i una altra de categorització semàntica) a partir d'un mateix conjunt de noms/objectes concrets. Es prediu que, si el gènere es representa conceptualment, no hi haurà diferències en funció del tipus d'estímul; en canvi, si la informació conceptual i la de gènere es representen per separat, l'assignació de gènere serà més ràpida quan l'estímul sigui una paraula.

Els estímuls triats exclouen els noms que fonològicament i ortogràficament acaben en *-o* o en *-a*; els noms inclosos acaben en *-e* o en consonant (i.e., *peine* vs *nube*, *lápiz* vs *nuez*), de manera que el gènere morfofonològicament i ortogràficament no sigui gaire marcat.

La tasca d'assignació de gènere consisteix a indicar el determinant apropiat de l'estímul. La tasca semàntica consisteix a categoritzar imatges dels mateixos objectes en funció de si pertanyen a la classe natural o a la classe artefacte (i.e., *nieve* vs *guante*). En totes dues tasques, els subjectes han de respondre prement una tecla. S'analitza el temps que es triga a donar la resposta. Els resultats indiquen que la categorització semàntica de les imatges és més ràpida que la de les paraules i, a l'inrevés, que l'assignació de gènere és significativament més ràpida per a les paraules que per a les imatges. Els autors interpreten que en el reconeixement d'imatges primerament cal accedir a la representació conceptual; en canvi, en el reconeixement de paraules s'accedeix directament a la representació lèxica de la paraula. Per tant, els resultats apunten en la direcció oposada a la hipòtesi dels estudis esmentats a l'apartat anterior.

En la mateixa línia, Vigliocco *et alii* (2005) duen a terme diversos experiments amb l'objectiu d'investigar l'efecte de semblança de significat. Parteixen de la hipòtesi que l'associació entre el gènere dels noms i el sexe dels referents humans es generalitza a altres noms que també es refereixen a entitats sexuades però en els quals la correspondència no és tan directa, els noms d'animals. En canvi, no es generalitzaria als noms per als quals la propietat sexe és irrellevant. Els experiments estan dissenyats

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

per a contrastar si l'efecte de semblança es deu a les correlacions morfofonològiques i sintàctiques (i, per tant, és estrictament formal) o bé si es pot atribuir a una semblança de significat i, en aquest cas, quin abast tindria.

Contrasten les dades de subjectes italians, anglesos i alemanys en diferents tasques. En unes tasques, els subjectes han de fer judicis de semblança a partir de dues modalitats diferents de presentació, paraules o imatges. En tots dos casos, s'inclouen dues categories, animals i objectes, de manera que els dos gèneres (masculí i femení) de l'italià hi quedin representats; en el cas de l'alemany, es fan servir noms dels tres gèneres (masculí, femení i neutre) per a la categoria animals i dos (masculí i femení) per a la categoria artefacte. Els estímuls es presenten en tríades i els parlants han de seleccionar quins dos dels tres tenen un significat més semblant. La modalitat de presentació és clau per a diferenciar si el gènere es representa conceptualment; les imatges no requereixen verbalització (encara que no s'exclou la possibilitat que els subjectes etiquetin les imatges) i s'entén que accedeixen directament a les representacions conceptuals; els noms, en canvi, demanen accedir a una representació lèxica. En una altra tasca, amb imatges dels mateixos objectes i animals, els participants han de dir en veu alta el nom de l'estímul, amb un sol terme i sota pressió de temps. En aquest cas, es vol provocar errors de la parla en els quals el nom de l'estímul que la imatge reprodueix se substitueix per un altre amb el qual està semànticament relacionat (i.e., *cama* per *peu*). En psicolingüística, aquest fenomen dels errors de recuperació lèxica és força conegut i s'atribueix al fet que la representació semàntica activa diversos ítems lèxics que comparteixen aspectes de significat. Es pretén comprovar l'efecte de semblança de significat: si les paraules que comparteixen gènere són més semblants semànticament, aleshores és més probable que les paraules intruses siguin del mateix gènere que la paraula que substitueixen. En totes dues tasques, l'anàlisi se centra en la concordança de gènere entre nom de l'estímul i gènere en la resposta.

Tots els resultats dels judicis de semblança indiquen que el gènere té efectes només en les tasques verbals, només en la categoria animals i només en els subjectes italians. No s'observa cap efecte per a la categoria artefacte en cap de les modalitats de presentació dels estímuls. Les dades de la tasca d'elicitació d'errors van en la mateixa direcció: únicament els subjectes italians tendeixen a fer substitucions per paraules del mateix gènere quan han de recuperar noms d'animals, però per als noms d'artefactes la diferència no és significativa. Pel que fa a les diferències entre llengües, segons els autors solament s'observa un efecte del gènere en italià; però no en alemany, en cap

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

de les modalitats o categories. Aquest resultat s'atribueix al fet que l'alemany té tres gèneres i quatre casos i, per tant, la relació entre el sexe dels referents i el gènere assignat als noms referits a humans no és tan transparent. En canvi, observen una alta correlació en les respostes d'alemanys i anglesos tant en la categoria d'animals com en la d'artefactes.

Que només s'observi un efecte del gènere en les tasques lingüístiques —és a dir, quan la tasca implica l'ús de la llengua— concorda amb la hipòtesi del «pensar per parlar». La hipòtesi de la representació semàntica queda en bona part exclosa, atès que no s'observa un efecte quan la modalitat de presentació no és lingüística. D'altra banda, es conclou que l'efecte del gènere no té una influència en la representació semàntica més enllà del sexe, atès que només s'observa en la categoria animals. És a dir, no es generalitza a aquelles entitats per a les quals el sexe no és una propietat pertinent. En termes dels autors, «els efectes semàntics del gènere gramatical no es fan extensius més enllà dels dominis semàntics en els quals les propietats relacionades amb el sexe són rellevants (els animals)» (Vigliocco *et alii* 2005: 512). En aquest sentit, en la mateixa línia apuntada per Bowers *et alii* (1999), es conclou que la representació del gènere pertany a l'àmbit lèxic i que no s'estén al nivell conceptual. Atesos els resultats, proposen que l'efecte del gènere dependrà molt de les propietats estructurals de les llengües: com menys transparents siguin les correspondències entre les categories conceptuals (sexe) i les característiques lingüístiques (gènere) menys clar serà l'efecte.

En el treball de Vigliocco *et alii* (2005), s'interpreta que la hipòtesi de les correlacions formals no pot explicar els resultats. Si les semblances es poguessin atribuir només al context lingüístic (consistència ortogràfica/fonològica), aleshores no es trobarien diferències en funció del tipus de referent. Tampoc no s'haurien de trobar diferències entre les llengües amb flexió de gènere (italià i alemany, en aquest estudi), atès que el context lingüístic donaria prou pistes per a diferenciar el gènere de les paraules. En aquest sentit, les diferències entre italians, d'una banda, i alemanys i anglesos, de l'altra, serien contràries a la predicció i, en conseqüència, es desestima la hipòtesi.

Amb tot, hi ha altres maneres d'interpretar els resultats que estan en consonància amb la hipòtesi dels correlats formals. La investigació de Vigliocco *et alii* (2005) es pregunta per l'efecte del gènere, però el que troba és un efecte del sexe en la mostra d'italians. Els parlants adults de llengües amb flexió de gènere sabem molt bé que les persones poden ser mascles o femelles, i els animals, especialment els mamífers,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

també.[7] Conceptualment, la distinció és clara malgrat que, habitualment, quan ens referim a un camell o una girafa no fem esment al seu sexe, tret que el context així ho demani i porti el parlant a haver de diferenciar entre *camell femella* (o *camella*) o *girafa mascle*. Els parlants adults coneixen la diferència semàntica ja parlin italià, espanyol, alemany o anglès. De fet, els mateixos autors indiquen que l'efecte només s'observa en la categoria animals, és a dir, quan és semànticament pertinent.

El fet que s'observi un efecte de la categoria en la mostra d'italians, podria explicar-se per les propietats morfològiques de la llengua. Cal tenir en compte que, en italià, els noms dels animals (ja siguin masculins o femenins) se solen referir tant als mascles com a les femelles. Amb tot, sovint també s'hi apliquen els processos flexius habituals en els noms referits a humans: afegint *-a* al nom no marcat, anomenat masculí, s'obté el nom del sexe femení. A la inversa, però, no és possible; és a dir, els noms femenins no es poden canviar morfològicament perquè esdevinguin masculins.[8] Les respostes dels participants italians en les tasques verbals podrien indicar aquest coneixement lingüístic: davant d'un estímul masculí recuperen el nom no marcat; però un estímul referit amb un nom de gènere femení activaria un nom femení, que és el gènere marcat. Els resultats dels alemanys no poden ser una evidència en contra. És a dir, el grau de transparència en la correspondència ortogràfica/fonològica i les diferències estructurals entre les llengües poden explicar els resultats, com també defensen els mateixos autors.

En conseqüència, la hipòtesi que defensa l'aplicació de mecanismes estrictament formals no es pot descartar. Els mateixos autors no exclouen que aquest mecanisme no pugui ser útil en altres dominis: «[la hipòtesi] pot proporcionar una explicació viable en altres àmbits d'aprenentatge» (Vigliocco *et alii* 2005: 512). Però la qüestió és que justament és en l'àmbit del gènere on pot ser el mecanisme més eficaç, perquè el gènere no té correlats semàntics i el sexe sí, com, de fet, confirmen els mateixos resultats dels estudis esmentats. La hipòtesi d'una associació entre gènere dels noms referits a animals i significat no és una hipòtesi sobre les marques de gènere.

7. Val a dir que tots els animals inclosos en els experiments de Vigliocco *et alii* (2005) són mamífers.

8. Aquest mecanisme és propi d'altres llengües romàniques. Per exemple, en català, el nom masculí *camell* és utilitzat com a genèric (i.e., com diu un dels Evangelis: *És més fàcil que un camell passi pel forat d'una agulla...*) i, només quan és pertinent, es produeix la versió femenina *camella* (i.e., *La llet de camella*…). Però els noms femenins d'animals no tenen flexió de gènere masculí; així, es parla d'una *girafa mascle* o d'una *rata mascle* i no d'un *giraf* o d'un *rat*.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

Aquest és el problema de base: intentar vincular l'anomenat gènere natural/biològic amb el gènere gramatical.

4. CONCLUSIONS

L'objectiu d'aquest article era fer una revisió crítica d'alguns dels estudis que s'han preguntat si el gènere es representa a nivell conceptual. L'anàlisi d'alguns dels estudis de referència ha mostrat que no queda provada la hipòtesi que el gènere es representi conceptualment; és a dir, no es pot concloure que el gènere tingui efectes en el pensament no lingüístic. A tot estirar, es podria interpretar que els resultats donen suport a la hipòtesi del «pensar per parlar»; és a dir, que, en el procés de preparar les produccions lingüístiques, els parlants parem atenció a les distincions que la llengua codifica. Però aquesta hipòtesi només afecta les representacions que construïm quan fem servir la llengua i no pas el pensament conceptual quan no hi ha una finalitat lingüística. En això, hi ha coincidència amb els treballs revisats que defensen que la representació del gènere recau en el nivell lèxic.

Si les marques de gènere poc poden aportar a la nova interpretació del relativisme lingüístic, és perquè a efectes de la hipòtesi aquest àmbit de la llengua no és pertinent. Les relacions espacials, la diferenciació per forma o per substància o les referències temporals, per posar alguns exemples, sí que tenen una base semàntica. El sexe, també. El gènere, però, és independent de la realitat biològica. En el marc del relativisme lingüístic, les investigacions que en aquests darrers anys s'han dut a terme apunten a una influència de les estructures semàntiques de les llengües en les representacions conceptuals dels parlants (per a una revisió d'estudis, vegeu Cortès-Colomé *et alii* 2009). Molt probablement aquesta hipòtesi es pot fer extensiva a la distinció mascle vs femella. Però marcar el gènere és diferent de marcar el sexe. Per això creiem que la recerca sobre la representació del gènere (del gènere gramatical) no permet desestimar la hipòtesi del relativisme lingüístic.

Malgrat les diferències teòriques, un aspecte recurrent en els treballs analitzats és la confusió en l'ús del terme *gènere*. Probablement la polisèmia d'aquest terme pot ser un dels motius de l'equívoc. Es fa servir gènere, o gènere natural, gènere semàntic, gènere biològic, gènere conceptual, per als noms d'éssers animats que presenten dimorfisme sexual. D'altra banda, es parla de gènere o gènere gramatical per referir-se

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

a les propietats formals d'algunes llengües. Ens preguntem si el debat no s'origina precisament perquè s'associen els diferents significats del terme. Quan Konishi (1993), Sera *et alii* (1994), Boroditsky i Schmidt (1999) proposen que tant els parlants de l'anglès com els parlants de l'espanyol, l'italià o l'alemany assignen propietats conceptuals tipus-home o tipus-dona a entitats no sexuades, estan establint una correspondència entre sexe i gènere. Quan Bowers *et alii* (1999) i Vigliocco *et alii* (2005) dissenyen estudis experimentals per contrastar si la informació de gènere es representa lèxicament, també assumeixen aquesta correspondència. En el cas de Vigliocco *et alii*, per exemple, en parlar de la categoria noms d'animals, parlen d'una generalització feta des dels noms de referents humans.

Ens podem preguntar, doncs, si el debat científic té realment una base o si és artificiós. Seguint la mateixa lògica del relativisme lingüístic, ens demanem si la recerca, moguda sobretot des d'investigadors de parla anglòfona, no s'enfoca des d'una representació semàntica basada en el dimorfisme sexual. La hipòtesi d'una base semàntica per al gènere (biològic) seria més plausible en les llengües que tenen una correlació molt alta entre gènere i sexe. En aquest cas, la confusió de conceptes s'hauria generat perquè, des d'una representació de tipus anglòfon, la hipòtesi s'hauria fet extensiva als parlants de llengües que sí que es flexionen per gènere.

Tal com es desprèn dels treballs revisats, molts d'estudis psicolingüístics han fet servir l'espanyol o l'italià per contrastar les seves hipòtesis sobre el gènere. Es dóna el cas que, a diferència d'aquestes llengües —en què les flexions solen acabar en *-o* i en *-a*, per al masculí i el femení respectivament, i resulten perceptivament molt prominents—, el català té més variació (Pérez-Saldanya *et alii* 2004) i morfofonològicament les formes no són tan transparents. En aquest sentit, es troba a mitjan camí de l'alemany. Com hem dit abans, Vigliocco *et alii* (2005) troben un efecte del sexe en la mostra d'italians, però no en la d'alemanys. Dur a terme treballs sobre el processament en català pot brindar dades teòricament pertinents.

De moment, i retornant als estudis sobre adquisició del llenguatge que citàvem a l'inici d'aquest text, el que s'ha observat és que en l'aprenentatge de les marques de gènere en català es fan servir claus morfofonològiques i sintàctiques, cosa que confirma les dades en altres llengües com ara l'espanyol o l'italià. Més encara, amb l'edat, les claus sintàctiques semblen ser les més predictives i no hi ha evidències que els infants utilitzin informació semàntica. En tot cas, i atès que en l'adquisició del llenguatge se sap que els processos d'assignació morfològica i sintàctica s'automatitzen (o modula-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 235-255

ritzen) al llarg de l'aprenentatge, caldria explorar què passa en l'adquisició de segones llengües. Els nens que han après a parlar una llengua no flexiva quan aprenen una segona llengua amb flexió de gènere s'ajuden de claus morfofonològiques? Malgrat que aquest camp ja s'ha començat a explorar, encara queda molt de camí per recórrer.

Montserrat Cortès-Colomé
Universitat de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aparici, M., G. Díaz & M. Cortès (1996) «El orden de adquisición de morfemas en catalán y castellano» dins M. Pérez-Pereira (ed.), *Estudios sobre la adquisición del castellano, catalán, eusquera y gallego*, Santiado de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 165-174.

Boroditsky, L. (2001) «Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conceptions of time», *Cognitive Psychology*, 43, pp. 1-22.

Boroditsky, L. & L. Schmidt (1999)«Sex, syntax, and semantics», *22nd Annual Conference of the Cognitive Science Society*, Philadelphia, PA. [<http://www.mit.edu/~lschmidt/grammatical_gender/gender-cogsci2000.pdf>]

Bowers, J. S., G. Vigliocco, H. Stadthagen-Gonzalez & D. P. Vinson (1999) «Distinguishing language from thought: experimental evidence that syntax is lexically rather than conceptually represented», *Psychological Science*, 10, pp. 310-315.

Brown, G. (1973) *A first language: The early stages*, Cambridge, Mass., Harvard University.

Casasanto, D., L. Boroditsky, W. Phillips, J. Greene, S. Goswami, L. Bocanegra-Thiel & P. W. Greene (2004) «How deep are effects of language on thought? Time estimation in speakers of English, Indonesian, Greek, and Spanish», *Proceedings of the 26th Annual Conference of the Cognitive Science Society*, Hillsdale, N.J., LEA, pp. 575-580.

Clark, E. V. (1985) «The Acquisition of Romance, with Special Reference to French», dins D. I. Slobin (ed.), *The crosslinguistic study of language acquisition. Volume I: the data*, Hillsdale, N.J., LEA, pp. 687-782.

Cortès-Colomé, M. (1984) «L'adquisició del català en una nena monolingüe, dels 2 anys i 3 mesos als 3 anys i 2 mesos», memòria per optar al Grau de llicenciat, Universitat de Barcelona.

Cortès-Colomé, M., E. Gilboy, C. San Martín, E. Arruda, M. Labzina & V. Havas (2009) «La psicologia del llenguatge en la diversitat lingüística», dins M. C. Junyent (ed.), *Llengua i acollida*, Barcelona, Horsori, pp. 43-69.

De Groot, A. M. B. (1992) «Bilingual Lexical Representation: A Closer Look at Conceptual Representations», dins A. R. Frost & L. Katz (eds.), *Orthography, Phonology, Morphology and Meaning*, Amsterdam, Elsevier, pp. 389-412.

Del Viso, S., J. M. Igoa & J. E. Garcia-Albea (1987) «Corpus de errores espontáneos del español», manuscrit no publicat, Universidad de Oviedo.

Del Viso, S. (2002)«Los *lapsus lingües* como fuente de datos en el estudio de la producción del lenguaje: un *corpus* de errores en castellano», *Anuario de Psicología,* 33, pp. 355-384.

Domínguez, A., F. Cuetos & J. Seguí (1999) «The processing of grammatical gender and number in Spanish», *Journal of Psycholinguistic Research*, 28, pp. 485-498.

Foundalis, H. E. (2002) «Evolution of Gender in Indo-European Languages», *24th Annual Conference of the Cognitive Science Society*, Fairfax, VA. [<http://www.foundalis.com/res/EvolutionOfGender.pdf>]

Gumperz, J. J. & S. C. Levinson (1996) *Rethinking linguistic relativity*, Londres, Cambridge.

Hernández-Pina, F. (1984) *Teorías psico-sociolingüísticas y su aplicación a la adquisición del español como lengua materna*, Madrid, Siglo XXI.

Igoa, J. M., J. E. Garcia-Albea & R. Sánchez-Casas (1999) «Gender-number dissociations in sentence production in Spanish», *Rivista di Linguistica*, 11, pp. 163-196.

Imai, M . & D. Gentner (1997) «A crosslinguistic study of early word meaning: universal ontology and linguistic influence», *Cognition*, 62, pp. 169-200.

Junyent, M. C. (en aquest volum) «La variable sexe en les llengües del món», *Caplletra.*

Karmiloff-Smith, A. (1979) *A functional approach to child language*, Cambridge, Cambridge University Press.

Konishi, T. (1993) «The semantics of grammatical gender: A cross-cultural study», *Journal of Psycholinguistic Research*, 22, pp. 519-534.

Köpcke, K.M. & D. Zubin (1983) «Die kognitive Organisation der Genuszuweisung zu den einsilbigen Nomen der deutschen Gegenwartssprache [L'organització cognitiva de l'assignació de gènere de paraules monosil·làbiques en alemany modern]», *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 11, pp. 166-182.

Levelt, W. J. M. (1989) *Speaking,*Cambridge, Mass., MIT.

Levinson, S. C. (1996a) «Frames of reference and Molyneux's question: cross-linguistic evidence», dins P. Bloom, M. Peterson, L. Nadel & M. Garrett (eds.), *Language and Space*, Cambridge, MA, MIT, pp. 109-169.

— (1996b) «Language and space», *Annual Review of Anthropology*, 25, 353-382.

Lucy, J. (1992a) *Language Diversity and Thought: A Reformulation of the Linguistic Relativity Hypothesis*, Cambridge, Cambridge University.

— (1992b) *Grammatical categories and cognition: A case study of the linguistic relativity hypothesis*, Cambridge, Cambridge University.

Maratsos, M. & M. A. Chalkley (1980) «The internal language of children's syntax: The ontogenesis and representation of syntactic categories», dins K. Nelson (ed.), *Children's Language,* II, Nova York, Gardner, pp. 127-214.

Pérez-Pereira, M. (1990) «Cómo determinan los niños la concordancia de género? Refutación de la teoría del género natural», *Infancia y aprendizaje*, 50, pp. 53-71.

Pérez-Saldanya, M., M. Sifre & J. Todolí (2004) *Morfologia*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.

Pizzuto, E. & M. C. Caselli (1992) «The acquisition of Italian morphology: implications for models of language development», *Journal of Child Language*, 19, pp. 491-557.

Roca, I. (2009) «Todas las vascas son vascos, y muchos vascos también vascas. Género y sexo en el castellano», *Boletín de la Real Academia Española*, vol. LXXXIX, quadern CCXCIX (gener-juny), pp. 77-117. [<http://www.dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3268099>]

— (2011) «Totes les catalanes són catalans i molts catalans també són catalanes». [http://www.gela.cat/doku.php?id=textos_genere>]

Sánchez-Casas, R. (1999) «Una aproximación psicolingüística al estudio del léxico en el hablante bilingüe», dins M. De Vega & F. Cuetos (eds.), *Psicolingüística del español*, Madrid, Trotta, pp. 597-649.

Sera, M., C. Berge, & J. del Castillo-Pintado (1994) «Grammatical and conceptual forces in the attribution of gender by English and Spanish speakers», *Cognitive Development*, 9, pp. 261-292.

Serra, M., E. Serrat, R. Solé, A. Bel & M. Aparici (2000) *La adquisición del lenguaje*, Barcelona, Ariel.

Slobin, D. I. (1996) «From 'thought and language' to 'thinking for speaking'», dins J. J. Gumperz & S. C. Levinson (eds.), *Rethinking linguistic relativity*, Londres, Cambridge University, pp. 70-96.

— (2003) «Language and thought online: Cognitive consequences of linguistic relativity», dins D. Gentner & S. Goldin-Meadow (eds.), *Language in mind: Advances in the investigation of language and thought,* Cambridge, MA, MIT, pp. 157-191.

Trask, R. L. (1995) *Language: the Basics*, London / New York, Routledge.

Vigliocco, G., B. Butterworth & C. Semenza (1995) «Constructing subject-verb agreement in speech: The role of semantic and morphological factors», *Journal of Memory and Language*, 34, pp. 186-215.

Vigliocco, G., B. Butterworth & M. F. Garrett (1996) «Subject-verb in Spanish and English: Differences in the role of conceptual factors», *Cognition*, 51, pp. 261-298.

Vigliocco, G., D. P. Vinson, F. Paganelli & K. Dworzynski (2005) «Grammatical Gender Effects on Cognition: Implications for Language Learning and Language Use», *Journal of Experimental Psychology: General*, 134, pp. 501-520.

Vila, J. (1984) «La competencia comunicativa en los dos primeros años de vida», tesi doctoral no publicada, Universitat de Barcelona.

Whorf, B. (1956) *Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf*, per J. B. Carroll, comp., Cambridge, MA, MIT.

Eulàlia Miralles (ed.), *Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana*, Edicions Vitel·la («Philologica: Sèrie Estudis»), Bellcaire d'Empordà, 2011, 574 p.

Qualsevol literatura «normal» —i, en especial, les que corresponen a llengües estatals europees de prestigi (anglés, alemany, francés, espanyol, etc.)— conté tots i cadascun dels corrents culturals i estilístics que s'han succeït des de l'edat mitjana fins als nostres dies. I de tots i cadascun ofereixen autors i obres que excel·leixen pels seus mèrits. Altres literatures més petites, moltes de les quals han patit o estan patint un procés d'alienació, es conformen amb una modesta contribució a la cultura europea a la qual les grans literatures els permet optar. Però aquesta imatge és del tot falsa: cap literatura ha tingut un recorregut coherent i estable al llarg dels segles, ni tan sols les que, al darrere, han comptat amb l'aparat de l'estat, amb el que això suposa de promoció i educació.

L'etiqueta de *Decadència* que els mateixos historiadors de la literatura catalana havien imposat a la cultura escrita de més de tres segles i mig és una mostra d'aquesta imatge distorsionada en què una literatura ho és tot i una altra no és res. Per sort, aquest *autoodi* literari ha estat quasi del tot desterrat, gràcies sobretot als autors que participen en aquest llibre, i ara podem conéixer i valorar millor una època que durant massa temps ha romàs en l'ombra del menyspreu i que ja podem anomenar amb l'etiqueta que li correspon: edat moderna. És evident que la comparació amb la literatura anterior, la medieval, ha fet que quedara relegada a una posició secundària i prescindible, però m'imagine que una cosa semblant passa amb el segle XVIII castellà, encara que ho han dissimulat millor.

L'obra és una recopilació d'alguns dels estudis fonamentals del revisionisme del concepte de *Decadència* per a la literatura catalana dels segles XVI al XVIII sorgits de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes (Universitat de Girona). S'estructura en tres apartats, un per cada gènere: prosa, teatre i poesia, encapçalats per una presentació de l'editora i dos textos introductoris. L'apartat més extens és el de la poesia, fet que no ens ha d'estranyar ja que, d'una banda, fou un dels gèneres més conreats a l'època

i, d'una altra, potser ha rebut una atenció major per part dels estudiosos. Queda el dubte de si l'organització per gèneres és millor que per èpoques (segles XVI, XVII i XVIII) o corrents literaris (renaixement, barroc, rococó i neoclassicisme), encara que dins de cada apartat la distribució és cronològica.

El primer text introductori que trobem és el treball d'Albert Rossich, amb diferència el més extens de tots, «Panoràmica de la literatura catalana moderna» (pp. 15-109). Es tracta d'un pòrtic d'entrada que ens permet fer un recorregut per tota la literatura de l'edat moderna de forma succinta, però no per això completa, o tot el completa que és possible a partir dels estudis i edicions que hi ha a l'abast avui en dia sobre aquesta època. A més a més, funciona com un bon punt de partida per a llevar els prejudicis creats a partir de l'etiqueta *Decadència*. Pep Valsalobre, en el segon text introductori («La historiografia literària catalana moderna: un passat difícil, un present prometedor», pp. 111-123), s'encarrega de fer un repàs a la investigació sobre la literatura catalana de l'edat moderna des de Rubió i Lluch fins a l'actualitat, amb la qual cosa destaca el gir copernicà que en els últims anys s'hi ha produït: d'una consideració plena de prejudicis, encara no del tot desterrada en l'àmbit acadèmic, a l'exhumació de corrents, autors i obres a partir, sobretot, dels anys vuitanta.

L'apartat sobre la prosa s'obri amb l'estudi «La prosa catalana a l'època del barroc» (pp. 125-157) d'Albert Rossich i Modest Prats. Es tracta d'un treball que ens dóna a conéixer la riquesa literària de la prosa catalana barroca, que s'estén més enllà de l'escassa producció narrativa. Així, els autors estableixen diferents models de prosa literària que van ser conreats en català, exemplificats amb diferents textos perquè el lector hi copse les diferències.

És Albert Rossich qui signa també l'estudi següent, «La narrativa catalana entre el *Tirant* i *L'orfaneta de Menargues*» (pp. 159-177), en el qual es demostra que entre aquestes dues obres, entre el final de l'edat mitjana i el començament de la Renaixença, la narrativa catalana no és un erm, que hi ha obres que cal prendre en consideració, encara que el nombre no siga excessiu. A més, es pregunta, com també fa en el seu treball introductori, la raó per la qual molts autors catalanoparlants, especialment valencians, van passar-se a fer narrativa en castellà. Les raons són múltiples, però és evident que, d'una banda, va jugar un paper important el prestigi literari del castellà en una societat que començava a ser diglòssica i, d'una altra, la rendibilitat econòmica que exigia la impremta, que veia en el castellà, amb un major nombre de lectors potencials, una oportunitat de negoci.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

L'apartat de prosa es tanca amb el treball d'Eulàlia Miralles, «La literatura memorialística. La imatge de Barcelona en els segles XVI-XVIII» (pp. 179-221). L'autora se centra en un dels gèneres més conreats durant l'època moderna a les nostres terres, els escrits del jo: dietaris, memòries, llibres de família... i, com a punt de referència dins de la gran quantitat de textos conservats, la imatge de Barcelona que hi apareix. L'observació de tots els esdeveniments que tenen lloc en el centre polític i econòmic del Principat, més enllà de les dades històriques que s'hi puguen obtenir, palesa el caràcter i la forma de pensar dels testimonis, que senten la necessitat de posar-los per escrit.

El primer estudi sobre teatre és d'Albert Rossich («El teatre barroc (segle XVII)», pp. 223-261), en el qual fa un repàs als diferents tipus d'obres que trobem en el sis-cents, moltes de les quals sorgides a partir de la imitació de formes dramàtiques pròpies de la literatura castellana. Encara en el barroc és necessari distingir entre el teatre religiós, representat per les comèdies de sants o les passions, de gran tradició en els territoris de parla catalana des d'antic i que perviuen tot al llarg de l'edat moderna, i el teatre profà, amb obres, especialment, de teatre burlesc, encara que cal destacar també la proposta de creació d'un teatre culte en català per part de Fontanella.

D'altra banda, el teatre breu (lloes, balls, entremesos, etc.) ocupa un apartat important de la dramatúrgia barroca catalana, fet que constata Rossich en el seu treball i al qual Gabriel Sansano dedica la contribució que apareix al llibre, «Formes de teatre breu al País Valencià en el segle XVIII» (pp. 263-291). A València, des del segle XVI, el teatre oficial era en castellà. Per a trobar teatre en català cal buscar-lo en circuits alternatius i populars on es representaven «col·loquis», peces breus i satíriques basades moltes vegades en fets reals de gran acceptació per les classes socials mitjanes i baixes.

En el primer treball de l'apartat de poesia («La introducció de la mètrica italiana en la poesia catalana (segles XV-XVI)», pp. 293-321), Albert Rossich estudia el transvasament a la lírica catalana del sonet i del decasíl·lab italià, formes poètiques que es consideren indicatives de la modernització literària que du aparellada l'assumpció dels postulats renaixentistes.

Pep Valsalobre, amb «Mecenatge, italianisme i estratègies de substitució de la tradició literària autòctona» (pp. 323-363), estudia la relació, a partir d'algunes obres vinculades amb l'*Orlando furioso* d'Ariosto, de diferents escriptors valencians en castellà sota la protecció de la família dels Centelles. Aquest grup de lletraferits pretén, en paraules de l'autor, «legitimar una tradició literària culta nova en una llengua

nova» al País Valencià, diferent lingüísticament de Catalunya i específica respecte de la literatura castellana.

Valsalobre també signa l'estudi següent: «La poesia catalana del Cinccents: a la recerca d'una veu pròpia» (pp. 365-399), en què fa un repàs de la lírica catalana tot al llarg del segle xvi. És interessant constatar-hi la pervivència de formes poètiques tradicionals, representades en el mestratge durador de March i en la convocatòria continuada, almenys a València, de certàmens literaris. Però aquesta tradició d'arrels medievals no pot ser entesa com una pervivència desfasada, sobretot si tenim en compte que March es va convertir en un model poètic per als escriptors renaixentistes castellans. Alhora, s'hi van anar introduint elements forans, especialment italians, però passats pel sedàs de la literatura castellana.

Montserrat Bonaventura aporta, amb el seu treball «L'emblemàtica commemorativa. Un gènere que abandona els llibres per incorporar-se a la bullícia de l'espai públic i de les celebracions» (pp. 401-437), l'interés per un corrent poètic menystingut per la crítica literària, però que va comptar amb un conreu considerable durant els segles xvi i xvii.

Eulàlia Miralles, en «Poesia i política en la guerra dels Segadors» (pp. 439-465), tracta el tema dels poemes *pamfletaris* que es van difondre per donar suport o atacar algun dels bàndols de la guerra entre Catalunya i el rei Felip IV. És interessant copsar, de la mà de l'autora, les estratègies, els temes o els tòpics que apareixen en aquestes composicions, siguen de caràcter més popular o més culte, com les de Fontanella, encara que aquest autor se'n separa de l'objectiu més propagandístic.

La poesia del segle xviii ve representada per «La poesia catalana setcentista: apologia, preceptiva i "bon gust"» (pp. 467-503) de Mireia Campabadal. Amb aquest treball l'autora analitza la concepció sobre la lírica en català que compartien els nostres il·lustrats, a partir sobretot d'apologies de la llengua, en les quals els autors fan servir la poesia per a demostrar les virtuts lingüístiques del català, i de preceptives poètiques, en les quals les composicions catalanes, encara que siga a partir de models castellans, són tingudes en consideració.

L'última aportació que conté el llibre és un altre extens i acurat treball d'Albert Rossich, «La fortuna literària i crítica de Francesc Vicenç Garcia» (pp. 505-574), en què l'autor repassa la fortuna d'aquest autor barroc: de referent poètic i, sobretot, lingüístic tot al llarg del segle xviii i part del xix a model a evitar pel que fa a la moral i a la llengua a partir de la renaixença, situació que s'ha mantingut en bona part del segle xx.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

Comptat i debatut, estem al davant d'un llibre que arreplega un conjunt de treballs amb una gran qualitat científica, a més de ser una selecció que permet copsar la renovació i l'empenta que els estudis sobre la literatura catalana moderna han assolit en els últims decennis. Malgrat la iniciativa de reunir-los en un sol volum, no s'esvaneix la sensació que encara queda molt per fer i, fins i tot, destaca en el llibre algun que altre silenci massa sorollós. Per exemple, pel que fa al teatre: què passa amb el teatre del segle XVI i la seua problemàtica (castellanització, modernització, tradició...), molt semblant a la de la poesia? I Joan Ramis i l'especificitat cultural de Menorca en el XVIII? Açò es deu en part al fet que el volum només es fa ressò del grup d'investigadors de l'ILCC de Girona. Un altre inconvenient, si és que podem dir-li així, és que l'exhaustivitat d'autors i composicions ajuda a fer-los visibles i a rescatar-los, però alhora es difuminen els referents, necessaris, al meu parer, per a crear una consciència que restaure i recupere per a la literatura catalana els corrents de l'edat moderna. Però açò, que no deixa de ser una opinió personal, no afecta l'interés investigador i docent d'una obra com aquesta, ara per ara imprescindible.

Hèctor Càmara i Sempere
Universitat d'Alacant

La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV. Actes del Congrés Internacional (València, 14-18 setembre de 2010), coordinat per Ricard Bellveser. 1 tom en 2 vols., València, Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim, 2011, 743 pp.

La commemoració del VI centenari del naixement, segurament a València, de Joanot Martorell (c. 1410-1465) va impulsar la reunió d'aquest congrés monogràfic, que aplegà, sota els auspicis de la Institució Alfons el Magnànim, un notable grup d'especialistes en matèria d'història cultural, literària i lingüística i d'historiadors de la baixa edat mitjana. Tots ells han aportat riques anàlisis i interpretacions sobre el *Tirant lo Blanch*, Joanot Martorell i la vida cultural i política de l'època.

Comentarem en primer lloc les aportacions del primer grup d'estudiosos. Vicent J. Escartí posa de relleu el caràcter realista, i no de recreació imaginària, de les festes descrites per Martorell en la seua obra, ben provat amb el comentari de les grans festes motivades per entrades reials o noces de monarques i alts personatges: així, les celebrades

per la casa d'Anglaterra, les de València en ocasió de l'entrada del cardenal Rodrigo de Borja, bisbe de la ciutat, els anys 1472-1473, les de la cort romana del mateix papa Alexandre VI Borja o les de la casa dels Aragó de Nàpols. Alberto Varvaro estudia les novel·les cavalleresques o populars europees anteriors a la composició del *Tirant*, i alhora la possible influència que pogueren haver exercit sobre el nostre escriptor. Anna Maria Barbi dedica la seua recerca al punt de l'expressió dels sentiments amorosos en la literatura cavalleresca francesa del segle xv. Rafael M. Mérida, al seu torn, explora la repercussió de les històries de la *Matèria de Bretanya* en les narracions de temàtica cavalleresca de la baixa edat mitjana europea. Les actituds i els comportaments cavallerescs, a partir de l'estudi de la novel·la *Jean de Saintré* (1456), del provençal Antoni de la Sale, són explanats per Michelle Szkilnik. Antoni Ferrando ha procedit a acarar el *Curial e Güelfa* i el *Tirant*, amb l'objecte de revisar les tesis formulades, en relació amb la primera, sobre el desconegut autor, títol original, data i lloc de redacció; així mateix, s'interroga entorn de les circumstàncies de la vida de Joanot Martorell els seus darrers anys, quan escrivia la novel·la, i, ateses les exposicions de Jaume Torró i d'Agustín Rubio, que el situen diversament amb el príncep de Viana i com a procurador del comte de Dénia, ens hi dóna el seu punt de vista; sobre aquesta controvèrsia hem de tornar més avall. Rafael Beltran glossa, en un tema d'innegable atractiu en la història de les mentalitats, les divises o mots al·legòrics, de caràcter poètic alguns, d'altres d'intenció política, emprats pels membres de les cases reials i nobiliàries en els segles tardomedievals; recorda com Tirant, a Constantinoble, fa servir com a emblema el mill, una de les divises d'Alfons el Magnànim —sobirà que mai no és al·ludit en la història de l'heroi bretó—, en clara contraposició a la casa de Borgonya, que sentia un deler particular en la croada contra el turc. Hi devem observar que no és exacta la interpretació que fa l'autor d'un taulell heràldic valencià del segle xv, procedent del palau de Berenguer Martí de Torres, senyor d'Alaquàs —al carrer del Pare d'Òrfens, de València—, car no té un sentit amorós, sinó moral; amb una planta de malves al centre, la inscripció, que és completa, diu: CEG VA EL GUEAT PER VIA (altres exemplars, *guiat*), que s'entén: «l'home rutinari camina cec» (cf. M. González Martí, *Cerámica del Levante español*). Les traduccions de *Tirant lo Blanch* en el curs de la història, des de les primeres castellana i italiana fins al present, són la matèria analitzada per Vicent Martines, M. Àngels Fuster i Elena Sánchez López, amb una especial dedicació a les dels segles xx i xxi. Justament, la citada versió italiana dóna el tema de l'estudi de Cesáreo Calvo; aquesta «magnífica traducció» (Venècia 1538) és obra

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

de Lelio di Manfredi, jurista i home de letres ferrarés, resident a la cort marquesal de Màntua. Ja per acabar, Josep Lluís Sirera analitza les versions teatrals del *Tirant*, i de manera particular les dues de més volada, originals de Maria Aurèlia Capmany i de Josep Maria Benet i Jornet; hi cal esmenar la data que consigna l'autor, 1972, per a la primera, puix que va ser una obra encarregada pel Primer Congrés d'Història del País Valencià, que es representà durant les sessions d'aquell, el 16 d'abril de 1971, al Teatre Principal de València.

Entre els treballs consagrats a qüestions històriques, que ocupen la part més extensa de les actes, farem esment de tots, per centrar a la fi el nostre comentari sobre alguns en particular. M. Teresa Ferrer i Mallol ha presentat Lluís Sescases, bibliotecari del rei Alfons a Nàpols, com a personatge dotat de totes les condicions biogràfiques per a ser el potencial autor de *Curial e Guelfa*. Juan V. García Marsilla reflexiona sobre la pintura de retaules i el seu missatge als fidels a la València de l'*autumne medieval*. José E. Ruiz-Domènec emmarca la novel·la de Martorell i els ideals de la cavalleria entre la desfeta de Nicòpolis (1396) enfront dels turcs i la caiguda de Constantinoble (1453) a mans dels mateixos otomans, i subratlla l'optimisme que palesa el *Tirant* malgrat la crua realitat d'allò que hem de considerar un gran fracàs europeu. Eduard Mira ofereix una erudita visió dels ordes de cavalleria característics del període, en especial el del Toisó d'Or (1430), dels ducs de Borgonya, i el de la Gerra —o de la Gerra i el Griu, o de la Gerra i el Lliri—, propi dels reis d'Aragó de la casa de Trastàmara (1403), sense evitar recordar de passada la «sinuosa actitud» d'Alfons el Magnànim davant la pèrdua de l'Imperi de Bizanci, lluny del que la Cristiandat esperava d'aquell monarca victoriós, que es va reduir a enviar una lletra de repte al sultà Mehmet II. Guido d'Agostino, que reflexiona sobre els estats italians de la Corona d'Aragó, emet una observació interessant: la concepció d'un projecte d'unitat de tota la conca mediterrània, fins a l'Orient, sota l'imperi del Magnànim (unitat que, afegim, comença a deslligar-se pel testament del rei, potser inevitable en aquella conjuntura). A Antoni Alomar i Canyelles devem un notable i documentat estudi sobre les armes esmentades en tres grans novel·les: *Jean de Saintré, Curial* i *Tirant*, que confronta amb la crònica de Bernat Desclot. Jaume Torró reafirma la seua tesi, ja exposada a la *Revista de Catalunya* i a *L'Avenç*, de l'estada de Joanot Martorell a la casa o cort del príncep Carles de Viana a la fi de la vida d'aquest, a Barcelona. L'arabista Francisco Franco-Sánchez explana l'àmbit dels països de l'Islam segons són presentats per Martorell, alhora que interpreta les gestes imaginades de Tirant a l'Orient com una proposta ideal de croada. El treball

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

d'Agustín Rubio Vela, llegit al Congrés però no recollit a les actes, es va publicar poc més tard, notablement ampliat, en forma de llibre (*Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el* Tirant, València 2010, 124 pp.); basat en documentació inèdita procedent en la seua major part de l'Arxiu Municipal de València, hi dóna notícia que Martorell hauria exercit el càrrec de procurador del comtat de Dénia, en nom del seu titular, la família castellana Rojas Sandoval, entre els anys 1460 i 1463. El període correspon ben bé al de redacció de la novel·la, i d'allí hagué de retirar-se Joanot a un alberg familiar, a València, per a morir dos anys després.

Hem deixat per al final dues ponències, les de Maria Teresa Ferrer i Jaume Torró, que, per l'interés de la seua temàtica per als historiadors, ens exigeixen una consideració més atenta. La de M. Teresa Ferrer i Mallol, extensa i àmpliament documentada, com és habitual en l'autora, estudia les figures de Lluís Sescases, curial del rei, i de Gabriel Cardona, mercader, i la seua possible relació amb el *Curial*. Sescases (*Ces-Cases)*, potser originari de la vila de Cervera, ocupava, ja abans del 1433, el càrrec de bibliotecari del rei Alfons al Castelnuovo, fet que li permetria tenir a la seua disposició la millor literatura; fou després escrivà de manament, i, seguint el *cursus honorum* acostumat, el 1443 ja és atestat com a secretari reial. Més que de secretari, sembla que va actuar com a diplomàtic en nom del Magnànim, i l'estima que li degué meréixer és confirmada més tard quan el mateix monarca el promou al rang de cavaller (1446). Ambaixador del rei al concili de Basilea (1439), el 1441 era enviat prop de l'antipapa Fèlix V, exduc de Savoia, i encara el 1449 es dirigia a la cort del duc de Borgonya. D'ençà del 1451, i per més d'una dècada, Lluís Sescases viu a Savoia, a la ciutat de Ginebra, en qualitat d'administrador del ducat i capità de justícia. Relacionat amb el papa Calixt III Borja, el 1455 era designat comissari de la croada contra el turc a França, Flandes, Savoia i part d'Alemanya, al temps que no cessava d'atendre missions diplomàtiques al servei del pontífex. El 1465, en fi, el trobem com a ambaixador de Lluís XI de França prop de Ferrante de Nàpols, i posteriorment se'n perd el rastre. Aquest distingit historial fa pensar justament a l'autora que Sescases era un home adornat de notables qualitats d'«intel·ligència, cortesia, discreció i habilitat negociadora, a més de dots d'oratòria», així com de coneixements de llengües; igualment, els viatges li donaren una visió dels països occidentals que són escenari de la novel·la: Itàlia del nord, de Monferrato a Milà, i França. Posseïa també notícies dels sultanats nordafricans, gràcies a la seua íntima amistat amb Gabriel Cardona, mercader de Morella, actiu negociador a Sicília, tresorer pel rei del ducat de Calàbria i mestre racional de l'illa: Cardona tenia

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

un germà, renegat establert a Tunis, que pogué ser-ne informador, d'ell i de Sescases. Aquest —argumenta— degué conéixer personatges coetanis que apareixen, amb el nom més o menys alterat, al *Curial*: Gabriele Curiale, protegit del Magnànim, gran tornejador mort en plena joventut (model de l'heroi), Francesco Pandone, comte de Venafro (Melcior de Pando, o millor *Pandó*), Pietro Bucca di Faro, cavaller napolità (Boca de Far), Joan Glimes, senyor de Bergues al Brabant (el senyor de Vergues, cavaller borgonyó), i encara altres. Per tot aquest munt de circumstàncies, M. T. Ferrer emet com a hipòtesi, però —remarca— amb «una certa seguretat», la idea que l'autor de *Curial e Güelfa* fou Lluís Sescases. El curial d'Alfons el Magnànim hauria escrit la novel·la durant la seua estada a Savoia, i, si era realment natural de Cervera, això confirmaria els trets lingüístics occidentals del llibre, que són considerats valencians per la majoria dels especialistes.

Les dades proporcionades per aquesta rica biografia s'ajusten, com diu la mateixa historiadora, al «retrat robot» que s'ha proposat per a l'autor ignot del *Curial.* Hi manca, per dissort, ultra aquestes proves circumstancials, d'indubtable substància, però no determinants, el testimoni documental directe, clarificador de l'autoria, com ara el testament o inventari *post mortem*, que en el cas de Sescases no ha pogut trobar-se.

Jaume Torró Torrent, que subtitula la seua ponència *En defensa del Tirant, la novel·la cavalleresca i la cort*, sosté que Joanot Martorell abandonà Nàpols a la mort del rei Alfons (1458) en el seguici de Carles d'Aragó, príncep de Viana, el dissortat primogènit de Joan II, radicalment enfrontat amb el seu pare, i el va seguir a Barcelona, on hauria ocupat el càrrec d'escrivà de ració de la casa de l'infant, fins a la seua mort el 23 de setembre de 1461. En aquell ambient cortesà, el cavaller valencià va compondre la seua novel·la, atés que, d'acord amb les tesis de Torró, la creació literària, en aquells segles, no es pot separar d'una cort reial. Una bona part del treball publicat de Torró es dedica a rebatre els dos arguments de Rubio Vela en contra de la identificació del Martorell servidor del príncep de Viana com a autor del *Tirant*: 1) que el Joan o Joanot Martorell de Barcelona no deu ser l'escriptor, puix que mai no és titulat cavaller o *miles,* com és l'ús constant en la documentació oficial i notarial de l'època, i, ultra açò, que l'ofici palatí d'escrivà de ració del rei d'Aragó (i, doncs, també el del primogènit) no era, generalment, propi de cavallers, ans bé de ciutadans; i 2) que, segons documentació del Consell de la ciutat de València, mossén Joan Martorell, cavaller, identificat amb raonable probabilitat amb l'autor del *Tirant*, va romandre els anys 1460-1463 a Dénia, en qualitat de procurador de Ferrando de Rojas i Sandoval,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

comte de Dénia i de Castro; en aquell retir, entén Rubio, pogué trobar temps i lloc per a la redacció del *Tirant*. En la seua rèplica, Torró culpa reiteradament A. Rubio de «tòrcer les dades», una imputació greu, que no es prova. Per la nostra part, hem d'adduir algunes precisions històriques a les raons assenyalades pel mateix J. Torró.

En primer lloc, és inexacte que Berenguer de Codinachs, que fou successivament escrivà de ració, conseller reial influent i mestre racional de Pere el Cerimoniós, tingués la condició de cavaller, per a justificar que l'escrivà de ració del de Viana pot identificar-se sense dificultat amb l'autor del *Tirant.* Era ciutadà de València el 1334, any que va ser elegit jurat de la ciutat, fou després escrivà de ració, i encara no pertanyia a la cavalleria el 1352, quan havia culminat la seua carrera en el servei de la corona amb el càrrec de mestre racional (cf. Arx. Catedral de València, perg. 2046); és només aleshores que degué ser elevat a l'estament militar, honor propi d'un oficial de primer rang. Segonament, escriure que «tot cavaller o donzell domiciliat a la ciutat de València era també ciutadà de ple dret» és, ens sap greu dir-ho, desconéixer la història; els ciutadans, d'una banda, i els generosos, donzells i cavallers, de l'altra, tenien un diferent estatut juridicopolític, car els primers participaven de forma plena al Consell i dominaven les magistratures urbanes, i els segons sols hi tenien una presència limitada, sempre en minoria, segons un fur de les corts de 1329-1330. El terme «ciutadà» (*civis*) no significava 'domiciliat' a la ciutat, sinó individu dotat de plens drets civils i polítics, pertanyent a la mà mitjana i a la mà major de la societat urbana, diferenciat del simple «veí» (*vicinus*), persona de la mà menor, que no prenia part en el govern comunal, i dels membres de la noblesa i del clergat, que són anomenats en la documentació notarial «habitadors» (*habitatores*), en cap cas ciutadans, perquè, per pertànyer als dos estaments privilegiats, no ostenten a la ciutat la plenitud dels drets polítics corresponents a aquells. La promoció d'un ciutadà al rang militar (se'n feren moltes per part de Pere el Cerimoniós a València arran de la pesta negra i la guerra de la Unió) comportava la pèrdua de la condició de *civis Valentie*, i el Consell municipal, en algun moment, es planyia per això que es privava a la ciutat de molts homes de valor. Quant als tractaments *en* i *mossén*, tenien, com ningú no ignora, aplicats de forma sistemàtica, un indiscutible significat en la jerarquia: comprove el lector en la documentació publicada (Villalmanzo i Chiner) sobre l'autor del *Tirant* com el cavaller Martorell rep el tractament degut de *mossén*, i el donzell Galba, membre de l'estament militar, però no armat cavaller, el simple d'*en.* Això no obstava per a l'ús de l'article *en* de forma genèrica, per a un noble, un bisbe (*lo bisbe en Gastó*, a València-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

cia) o el mateix sobirà (*lo senyor rey en Pere*), així com el de *mossén* o *mossènyer* per a persones d'un cert relleu, no cavallers. Finalment, constitueix un penós error afirmar la compatibilitat de la condició jurídica de cavaller i la de canonge, a l'Edat Mitjana i a la Corona d'Aragó, per ser dignitats que pertanyien a dos estaments perfectament delimitats, de manera que l'ingrés d'un cavaller en l'Església el feia eixir de la condició anterior (els Furs valencians veden als clergues d'ocupar càrrecs públics). Afegim que, pel mateix motiu, no és històricament gens cert que «els beneficis eclesiàstics eren una manera de pagar els serveis prestats a la corona, fins adobar a cavaller»; és veritat que els reis pressionaven sovint a fi d'obtenir canonicats, abadies o bisbats per a *persones eclesiàstiques* pròximes, demanda que no sempre els papes atenien, però aquesta situació no pot comparar-se a l'escandalosa pràctica suposada per l'autor.

Jaume Torró i Agustín Rubio han aportat propostes veritablement enriquidores per a un període desconegut de la vida del nostre Martorell. Tanmateix, atés que es contradiuen, caldrà depurar-les documentalment. Així ho esperem, i sabem que el debat ja ha produït nous avenços, que no són d'aquest lloc. Serà, sens dubte, un altre dels fruits que deurem al Congrés.

Mateu Rodrigo Lizondo
Universitat de València

Robert Archer, *La cuestión odiosa: La mujer en la literatura hispánica tardomedieval.* Trad. Marion Coderch Barrios. Institució Alfons el Magnànim / Diputació de València, València, 2011.

En el tractat *Triunfo de las donas* (1439-1441) de Rodríguez del Padrón l'*auctor* classifica com a «cuestión odiosa» el debat sobre quin era el valor de les dones envers els homes. Robert Archer segueix aquesta idea expressada per l'autor gallec per intentar esbrinar, per una banda, com es conceptualitzava i es definia la dona des d'un punt de vista teòric als textos medievals i, per altra, establir quins eren els termes d'allò que s'ha anomenat el «debat sobre les dones».

El llibre aquí ressenyat és una molt ben editada traducció al castellà de l'obra d'Archer *The Problem of Woman in Late-Medieval Hispanic Literature*, que fou publicada per Tamesis l'any 2005. Per tant, l'excel·lent tasca de la traductora Marion Coderch

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

posa finalment a l'abast dels lectors peninsulars no anglòfons un estudi que ja fa anys que és un punt de referència obligada per a altres hispanistes. Al mateix temps, tal com apunta el mateix Archer, aquest complementa un treball previ seu, *Misoginia y defensa de las mujeres: Una antología de textos medievales* (2001). Amb la publicació d'aquestes dues obres Robert Archer sens dubte s'erigeix en una de les autoritats a tenir en compte pel que fa al tema de la construcció i representació textual del concepte de «dona» durant els segles XIV i XV a la península Ibèrica.

La cuestión odiosa: La mujer en la literatura hispánica tardomedieval està dividit en una introducció i sis capítols. En l'assaig introductori, Archer assenyala l'ambigüitat i incertesa que envoltava qualsevol intent de definició de què era o com era la dona medieval, tant per part dels escriptors com per part dels lectors. Archer elabora un seguit de formulacions que incidiran en l'anàlisi posterior i que seran discutides a bastament en cada un dels capítols del llibre. Primerament, manifesta, basant-se en l'evidència documental, la fal·làcia d'un concepte monolític de «dona» i insisteix en la varietat de representacions de les dones en tots tipus de textos medievals. En segon lloc, estableix que el discurs misogin que sovint creiem tan prevalent en l'època era, de fet, intrínsecament contradictori i que els textos en defensa de les dones sorgeixen, precisament, com a resposta a aquesta palesa debilitat de la dialèctica misògina. Finalment, Archer també proposa que, tot i que la composició del textos aquí examinats semblava respondre a un desig de resoldre la questió de què és la dona, és evident que els propòsits que realment menaven els autors —tant misògins com antimisògins— a escriure eren ben sovint polítics, religiosos o didàctics i no de caire científic o epistemològic.

Per tal de demostrar o aprofundir en l'estudi d'aquestes hipòtesis, Archer portarà a terme una minuciosa lectura crítica, no només de textos canònics o freqüentment divulgats i llegits en la nostra època, com ara l'*Spill* de Jaume Roig o l'*Arcipreste de Talavera o Corbacho* d'Alfonso Martínez de Toledo, sinó també de molts altres textos i autors que són ara poc coneguts o llegits com, per exemple, Martín de Córdoba, García de Castrojeriz, Álvaro de Luna, Vicenç Ferrer o Pere Torroella, entre altres.

El capítol I, «Nociones de la mujer en la literatura didáctica hispánica», està dedicat a l'estudi de manuals didàctics: el *Libre de les dones* de Francesc Eiximenis (1392), *Jardín de nobles doncellas* de Martín de Córdoba (1468), *Castigos y doctrina que un sabio daba a sus hijas*, *Conseyll de bones dotrines* i *De institutione feminae christianae* de Joan Lluís Vives (1522-1523). Mitjançant una lectura acurada d'aquests tractats, Archer pot concloure que si bé aquests textos glossen i refonen sovint els *topoi* heretats

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

del discurs misogin escolàstic, sovint també s'allunyen d'aquestes tradicions eludint afirmacions polèmiques com, per exemple, la coneguda idea aristotèlica que declara que la dona és un home imperfecte.

El segon capítol, «Sexo mudable, voces vacilantes: El *Arcipreste de Talavera*», comença amb una revisió crítica de les propostes teòriques de Jacob Ornstein, que portarà Archer a afirmar que a Espanya no es produí, de fet, el tan discutit debat sobre les dones. Archer proposa així una relectura de l'obra de Martínez de Toledo que desestima la consideració d'aquest text com un «maldezir de mugeres» i suggereix que el llibre de Martínez de Toledo, «merece ser leído en su contexto, es decir, como una obra terminada en 1438, mucho antes de que se escribiera cualquiera de los textos junto a los que ha sido etiquetado de obra 'misógina' dentro del supuesto 'debate'» (p. 92). Archer postula que serà metodològicament més productiu estudiar aquesta obra en diàleg amb obres que la precedeixen i no en comparació a aquelles que sorgeixen amb posterioritat. I sempre tenint en compte el problema recurrent que es detecta en tots els textos comentats: la inestabilitat del concepte de «dona».

«Entre risas: *Lo somni* y el *Spill*» és el títol del capítol 3, en el qual Archer endega una lectura minuciosa d'aquestes dues obres catalanes, contrastant l'ús que el seus respectius autors hi fan de l'humor. Segons Archer, Metge i Roig són perfectament conscients d'una dificultat inherent del discurs misogin: la propensió a la riallada causada per les exageracions en el retrat satíric dels atributs de les dones. Per evitar que el missatge moralista no es perdi entre les rialles del lector, els dos autors esmentats empren dues estratègies diverses però igualment efectives: Metge inclou aquesta rialla a la narració mateixa al sí del debat entre Tirèsies i Bernat, però aconsegueix subvertir-la fent que Bernat reconegui tàcitament la legitimitat de les objeccions de Tirèsies al final de *Lo somni*. I Jaume Roig descabdella una hilarant i llarga història dels fracassos del narrador, estructurant-la de manera que el lector vegi que cal un llarg procés d'aprenentatge per a finalment assolir una comprensió dels efectes negatius que les dones causen als homes.

El capítol quart està dedicat a la munió de textos apareguts al segle xv a la península Ibèrica i considerats de «defensa de las mujeres»: la traducció castellana dels *Dotze treballs d'Hércules* d'Enric de Villena, *Cinco libros de Séneca* d'Alonso de Cartagena, part del *Tirant lo Blanc* de Martorell però, en especial, aquelles obres creades a l'entorn cortesà del rei Juan II de Castilla: *Triunfo de las donas* de Juan Rodríguez del Padrón, *Tratado en defensa de las virtuosas mujeres* de Diego de Valera i *Libro de*

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

las virtuosas e claras mugeres d'Álvaro de Luna. A través d'un ambiciós repàs d'aquests textos i basant-se, en part, en els plantejaments de Julian Weiss, Archer postula que aquesta eclosió inusitada de tantes obres titllades de «defensas de las mujeres» al segle xv respon a una estratègia dels intel·lectuals laics destinada a usurpar o, com a mínim, compartir, l'espai de la producció cultural, monopolitzada fins a aquell moment per l'estament clerical. Com Archer afirma, «los textos de defensa se pueden considerar, al menos en la Castilla de 1440, una reclamación colectiva de una forma de poder» (p. 190) per part de la noblesa il·lustrada i els «letrados».

El capítol 5 reprodueix, en part, dos articles sobre el *Maldezir de mugeres* de Pere Torroella que Archer ja havia publicat. L'estudiós hi compila una llista exhaustiva de les possibles fonts del poema de Torroella, parant especial atenció al discurs misogin que es pot trobar a la lírica dels trobadors (*mala canso, mala cobla, maudit*) i que tan productivament adoptaren els poetes catalans durant el segles xiv i xv (Bernat de Palol, Pere de Queralt, Ausiàs March, Jordi de Sant Jordi, Roís de Corella…). Archer també insisteix en l'immens impacte que aquests versos de Torroella tingueren en l'àmbit literari i cultural peninsular. Al capítol 6, «El legado del *Maldezir de mujeres*», Archer reflexiona precisament sobre l'abast de la influència d'aquest text entre els lectors i autors posteriors, particularment en els poetes dels *Cancioneros* (Gómez Manrique, Urrea, Valdelomar, Suero de Ribera, Mexía, Urriés, Montoro…), en l'autor anònim de *Triste deleytación* i en els narradors del gènere «sentimental» Juan de Flores i Luis de Lucena.

Robert Archer conclou el seu erudit i exhaustiu estudi reiterant les hipòtesis que havia formulat en iniciar l'obra. Ara bé, en acabar la lectura el lector té la impressió que no totes les hipòtesis han estat convincentment demostrades. Per una banda, Archer sembla voler «defensar» tots aquest autors. El crític indica i reitera sovint que alguns d'aquests textos no són vertaderament tan misògins com s'ha afirmat fins ara i, en general, estableix que no hi ha tanta diferència entre els textos dits «misògins» i els textos «de defensa». Però la conclusió a què sembla arribar Archer amb aquesta argumentació és que no hi havia un discurs purament misogin. ¿Com s'explicaria, doncs, que precisament aquest increment espectacular de textos que es caracteritzen per la ferocitat del seu discurs contra les dones coincideix exactament amb el moment sociohistòric en el qual les dones són gradualment marginades de totes les esferes d'influència en la societat? Archer no ofereix una interpretació satisfactòria d'aquesta constatació.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

Una altra objecció té a veure amb l'afirmació d'Archer sobre la manca d'un vertader debat sobre les dones. Archer declara: «Lo que sorprende es que a pesar de esta evidencia de intertextualidad entre las obras, hay pocos casos de imitación o préstamo. El examen que hemos realizado revela que son todas muy diferentes y que hay poco diálogo entre una y otra. Por ello, no se puede hablar de un "debate" hispánico directo o indirecto sobre las mujeres, a diferencia del que se produjo en Francia» (pp. 305-306). Crec que aquesta manifesta intertextualitat entre les obres tan acuradament revelada per Archer ja és, de fet, evidència no tan sols d'un debat textual i retòric sinó també d'un concomitant debat sociocultural, molt sovint estimulat per dones lectores, el qual explicaria, entre altres raons, el perquè de la sobtada eclosió d'aquest tipus de textos durant tot el segle xv. Malgrat que Archer resta importància a la intervenció de les dones en aquest debat (menystenint, amb certa raó, per exemple, les aportacions de Matulka, Farinelli i Cortijo Ocaña, entre altres, sobre el paper de la reina Maria de Castella com a instigadora dels textos de defensa), crec que caldria examinar amb més minuciositat el paper de les lectores femenines en el desenvolupament no només del debat sobre les dones sinó de la literatura que formalitza textualment aquest debat durant el segle xv. Al cap i a la fi, es tracta d'un fenomen circular de retroalimentació. Precisament a causa que els textos misògins són cada vegada més virulents i cerquen d'empènyer les dones cap als marges de la societat, aquelles es senten obligades a reaccionar contra aquest discurs i ho fan mitjançant la participació i potser, fins i tot, la creació d'un debat. I algunes d'elles fins i tot reaccionen amb l'escriptura (Teresa de Cartagena, Isabel de Villena).

Aquestes possibles mancances no resten, nogensmenys, mèrit a l'estudi en la seva integritat. El llibre de Robert Archer representa una gran fita en els estudis del discurs sobre les dones durant l'època medieval, especialment perquè demostra els problemes que s'escauen en intentar una definició del que és la dona i la inconsistència del discurs contra les dones, feta palesa fins i tot pels autors més virulentament misògins. El coneixement erudit de les fonts, l'anàlisi detallada del discurs i la lectura curosa de passatges de tan diversos autors ofereixen al lector de *La cuestión odiosa: La mujer en la literatura hispánica tardomedieval* un instrument incomparable per a aprofundir en la cultura literària dels regnes de Castella i Aragó durant la tardana època medieval.

Montserrat Piera
Temple University

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

Joan Santanach et *alii*, *Llengua i literatura. Barcelona 1700*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona / Editorial Barcino, 2011, 287 pp.

Aquest volum, visualment atractiu i agraciat amb moltes planxes, fotografies i quadres rellevants, és el número sisè, entre els deu programats, de la col·lecció «La Ciutat del Born. Barcelona 1700», dirigida per l'historiador Albert Garcia Espuche. Els deu títols giren entorn de l'*opus magnum* del projecte de publicació, que és *La ciutat del Born. Economia i vida quotidiana a Barcelona (segles XIV a XVIII)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2010 (1ª ed. 2009), a cura del mateix Garcia Espuche. Cal explicar en aquest punt que l'any 2002, mentre que es començaven les obres de construcció de la nova Biblioteca Provincial de Barcelona a l'espai públic del cèntric Mercat del Born, durant les obres d'excavació es va exhumar tota una riquesa arqueològica de runes del que havia estat centre enèrgicament dinàmic de la Ciutat Comtal abans de la desfeta del 1714. Poc temps més tard, el govern borbònic va encarregar-se del derrocament de gran part de l'anomenada Ciutat del Born, per tal de poder controlar militarment la ciutat amb major eficàcia, amb els canons de la Ciutadella instal·lada a la muntanya de Montjuïc apuntats vers l'esmentat veïnat, i una força de soldats dintre de ella. Gairebé tres-cents anys després, s'està reconstruint i així recuperant part de la Ciutat del Born com a museu d'arqueologia i història, i les onze monografies són un testimoni per escrit d'una vida i la seva cultura que mai no va desaparèixer del tot, a despit dels desitjos de molts.

Llengua i literatura. Barcelona 1700 és un compendi de sis assaigs, redactats per sis especialistes sobre diversos aspectes del dinamisme tant oral com escrit habitual a la ciutat comtal en el tombant del segle XVII.

Tanmateix, aquest volum —i els altres de la col·lecció— representen un triomf, no solament acadèmic sinó arqueològic, antropològic i polític, perquè l'època en qüestió ha estat injustament titllada durant massa temps de «decadent» i, per això, menyspreada, tant que en molts dels manuals de la literatura catalana fins ara llurs autors saltaven a debades els tres-cents anys des de les corts medievals a Catalunya fins als Jocs Florals del segle XIX, fixats els ulls i la ment en els versos romàntics de «La Pàtria», poema enyoradís de Bonaventura Carles Aribau, i en els criteris historiogràfics de Milà i Fontanals, medievalista empedreït que classificava obres segons si fossin de l'«escola catalana» o «no catalana», sense comprendre racionalment la crucial importància de l'evolució «holística» d'un poble. Seria un error greu, epistemològicament parlant,

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

descartar i oblidar tres-cents anys d'avanços en la història general de la humanitat catalana com si no haguessin passat i com si no haguessin succeït!

No obstant tots els prejudicis i malentesos, Albert Garcia Espuche *et alii* han pogut exhumar, reconstruir, comentar i llavors analitzar un corpus documental que és veritablement monumental. L'empresa investigadora s'ha guiat per unes regles de recerca més actualitzada, i conseqüentment han pogut confeccionar un estudi objectiu a base de runes i documentació més aviat notarial.

Tornant al títol que ens ocupa, el contingut és el següent: 1) «La decadència de la Decadència. Consideracions sobre un concepte historiogràfic prescindible», per Joan Santanach i Suñol; 2) «Llegir, escriure i escoltar a la Barcelona del Sis-cents», per Xavier Torres Sans; 3) «La llengua en la documentació notarial de la Barcelona del 1700», per Xavier Cazeneuve i Descarrega; 4) «Paraules de la ciutat del Born», per Albert Garcia Espuche; 5) «La llengua literària», per Francesc Feliu; i 6) «Literatura catalana barroca: meravella & mixtura», per Josep Solervicens. Les lliçons que aprenem dels sis especialistes ens forneixen un quadre cultural ampli i ric d'una població catalana que enraonava i escrivia i escoltava i murmurejava en la llengua de la llar segons en quina activitat estava involucrada, tot això en una ciutat i regió que cada vegada més es veié obligada a competir amb la penetració insistent de la llengua de l'oficialitat, de la cort i de la monarquia. El llatí pervivia encara com a vehicle d'expressió arcaïtzant, per a certa documentació engendrada per les notaries.

En una breu «Introducció», Garcia Espuche defensa el concepte d'un català de l'any 1700 força ric i de cap manera «decadent», una llengua del comerç en ebullició, de la feina, de la llar, de la Diputació, de gran part de la documentació notarial: un català que es disseminava tant oralment com per escrit i per moltes vies diferents. A les «innombrables festes urbanes», als edictes articulats oralment, a les relacions i als llibres de memòries tots dos escrits, als versos improvisats que s'enganxaven a les portes, als arbres, a les parets i que es venien com a plecs solts. És més aviat a l'època del barroc quan Barcelona tanmateix comença a ésser un important centre llibreter i editorial. Aquesta introducció serveix com a pont al primer assaig, la finalitat del qual és desmitificar el concepte de Decadència.

Aquí Joan Santanach conta la història de les lletres cultes a Barcelona entre el segle xvi fins al període del 1700. Desmenteix el mite d'una literatura catalana culta, cortesana, i exclusivament redactada en català de l'edat mitjana, una edat daurada somniada, quan la realitat era i és que els versos dels primers poetes del Principat foren

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

escrits en occità o més tard, durant el segle XIV, en una «llengua híbrida occitanocatalana». Així que mentre els medievalistes catalans dels segles dinou i vint es queixaven de la creativitat poètica «híbrida», «bastarda», mig català, mig castellà dels segles XVI, XVII i XVIII, preferien desfer-se i així desconnectar-se dels fets historicoliteraris fefaents. Ara bé, Joan Boscà a partir dels anys 1530 (c. 1540) va assumir l'encàrrec cultural de «nou referent lingüístic», veu poètica en llengua castellana que introduí amb succés la lírica italiana a la Península des de la seva residència a Barcelona i la subsegüent transmissió —tant manuscrita com impresa— de les seves poesies pertot arreu. Poetitzar en castellà en estrofes a l'estil italià seria la nova dèria inventiva, que ja no tindrà aturador. Començant amb la dinastia dels Habsburg, les mancances i febleses de les manifestacions escrites de la cultura catalana serien múltiples: ja la ciutat comtal no podia disposar d'una cort, amb mecenatge, amb «models propis capaços de crear escola», ni amb una llengua que pogués interessar generalment més enllà de les fronteres geogràfiques del Principat. I això no obstant, el conreu de literatura creativa mai no deixà de fer-se, malgrat les pitjors circumstàncies repressives i problemàtiques que les ments enginyoses de parla catalana a Catalunya van haver d'aguantar. Santanach ens explica que, no obstant això, a mitjan segle XVI sorgeix d'aquest buit una «remarcable democratització del fet literari» per part de les «noves classes dirigents», quan ja els aristòcrates d'antany no figuraven al centre de l'activitat cultural. Afegeix que molts noms del segle XVII anteriorment desconeguts o oblidats, però a hores d'ara recuperats, eren responsables d'obres literàries significatives: per exemple, les de Pau Puig, Ramis, Tagell. La prudència de l'autor és que hem d'analitzar «cada text d'acord amb la intencionalitat del seu autor, i l'estètica i el moviment en què s'inscriu». Tanca el seu text amb un consell savi per a un projecte de recerca: la necessitat d'escriure «una història actualitzada de la literatura entre l'edat mitjana i la Renaixença».

L'argumentació de Xavier Torres segueix un vessant sociolingüístic al seu treball, «Llegir, escriure i escoltar a la Barcelona del Sis-cents» que, per a aquest lector, dedicat a recuperar les veus no recordades dels avantpassats en alguna forma d'escriptura, m'ha atret especialment. Torres Sans lliga «llengua, literatura i política», i cita Rossich i Valsalobre quant a la «voluntat restauradora entre les elits culturals i polítiques del moment per recuperar l'antiga esplendor literària del català». Fins i tot, formula arguments en contra d'una «castellanització» lingüística del català durant els segles estudiats. Si més no, protocol·làriament el català no es va castellanitzar mai al període, i el fet és que quan es parla de diglòssia al Principat, sempre és una qüestió més aviat

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

de l'«ús de llengües diferents per a funcions diferents». Cal dir-ho, la cultura catalana no patí «un declivi d'activitat» de cap manera. Avui, gràcies a una o dues generacions d'estudis rigorosos d'exhumacions d'obres literàries desconegudes o oblidades llavors de la preparació d'edicions de textos literaris del barroc i rococó català, d'estudis de la història, de l'antropologia o de la impremta, al cap i a la fi podem començar a apreciar justament el dinamisme en clau catalana de l'època de la Ciutat del Born 1700. Si no s'escrivien i llavors s'editaven certs gèneres literaris, com ara la novel·la, el conte, la poesia al nou estil italià, aleshores els llibres de religió, el teatre religiós, les activitats a les acadèmies, a la universitat i al col·legi jesuític, a la documentació pública, ensenyen que la llengua de la cultura establerta i la de la resistència al canvi indesitjable era el català. Torres Sans es refereix a «una Barcelona prou alfabetitzada» encara que «no sabem ben bé com».

Xavier Cazeneuve, «La llengua a la documentació notarial de la Barcelona del 1700», ens acompanya en un tomb fascinador a través dels milers de metres de documentació notarial que es troben fonamentalment i quasi exclusivament a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, espai públic no pas freqüentat per lingüistes ni per filòlegs, encara que l'experiència sempre val la pena. Haig d'afegir que com a complement a les interessantíssimes lliçons i resultats de Cazeneuve, aconsello que l'investigador dediqui almenys dues o tres setmanes només a la labor de rastreig de documents a l'Arxiu per tal de localitzar-hi aquells papers cercats, a més d'altres coses, a vegades relacionades, això per la quantitat de paperassa que cal fullejar un cop assegut a la sala de lectura. Jo mateix hi he localitzat, per exemple, el testament del poeta Gualbes i la fe de defunció d'una setmanera que participà en el certamen literari del 1643, en què Francesc Fontanella llegí el seu *Vexamen*. La conclusió a què arriba Cazeneuve és que a base d'un estudi de gairebé tota la documentació notarial de l'època, hom s'adona que «El català es mantenia viu com a llengua útil, la llengua que es parlava»; alhora proposa que es duguin a terme anàlisis lingüístiques per tal de traçar l'evolució de la llengua catalana dels segles xvii i xviii a base d'aquesta documentació notarial.

En quart lloc, Garcia Espuche, «Paraules de la Ciutat del Born», sobre el lèxic conegut i desconegut per nosaltres dels mots, termes i expressions que s'usaven quotidianament per a referir-se a la indumentària, la roba de casa, les eines, l'orfebreria, els objectes d'olor, les modalitats de joc, els dolços, la dansa i la música. En total s'hi compten gairebé 400 paraules «noves» per a incloure als diccionaris, i segons l'autor aquest fet comprova «un dinamisme econòmic, social i cultural més important del que

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

s'havia admès per a la societat d'aquella etapa històrica». Per exemple, para esment a l'expressió desconeguda, «fogó de jueu» (171), que es documenta per primera vegada al segle xv. Per a aquest investigador que es dedica als assumptes dels sefardites dins i fora d'Espanya, el terme o l'expressió deu referir-se a un fogó especial que crema a foc lent, tipus de forn que empraven els jueus catalans i els jueus dels altres territoris de la Península, amb la finalitat de preparar, amb vint-i-quatre hores d'antelació, el guisat d'adafina, segons en diuen els sefardites, o el *cholent*, com el diuen els jueus asquenazites del nord d'Europa: un estofat de carn de bou, d'ous durs, de cigrons i pastanagues que es cou a foc lent per tal d'evitar que la mestressa encengui la llum de la llar la nit de divendres i el dissabte, que és període sagrat.

Al cinquè assaig, «La llengua literària», Francesc Feliu explica convincentment que tota anàlisi del lèxic o contingut d'una obra literària ha d'ésser d'acord amb criteris moderns. Quant a la llengua dels textos, Feliu ens diu que no cal oblidar que «l'estètica barroca» que experimentava el català depenia en molt de la «presència abassegadora de la literatura castellana», una literatura que estava «al zenit del seu desenvolupament i del seu prestigi». Pouar mots, expressions, sintaxi, etc. del castellà als segles xvi-xviii havia d'ésser un procés esperat en l'evolució o diguem-ne el desenvolupament normal de la llengua. Aconsella per a la futura recerca una classificació de models de la poesia catalana del barroc semblant a la duta a terme pels professors Prats i Rossich. Segons Feliu, és crucial avaluar tots els registres existents d'una llengua, d'acord tothora amb els seus contexts qualssevol que siguin. Amb aquesta finalitat en ment, procedeix a analitzar la llengua de diversos textos literaris que normalment no s'estudien a les classes de literatura: un poema sobre bolets, un sermó, la *Controvèrsia* d'Agustí Eura... això amb la finalitat de comprovar «l'eloqüència [del català] de l'època». L'únic detall que puc afegir a aquest estudi acuradament preparat i presentat és que la lletra de la planxa del ms. d'Eura (238) té pinta de la de Pere Serra i Postius, el botiguer poeta, copista, recopilador de manuscrits i salvador de gran part de l'erudició literària barcelonina del xvii i xviii.

I, en últim lloc, «Literatura catalana barroca: meravella & mixtura», de Josep Solervicens, és un assaig erudit i brillant dedicat als dos lletraferits més eloqüents del barroc, Francesc Fontanella i Josep Romaguera. Solervicens comprova que ambdós autors intentaven renovar la llengua catalana, el primer en vers líric italianitzant i en un teatre que rivalitzés les comèdies espanyoles de Lope i la prosa de l'italià Guarini, i l'altre en una prosa exquisida, bé que nodrida d'idees i conceptes més bé racionals, força moderns.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

Llengua i literatura, Barcelona 1700 ofereix a l'estudiós l'oportunitat d'acostar-se objectivament i intel·ligentment a la comunicació, en qualssevol dels seus registres, de la llengua i la literatura catalanes parlades i escrites vers l'any 1700 a la ciutat comtal. Els sis estudis, tots amb bibliografia actualitzada i comentada, ens inviten a prosseguir la tasca de recerca. Tal com ha succeït amb les runes de la Ciutat del Born, podem finalment començar a reconstruir adequadament una història social del 1700 que, per prejudicis injustos d'una mentalitat fossilitzada, tancada a la renovació dels fets, no ha pogut imaginar-se abans.

Kenneth Brown
University of Calgary

Arnau i Segarra, Pilar / Luisa Cotoner Cerdó (2011) *Els subjectes de l'alteritat. Estudis sobre la narrativa de Carme Riera*, col·lecció Miquel de Sants Oliver, núm. 41, Barcelona / Palma, Edicions UIB / Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut d'Estudis Baleàrics, 193 pp.

Els subjectes de l'alteritat: estudis sobre la narrativa de Carme Riera és un volum resultat de l'esforç i la col·laboració d'una sèrie d'institucions (la Universitat de les Illes Balears, l'Institut d'Estudis Baleàrics i Publicacions de l'Abadia de Montserrat), que trauen a la llum el resultat del congrés internacional «Carme Riera i la seva obra», on culminen tot un conjunt d'actes i esdeveniments amb motiu del nomenament de Riera com a escriptora de l'any 2010, impulsat pel Govern de les Illes Balears i altres entitats (l'Obra Social «Sa Nostra» Caixa de Balears, l'Institut Ramon Llull, la Càtedra Unesco «Dones, Desenvolupament i Cultures» de la Universitat de Vic). En el «Pòrtic» que les curadores del volum, Pilar Arnau i Luisa Cotoner, redacten com a introducció, especifiquen que els articles que s'hi inclouen «han anat més enllà [del congrés] perquè han estat revisats i adaptats en funció d'aquesta nova forma de projecció de la tasca investigadora» (2011: 6). Així sembla, en efecte, en diversos dels articles, extensos i ben documentats, tot i que d'altres, més breus, potser trenquen una mica la coherència del conjunt.

El llibre s'obre amb una entrevista de Luisa Cotoner a l'escriptora, en què totes dues recorren la seua trajectòria literària des de l'espectacular punt de partida (*Te deix,*

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

amor, la mar com a penyora) fins a les últimes obres, passant per qüestions relatives a l'estil literari i l'orfebreria lingüística que sovint desplega en les seues novel·les. Destaca la dedicació integral de l'autora al món de la literatura, com a crítica i docent, per una part, i com a escriptora, per l'altra: «A mi em sembla un luxe traficar tot el dia amb la literatura i aprendre de les obres dels altres» (2011: 12). Això explica, en part, la varietat d'estils, temes i perspectives que travessen la seua obra: Riera no es conforma amb una sola etiqueta (per exemple, la de la seua extraordinària *sensibilitat*, tal com els primers crítics es van afanyar a adjudicar-li), sinó que experimenta amb l'ofici i es decanta per la ironia, la història, etc. És a dir, cada dia s'enfronta amb el mirall, progressivament (2011: 13). Es declara, a més, «persona feminista que lluita com a tal pels drets de les persones i en especial pels drets de la dona» (2011: 13), i ens deixa una promesa de futur ben interessant: l'escriptura de les seues memòries.

L'article de Geraldine C. Nichols, «La memòria de l'ordre de les coses a l'obra de Carme Riera», aprofundeix en la naturalesa transgressora de bona part de la literatura de l'escriptora. Prenent la memòria com a fil conductor de moltes de les trames (i, per tant, reivindicant una certa versió del passat, sovint negligida), Riera es manifesta contra «els diferents sistemes creats per a inaugurar el temps lineal i per a identificar un grup com a superior a d'altres» (2011: 16). Així, descriu diverses constants en l'obra de l'escriptora que es resumeixen en la recerca dels orígens i l'enyor pel paradís perdut, sovint identificat amb l'espai mallorquí. Després, detalla les estratègies de destrucció de mites i cànons que Riera empra al llarg d'obres com *Te deix, amor, la mar com a penyora*, *Una primavera per a Domenico Guarini, Dins el darrer blau* i *La meitat de l'ànima*, i relaciona l'experiència vital dels seus personatges protagonistes amb les etapes de maduració de l'ésser humà descrites per Lacan.

Carme Gregori, per la seua banda, se centra en les pràctiques intertextuals que defineixen i expliquen bona part de tres obres de Riera: *L'estiu de l'anglès*, *Epitelis tendríssims* i *Amb ulls americans.* Pel que fa a la primera, Gregori hi rastreja els hipotextos sobre els quals se'n construeix la paròdia, és a saber, *Un altre pas de rosca*, de Henry James, i altres novel·les com *Cims borrascosos*, *Jane Eyre* o *Rebeca*. D'*Epitelis tendríssims* destaca la tècnica del pastitx, que imita el gènere de la literatura eròtica, i després ja passa a analitzar la sàtira i la ironia presents en *Amb ulls americans*, que respon a un esperit crític que censura la societat catalana del nostre temps des d'unes conviccions morals i ètiques; és una obra combativa que impugna, a través de la burla, una realitat en la qual se sent vivament implicada perquè, contràriament, la voluntat reformista no tindria sentit (2011: 47).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

Gregori desfulla, a poc a poc, aquesta novel·la de Riera, i hi proporciona claus d'interpretació ben útils per a entendre la teranyina d'alter egos, referències en clau humorística i retrats prototípics que amaren el text. Els aspectes més grotescos de la societat catalana, atentament classificats per Gregori, desfilen per la novel·la de Riera, que «fa servir contínuament els mecanismes de la ironia per a elaborar la censura» (2011: 50) despietada a què sotmet el grup humà que descriu. Gregori també crida l'atenció sobre altres tipus d'ironia en l'obra de l'escriptora, com ara la verbal i la de situació, per a concloure que «la figuració irònica té una importància determinant en la producció literària de Carme Riera», i que aquesta «ha de ser considerada un component essencial de la poètica de l'autora» (2011: 50). Reivindica així la importància d'aquesta dimensió de l'obra rieriana, que no solament caracteritza clarament obres com *Amb ulls americans* o *Epitelis tendríssims*, sinó que deixa un empremta transversal en la majoria dels seus escrits.

Brad Epps, en l'article «Amb els ulls de Carme Riera: entre la ingenuïtat típica i la llibertat atípica», se centra també en *Amb ulls americans*, i amb una ironia ben pròpia de la matèria objecte d'estudi, desmunta tota la tipicitat que Riera construeix a propòsit del tarannà americà; sobretot, pel que fa a la suposada ingenuïtat de George MacGregor, que Epps veu més pròxim al cinisme. Crida l'atenció sobre el joc fonètic de paraules que genera el títol (que sona com a «embulls americans»), el qual amaga tot un rerefons embullat que fa que la pretensió de percebre i «penetrar» la realitat catalana amb ulls americans resulti d'una ingenuïtat terrible i, encara més, que darrere aquesta ingenuïtat terrible s'hi amagui, com s'anirà demostrant, tota una complexa història de llibertat i llicència (2011: 122).

Epps ressegueix la trajectòria de MacGregor i el defineix com «una mena de pícaro postmodern passat pel garbell del català» (2011: 124), vivint un *Bildunsgroman* impropi i antinormatiu, a la manera del gran Gatsby de Fitzgerald o de *Vida privada* de Sagarra, per esmentar només alguns dels intertextos que hi apareixen al·ludits.

L'article de Francesca Bartrina, «Narratives de la identitat a *Cap al cel obert* (2000) de Carme Riera» mostra com, en aquesta novel·la, es reflecteix tot l'univers narratiu de l'autora (2011: 60):

> un minuciós treball lingüístic; la reescriptura del gènere epistolar; l'acurada documentació històrica [...]; la presència en la novel·la de fets reals, que curiosament semblen especialment literaris; el tema del viatge; la presència del mar; el final obert de la novel·la, que és deixat a mans de la interpretació dels lectors i lectores; unes protagonistes que es diuen Maria o Àngela; el tractament del tema del doble i l'ús magistral de la ironia.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

Certament, no sembla deixar-se res. Bartrina se centra en la qüestió del desdoblament, en el concepte d'alteritat que uneix i oposa, mitjançant el fil epistolar, els personatges femenins esmentats. I destaca la dimensió irònica del final de la trama, gràcies al qual la llegenda de la salvació de Maria romandrà en la memòria col·lectiva com una altra versió dels fets, contradient la lògica i la història.

Francesco Ardolino («*Double coding* i altres relictes postmoderns a la narrativa rieriana») posa en tela de judici «l'oceà pastós i autoreferencial de la crítica militant» (2011: 76) i, defugint idees generalitzadores que inscriuen l'obra de Riera en la postmodernitat, prefereix concretar l'anàlisi servint-se del concepte de *double coding* de Jencks i la duplicitat irònica de Hutcheon. En el seu article pretén analitzar «aquelles topades semàntiques que, dins la producció de Riera, no troben una solució acomodadora i produeixen en el lector un moment de desconcert al qual no pot evitar enfrontar-se» (2011: 77). Per a fer-ho, se centra en *Dins el darrer blau, Cap al cel obert* i *La meitat de l'ànima*, i connecta aquestes novel·les amb tota una profusió de textos que van des d'*El Guepard* de Lampedusa (en versió de Villalonga) fins a *El Pèndol de Foucault*, passant per fragments de ressenyes i crítiques literàries que, segons Ardolino, evidencien «les miopies d'una exegesi salvatge» (2011: 81), entre altres mancances. L'autor troba que el fil que uneix les tres novel·les estudiades és la figura del traïdor, i també una qualitat que amara totes les obres de Riera: la seua natura *palimpsèstica*.

L'article de Meri Torras, breu i amb un sistema de citacions que no inclou bibliografia final, reflexiona al voltant del tractament de la identitat en *A la meitat de l'ànima*. Es proposa demostrar que «el/la destinatari/ària de la narració —que s'identifica amb un/a potencial lector/a de la novel·la— esdevé no només qui justifica l'existència del relat sinó, sobretot, qui ha d'autoritzar l'existència de la protagonista» (2011: 96). Torras presenta l'estratègia epistolar de la novel·la com la via per on es fa palesa la presència de l'alteritat, i ofereix tres hipòtesis de lectura: que el llibre és una llarga carta adreçada al/a la lector/a; que es basa en la recerca de la identitat de la protagonista (la qual esdevé col·lectiva) i que l'existència, la identitat i l'escriptura es presenten indestriablement unides en la novel·la (2011: 98-99). Conclou Torras que l'alteritat hi és un suplement, que queda enfora però és necessari per a constituir la identitat de la protagonista (2011: 104).

L'article de Lluïsa Julià és un dels més originals del volum, per tal com aporta la perspectiva comparatística a l'anàlisi de *La meitat de l'ànima* en relació amb una altra novel·la, *Austerlitz*, de W. G. Sebald. Totes dues novel·les, que remeten al tema del

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

doble en el procés de recuperació de la memòria històrica, s'enfronten d'una manera sorprenentment similar a l'amnèsia col·lectiva (2011: 106) que emmalalteix la societat després d'una guerra fratricida. El punt de partida, la pròpia família, la identitat que depén dels lligams genealògics, s'estén després a l'àmbit cultural i nacional, per a acabar reflexionant sobre la història col·lectiva d'Europa: «Els relats de Riera i Sebald teixeixen punts de sutura, de construcció literària, allà on la realitat es desfà, es transforma en boira» (2011: 116). Una molt bona definició de la narrativa rieriana, aquesta.

Dels dos darrers articles cal destacar l'afany d'actualitzar amb noves dades el procés de recepció de l'obra rierariana. Rafaela Fiore Urízar, de la Catholic University of America, descriu la presència de les novel·les de Riera en les biblioteques i els programes d'estudis d'universitats nord-americanes, i constata l'existència de dinou tesis doctorals que en parlen totalment o parcial, a més de conferències, cursos, temaris, etc., relacionats amb l'escriptora mallorquina. Carles Cortés, per la seua banda, crida l'atenció sobre les traduccions de l'autora, amb gràfics i estadístiques que aclareixen la informació. A més, repassa les diferents trobades científiques i entrevistes que contribueixen a la difusió de l'obra rieriana, i arriba a la conclusió que l'interés per l'autora és elevat en les cultures europees.

En resum, *Els subjectes de l'alteritat* ve a completar tota la sèrie de volums d'estudis rierians que ja conformen un corpus seriós i interessant, a la mesura de la qualitat i la sòlida trajectòria de l'autora. Avança així aportant-hi anàlisis sobre les darreres obres publicades —en especial, *Amb ulls americans* i *La meitat de l'ànima*. No és estrany que aquestes novel·les reben una especial atenció en el recull, per tal com són bones mostres de l'interés principal palés en el títol, és a dir, el concepte d'alteritat i l'estratègia intertextual que el reflecteix. En el primer cas, l'alteritat es manifesta en forma d'ironia i paròdia; en el segon cas, en el concepte del doble i la recerca de la identitat, que passa per la mirada i la memòria de l'altre. Una aportació valuosa, doncs, en el panorama de la crítica literària catalana actual.

M. Àngels Francés Díez
Universitat d'Alacant

M. Àngels Francés Díez, *Montserrat Roig: feminisme, memòria i testimoni*, Barcelona, 2012, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 216 pp.

El silenci de la marginalitat empeny Montserrat Roig a construir una obra que posa veu a totes aquelles persones subalternes, oprimides pels poderosos. Des de la memòria i el testimoniatge, l'escriptora intenta reconstruir un passat per, posteriorment, projectar-se cap al futur. La intenció literària de restaurar la història passa per deixar-nos un llegat d'obres clarament compromeses tant en els seus escrits de ficció com en l'assaig. Com explica Joan Fuster, en els seus llibres de ficció, els personatges «escorcollen la veritat quotidiana» i són un dels múltiples productes del «fenomen Montserrat Roig» el qual Fuster determina de la següent manera: «¿Feminista? Posem-hi: dona. Catalanista? Diguem-ne: catalana. Marxista? Com la majoria dels marxistes del país: aproximativament». És evident que Montserrat Roig va destacar per la seva orientació comunista i per la seva preocupació per l'Holocaust, però el feminisme la va marcar especialment. La professora de la Universitat d'Alacant, M. Àngels Francés, ha estudiat aquest compromís de l'escriptora. Si bé no menysté els altres dos aspectes, Francés se centra en la dèria de l'escriptura pel gènere, tot reconeixent tanmateix que el feminisme de Roig «fou un feminisme heterosexual, socialista i polític» (Palau, 9).

Montserrat Roig: feminisme, memòria i testimoni es pot considerar la segona gran aportació de Francés. El seu primer llibre, *Literatura i feminisme.* L'hora violeta*, de Montserrat Roig*, del 2010, recuperava la part principal de la seva tesi i relacionava brillantment les bases de la teoria literària feminista amb les primeres obres de ficció de Montserrat Roig fins a *L'hora violeta*. En canvi, aquest segon estudi, una part extreta també de la seva tesi doctoral, se centra en l'obra assagística. Al pròleg, Montserrat Palau destaca el valor de la memòria i del mestratge literari i ideològic, aspectes que Francés valora especialment en el seu estudi. D'altra banda, Palau també palesa l'objectiu de l'estudiosa de mostrar la cohesió i la coherència de l'obra de Roig. Per coherència Palau entén el lligam que l'escriptora va crear de manera conscient entre el conjunt de la seva obra i la seva vida tot recreant situacions prototípiques on ella se sentia també inclosa : «cada dia cal omplir la nevera, dur els cadells a l'escola, cuinar com l'àvia, trucar al pediatre, organitzar xeflis postmoderns, llegir Kundera, anar a Cardedeu a visitar els sogres i, al llit, sospirar amb sospirs allargassats» (9).

Com a apunt introductori, en l'apartat «Montserrat Roig en el context de la Transició», Francés contextualitza, de manera molt metòdica, les actuacions antifran-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

quistes tot palesant el treball del PSUC, com a nucli essencial dels moviments polítics contra la dictadura. El ben cert, és que el PSUC era, si més no, el partit del qual formava part Montserrat Roig. Però, en aquest primer capítol, l'autora se centra sobretot en els moviments feministes com a manifestacions que el franquisme s'encarregava també d'eradicar. Explica els seus passatges de les lluites individuals a les col·lectives mitjançant els grups de conscienciació clandestins. Tota una sèrie de moviments que Francés lliga molt hàbilment amb els seus diferents partits polítics. En especial, fa menció del Movimiento Democrático de Mujeres (MDM), a Catalunya anomenat Moviment Democràtic de Dones (MDD) que reunia, entre d'altres, dones del Partido Comunista Español (PCE), del PSUC, del Partido Socialista Obrero Español (PSOE). En descriu el naixement, les escissions i les determinacions respecte a les diferents qüestions feministes, així com també explica les tendències que s'inscriuen en les diferents Jornades Feministes. D'especial interès trobem l'explicació sobre els entrebancs de les dones d'esquerres en els partits que patien els problemes de qualsevol partit clandestí de l'època, però, a més, les seves qüestions específiques de dones eren relegades a un segon plànol.

Dins d'aquest context minuciosament descrit, l'autora de l'estudi situa el pensament feminista de Maria Aurèlia Capmany, la intel·lectual que va influenciar profundament Montserrat Roig. No s'està tampoc de reflexionar sobre la situació de la cultura catalana en aquells moments, i així recorda, de la mà de Lluïsa Julià, els canvis de la funció dels/les escriptors/es dels seixanta als vuitanta. Així, l'intel·lectual compromès/a del final del període franquista perd impacte social en plena democràcia. Tant la qüestió de les actuacions antifranquistes, les feministes, com la situació que vivia la cultura catalana esdevenen pals de paller en la introducció d'aquest estudi. Un capítol molt complet que, de segur, serà un referent per a futurs/es investigadors/es, o interessats/des, en la qüestió.

D'altra banda, aquest apartat de contextualització s'acaba amb una sèrie d'entrevistes a gent pròxima a Montserrat Roig. La mare de l'escriptora, Albina Fransitorra, el fill major, Roger Sempere, la fotògrafa Pilar Aymerich i els crítics Josep M. Castellet i Joaquim Molas prenen la paraula per mostrar la seva mirada de l'autora de *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*. Com a personatges de la cultura, les entrevistes a Aymerich, Castellet o Molas aporten una explicació sobre el fet literari de Roig, la qual cosa està totalment justificada. Tanmateix, les preguntes sobre l'obra de Roig adreçades a la mare i al fill no acaben d'ensenyar el personatge des d'un punt de mira

personal. Així, la mare no parla gaire com a mare, ni el fill com a fill. Al costat d'alguns petits detalls interessants sobre la vida quotidiana es barregen unes preguntes sobre l'obra de Roig que desvirtuen les personalíssimes entrevistes que haurien pogut ser. Però malgrat aquest petit desequilibri entre les diferents converses, M. Àngels Francés se'n serveix per justificar la importància de les obres assagístiques.

La segona gran part d'aquest estudi sobre Montserrat Roig es basa en l'anàlisi de diversos llibres d'assaigs. Aquests són *¿Tiempo de mujer?*, *Mujeres en busca de un nuevo humanismo*, *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*, *Un pensament de sal, un pessic de pebre. Dietari obert, 1990-1991*, *L'agulla daurada* i *Els catalans als camps nazis*. L'anàlisi de tots aquests llibres s'uneix mitjançant els tres aspectes sobre els quals gira l'escriptura de Montserrat Roig: feminisme, memòria i testimoni. Tal i com hem comentat abans, en aquesta segona part, Francés s'esplaia a demostrar la coherència que existeix en la vida privada i literària de Roig. En paraules de Francés: «Si en els capítols anteriors hem procurat situar Montserrat Roig en l'ambient contestatari dels anys setanta i vuitanta, i emmarcar en la història la seua lluita cívica i ideològica contra el franquisme i a favor dels drets de les dones, aquest capítol revisa la versió escrita dels mateixos compromisos que van guiar la seua activitat pública, com un continu on és difícil distingir entre vida i paraula» (97).

De la primerenca recopilació titulada *¿Tiempo de mujer?* Francés en destaca el pensament feminista de Roig, concretament els temes que li interessen: la família, és a dir la infantesa, les relacions matrimonials amb els comportaments específics dels homes i les dones, els rols de gènere i també l'actitud del patriarca comunista. S'hi esplaia també en l'*alter ego* masculí, Jordi Soteras, que permet reflexionar sobre els temes socialment transcendents com són la política i el pensament. Aquest *alter ego*, reflex de l'esquizofrènia causada pel contrast entre el cos que escriu i el món del simbòlic, ve acuradament explicat per l'estudiosa. La maternitat és un altre tema tractat i justificat mitjançant els articles de Roig. Pornografia, erotisme i transvestisme són temes que Roig no deixa tampoc d'anomenar. Francés s'atura en l'exemple de Bibi Andersen, que tant va fer reflexionar la nostra malaguanyada escriptora. En aquesta part del llibre, Francés aporta uns aspectes teòrics sobre la identitat de gènere que fan més entenedor el pensament de Roig. Amb la claredat que caracteritza l'escriptura de l'estudiosa, Francés es passeja per la filosofia de Judith Butler, Monique Wittig, Simone de Beauvoir, les compara i les distancia; en definitiva, com en un joc de malabars, pren el control d'aquestes teories per mostrar-les tal i com ho requereix el seu escrit.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

És d'agrair aquesta manera de presentar la teoria en la qual el pensament s'ajusta al que es pretén demostrar i no pas a la inversa, com malauradament ocorre en molts estudis. Un altre punt important que Francés destaca sobre aquest primer article de Roig és la preocupació de l'escriptora per la història de les dones. En concret se centra en l'*Odissea* per recordar les imatges mítiques femenines. Història que la portarà a reflexionar sobre la creació de noves veus de dones i a reivindicar les dones oblidades, les presoneres, les exiliades, les deportades als camps nazis: tot un munt de dones, com ara la Pasionaria, Dina Vierny, Julieta Serrano, o Josefina Molina, que es visualitzen en els escrits de Montserrat Roig.

Mujeres en busca de un nuevo humanismo és l'escrit on Montserrat Roig repensa el concepte de feminisme tot valorant la seva amplitud ja que hi inclou no solament l'esforç d'explicació de l'opressió de gènere sinó també la lluita per la llibertat i per una nova percepció del món. Tal i com ens explica Francés, aquest llibre recull diverses facetes del pensament feminista com ara la proposta de canviar el terme «feminisme» pel d'«humanisme» promogut per les Nacions Unides, a la qual l'escriptora dedica un capítol complet. En aquest apartat, després d'un concís repàs sobre les diferents reflexions del llibre, la investigadora ens regala una reflexió personal que acaba esdevenint l'interès vertader del capítol. Així explica: «com hem pogut observar, en el llibre predomina la defensa i la reflexió sobre el feminisme de la igualtat que, de vegades, es barreja amb premisses del de la diferència. La utopia, doncs, encara sembla abastable a principis de la dècada dels vuitanta. Ara bé, l'optimisme inicial de l'autora anirà diluint-se, amb el temps, en posicions més aviat melancòliques i pessimistes» (128).

En el llibre següent, *Digues que m'estimes encara que sigui mentida*, M. Àngels Francés insisteix en la importància de les reflexions sobre l'escriptura determinada per l'expressió «mirada bòrnia», és a dir, mirada en doble direcció, cap endins i cap enfora alhora. Però també fa esment del *jo* autorial, de l'esquizofrènia pel que fa a la tria de la llengua, de la subversió que trenca les imatges femenines creades pels homes però que alhora replanteja el feminisme més prototípic. Com explica Francés, els sentiments contradictoris de proximitat i allunyament creixen també en la seva relació amb les altres escriptores. Capbussada en les seves pàtries, la principal serà la de la memòria, la del temps perdut. Però una altra de física també li permetrà generar unes experiències especials: la ciutat de Barcelona i sobretot el barri de l'Eixample.

Un pensament de sal, un pessic de pebre. Dietari obert 1990-1991, és per a l'estudiosa «un dels llibres més reveladors de l'univers ideològic en els últims anys de Montserrat

Roig i, potser, un dels menys estudiats per la crítica» (146). En aquest capítol, Francés defineix el *Dietari obert* de Montserrat Roig gràcies a les teories d'Enric Bou sobre aquest gènere literari i l'emplaça, de manera excepcional, dins d'aquesta línia entre els altres dietaris com són els de Ferran Soldevila, Rosa Leveroni o Enric Sòria. En les qüestions sobre les literatures del *jo*, Francés demostra tenir una gran base teòrica, la qual cosa reforça la qualitat científica del llibre.

En *L'agulla daurada*, basat en les reflexions sobre el viatge que va fer Roig a Leningrad per descriure el setge de la ciutat per part dels nazis, l'estudiosa insisteix en la duplicitat dels textos sobre aquest fet històric. Si d'una part s'aprecia el to autobiogràfic, de l'altra l'estil del text s'allunya del de l'escriptora i Francés planteja una possible intromissió de l'editorial. La investigadora elabora una argumentació profunda sobre el gènere híbrid d'aquest llibre, determinat per la literatura de viatges i el relat testimonial, i el situa enmig de les altres obres. Explica, doncs, el seu espai escriptural, basat en la memòria, així com les seves fronteres entre realitat i ficció.

El darrer llibre de l'estudi és *Els catalans als camps nazis* del qual es palesa el fet testimonial tal i com s'explica en remetre a les reflexions sobre l'escriptura de Roig. D'altra banda, la investigadora posa de manifest la complexitat d'aquesta obra que ha estat relacionada no solament amb l'assaig historiogràfic sinó també amb l'estudi sociològic i el memorialisme. De fet, la riquesa d'*Els catalans als camps nazis* suscita a Francés la investigació sobre la pluralitat de veus, concretament sobre la veu de l'escriptora.

Fet i fet, *Montserrat Roig: feminisme, memòria i testimoni* pren una vàlua especial sobretot en els moments en què Francés s'atura a reflexionar sobre l'escriptura, concretament sobre l'escriptura memorialística. En el camí d'aquestes indagacions l'estudiosa potencia la investigació tot aportant un bagatge teòric important. La literatura de Roig en general i en particular els seus gèneres i l'estil estan molt ben analitzats. També cal fer esment de l'estudi sobre les qüestions de gènere, en les quals Francés aporta unes referències teòriques totalment adients. Tanmateix, al costat d'aquest estudi aprofundit, trobem certs passatges de l'estudi on la investigadora ens acompanya a rellegir Montserrat Roig de manera potser massa descriptiva, tot aportant solament extractes de l'obra, la qual cosa relaxa un poc el to excel·lent de l'estudi.

Pel que fa a l'estil, malgrat que alguns capítols d'aquest llibre puguen provenir en part de la tesi doctoral, l'autora s'allunya del llenguatge científic i feixuc de les tesis per tal de regalar-nos l'entrada al món de Montserrat Roig mitjançant un estil

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

lleuger i amè que, ben sovint, no resulta fàcil de trobar en els treballs d'investigació. Amb la seva escriptura tan característica i unes reflexions profundes ens trobem, ja per segona vegada, davant d'una de les màximes especialistes de Roig amb més lucidesa.

Laia Climent
Universitat Jaume I

Vicent Pitarch (2011), *Pompeu Fabra, l'autoritat admirada pel valencianisme*. Benassal, Fundació Carles Salvador, 149 pp.

La celebració el 2011 del centenari de la Secció Filològica de l'IEC, sota la rúbrica de l'*any de la paraula viva,* va servir de catalitzador per a múltiples iniciatives de reflexió sobre l'entitat normativitzadora, el seu artífex màxim, Fabra, i, de retruc, sobre la interacció entre llengua i consciència nacional. La Fundació Carles Salvador hi va contribuir amb la publicació que glossem. La trajectòria cívica i intel·lectual del seu autor, Vicent Pitarch, és sobradament coneguda. Acadèmic, gramàtic, sociolingüista crític, divulgador infatigable, Pitarch és probablement qui millor podia abordar un exercici com aquest, de precisió històrica i valoració sociopolítica, sobre els lligams de Fabra amb els cercles del valencianisme cultural i polític.

Diguem d'entrada que es tracta d'un treball sòlid, que mereix ser pres en consideració. No ens limitarem, doncs, a fer-ne una descripció succinta i encomiàstica. Destacarem, per contra, aquells aspectes en què l'obra interpel·la el lector familiaritzat amb els temes que toca i l'obliga a recapacitar-hi, fins i tot a pensar-hi *a contrario*. Comptat i debatut, les observacions que farem no afecten tant l'autor i el seu text, que és d'una factura gairebé impecable, com la matèria de què tracta, que no es pot reduir a un relat lineal i, vista amb la sobrecàrrega crítica del nostre temps, planteja múltiples interrogants.

L'objectiu del llibre es declara a la Presentació: «fer un primer inventari dels testimonis que confirmen l'autoritat de què gaudia Mestre Fabra entre els valencianistes durant el període clau de la República (1931-1939)» (p. 8). Tanmateix, el marc temporal estudiat desborda a banda i banda el període republicà i abasta de debò «[...] el llarg procés de configuració del valencianisme (aproximadament, els decennis compresos entre 1915 i 1975)» (p. 90).

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

El llibre s'organitza en dues parts. En la primera, amb cinc capítols, Pitarch desenvolupa l'eix argumental del discurs. Un discurs que arranca de la gènesi del valencianisme polític («Aproximació al valencianisme»); l'enllaça amb la figura de Fabra i la seua tasca codificadora («L'autoritat d'una obra decisiva»); glossa la posició doctrinària del mestre en relació a la varietat valenciana («El text insígnia»); remarca la continuïtat del magisteri fabrià durant la llarga nit del franquisme («Fabra i el valencianisme de la resistència»), i rebla l'exposició amb unes conclusions obertes.

La segona part inclou els annexos: un recull de catorze textos periodístics, de circumstàncies o epistolars, que serveixen de base documental al bloc expositiu. Són textos poc coneguts o de difícil localització, tret del que enceta la sèrie, que s'ha divulgat en les darreres dècades amb el títol que li donà Francesc Vallverdú en editar-lo el 1980, «La tasca dels escriptors valencians i balears», un epígraf tan espuri com escaient i expressiu.

Com si es tractés d'un axioma que no cal glossar, perquè es dóna per descomptat, Pitarch inicia el recorregut recordant-nos que el valencianisme, com el catalanisme, parteix de la premissa manllevada dels romàntics alemanys, segons la qual la llengua és la nació. D'una manera més precisa diríem que els límits de la nació política coincideixen amb els de la nació cultural i lingüística: «[...] la màxima de procedència herderiana "La meua pàtria és la llengua catalana"» (p. 17); «[...] la consigna que lligava la llengua amb la nació» (p. 18); «[...] [e]l corrent ideològic nacionalista que posa en relació estreta la llengua i la nació, amb una vindicació estreta de catalanitat» (p. 19). Aquesta idea, poc elaborada entre els intel·lectuals del país, amerà una minoria valencianista com la que encarnava el jove mestre Enric Soler i Godes, el qual proclamava al número 123 del setmanari *El Camí* (juliol de 1934) «La llengua! Heus ací la clau de la Pàtria». Pitarch insisteix que el valencianisme, com el catalanisme, del qual no deixa de ser una variant, constitueixen sengles projectes de modernització social i política, enfront de la naturalesa retrògrada i caduca de l'Espanya de la Restauració, els defectes de la qual s'aguditzaran sota el franquisme.

En efecte, el nacionalisme contemporani, en tant que producte característic de la civilització occidental, no es pot separar dels processos sociopolítics, econòmics i culturals de la modernitat. Però així com no hi ha una sola versió de modernitat, el nacionalisme és un fenomen polític i ideològic també plural. Un fenomen amb una gènesi complexa i dues vies ideològiques principals, que coincideixen amb els dos motors polítics d'Europa: Alemanya i França. La via germànica, de vegades dita del *ius sanguinis,* els drets de la comunitat de sang previs a l'Estat, és la que inspirà els homes

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

de la Renaixença i els primers regionalistes i nacionalistes del que Pitarch anomena, potser també amb un pèl de sentit romàntic, «la catalanitat».

Pitarch no al·ludeix a l'altre model de nacionalisme politicolingüístic, el francés. Aquest parteix de la Revolució jacobina i se centra en la construcció política de la nació, basant-se en el *ius solis*, els drets de ciutadania, i en la voluntat compartida pels subjectes històrics, adoctrinats i dirigits per les elits burgeses. En realitat, la noció de *llengua nacional,* horitzó últim de la reforma fabriana, deu més a la tradició jacobina que als referents romanticogermànics. La construcció política de l'Espanya moderna s'inspirà tot just en la tradició jacobina, en part com a resposta als regionalismes perifèrics, un contrast implícit a l'estudi però poc subratllat. Perquè a la seua manera, aquesta també era una via cap a la modernitat, per més repugnància moral, ideològica i estètica que ens provoque. Cal no oblidar que la neteja etnicocultural i lingüística, la depuració política i la salvatge explotació de classe que auspicià el franquisme van servir perquè l'Estat espanyol ingressés en l'òrbita de les societats occidentals avançades.

D'altra banda, els vincles entre llengua i modernitat no es poden entendre prou bé si se'ls dissocia d'uns altres factors connexos. En l'apartat «Catalunya en l'horitzó», Pitarch destaca els vincles personals i polítics entre la joventut valencianista i Barcelona. Però, a més del component ideològic, l'atracció de la capital catalana devia tenir en el primer terç del segle xx uns altres components socieconòmics, simbòlics i fins i tot psicològics. I és curiós que entre catalans i valencians, l'interés pel redescobriment del territori, l'excusionisme vist com una recuperació del paisatge, es presente com un fet objectiu i no com una construcció intel·lectual.

En qualsevol cas, sembla lícit demanar-se si hauria nascut el valencianisme polític sense la seducció que exercia la ciutat de Barcelona sobre els joves valencians que hi trobaren el gruix doctrinari de la seua carrera política, alhora que hi desenvolupaven una complexa educació sentimental. En efecte, per als Pizcueta, Duran i Tortajada, Martínez Ferrando, Mustieles, Perucho, Salvador, Mateu i Llopis, Ribelles Comín, Cebrián Mezquita, Ferrandis Luna, Almela i Vives, per esmentar sols alguns dels noms més significatius, Barcelona era la cruïlla política del catalanisme i el caliu d'una germanor històrica i lingüística que volien restituir en la presumpta unitat. Però també era, tot i que es resistissen a aceptar-ho obertament, la metròpoli cosmopolita on convergien totes les línies de força i els antagonismes de la modernitat. Barcelona representava el model a imitar, una urbs industrialitzada, mestissa i, malgrat tot, oberta a la diversitat cultural, que sociològicament contrastava amb el caràcter provincià

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

d'una València agrària, amerada d'horta, més homogènia en la composició ètnica i cultural, i ensems marcadament tributària dels interessos econòmics i polítics de l'oligarquia madrilenya. Compat i debatut, l'encís que Barcelona ha exercit sobre els intel·lectuals valencians que hi van residir un temps o la van freqüentar es perllongà durant el franquisme. En són testimoni, com ens ho recorda Pitarch, les declaracions admiratives d'un Xavier Casp.

Es tracta d'una poderosa atracció que no tingué contrapartida del costat principatí. Pitarch deixa constància, de passada, de l'asimetria imperant en les relacions entre els valencianistes entusiastes i una Catalunya que més aviat es mirava la realitat valenciana amb recel, quan no simplement amb indiferència. Fet i fet, tret d'una exigua minoria intel·lectual persuadida del binomi llengua/pàtria, amb Fabra al capdavant, ni la majoria de les elits dirigents, ni les institucions catalanes, començant per l'IEC, foren conseqüents amb les proclames de germanor cultural i lingüística. Però de les abundoses proves que s'hi podrien adduir, Pitarch només al·ludeix a l'escassa atenció que el mateix Fabra concedí als valencianismes lèxics en el *DGLC* de 1932 (p. 32). Josep Giner ja se'n va queixar a Fuster en una missiva de 1956, recollida en el volum IV de l'epistolari del suecà, editat per Antoni Ferrando. Aquesta qüestió ha passat gairebé desapercebuda en el món del catalanisme. I quan s'ha airejat en uns altres contextos, ha servit per a alimentar la disgregació idiomática o el ressentiment d'algun intel·lectual parasecessionista.

És evident que en un estudi breu com aquest no es poden recollir tots els matisos inherents als processos socials complexos. No obstant això, el pes i el paper del valencianisme polític en el conjunt de la dinàmica històrica valenciana del segle XX hi tenen perfils oscil·lants. Pitarch ens el presenta de vegades com un factor de modernitat social indiscutible, decisiu («[...] el valencianisme, un segment social minoritari però, a fi de comptes, el reducte absolutament significatiu, que conrea i expandeix la consciència activa de la llengua com a eina de vertebració nacional» (p. 90)). I de vegades en reconeix l'escassa incidència sociopolítica: «Tot i això, els corrents nacionalistes al País Valencià —convé d'insistir-hi— mai no superaren els nivells de franca minoria social i, doncs, els projectes de normalització lingüística hi entropessaven tot sovint amb esculls» (p. 18). «[El] valencianisme [...] de dimensió social exigua» (p. 53).

Aquestes indefinicions relatives mostren una resistència a acceptar l'altra cara de la realitat: l'hostilitat amb què una part de la societat valenciana, sens dubte induïda i manipulada, ha rebut el catalanisme contemporani. En donaré un exemple. Pitarch

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

parla del *Missatge als mallorquins*, que Fabra i d'altres intel·lectuals feren públic el maig del 1936, i en diu: «[...] la reconstrucció nacional de la catalanitat, la qual motius tàctics aconsellaven de concentrar-la, en aquell precís moment, en l'aproximació entre el Principat i les Balears» (p. 21). Notem que, en el «precís moment» de què parla ací Pitarch, els militars africanistes han encetat ja la conxorxa que conduirà setmanes més tard a l'alçament feixista contra la República. I que els al·ludits «motius tàctics», per bé que no s'expliquen, deuen referir-se a la menor i menys intensa consciència de catalanitat compartida que dominava l'àmbit valencià. O dit altrament, al consens indiscutible, imperant en tot l'espectre polític valencià, des de la dreta recalcitrant a l'esquerra anarcosindicalista, que l'únic marc de referència nacional per als valencians era l'Estat espanyol, configurat després de segles d'unitarisme per la Restauració alfonsina i actualitzat, en les formes de la representació política i en algunes reformes socials, per la minoria burgesa que instaurà la República.

Sens dubte, la línia argumental més sòlida de l'estudi és la que aborda directament el tema enunciat al títol de l'obra: el prestigi i l'autoritat de Fabra. Pitarch documenta com individualitats (Lluís Revest, Carles Salvador, Sanchis Guarner, Josep Giner…) i col·lectius valencianistes de preguerra (la Societat Catellonenca de Cultura; les publicacions *Taula de lletres valencianes, Acció Valenciana, El Camí, Acció, La República de les Lletres*…) acceptaren, amb termes forços elogiosos, l'autoritat indicutible de Fabra com a àrbitre normativitzador de la llengua comuna. A més dels contactes personals amb personalitats valencianes a Barcelona i de les relacions epistolars, els vincles de Fabra amb el món valencià van incloure cinc visites a la ciutat de València entre 1915 i 1937. A més a més, Pitarch defensa que el llegat de Fabra al País Valencià tampoc no es va perdre durant el llarg parèntesi de la dictadura franquista, tot i la naturalesa genocida del règim. N'és una prova el conjunt de celebracions que s'hi van organitzar el 1968, l'any Fabra, amb motiu del centenari del naixement del gramàtic i lingüista. Celebracions que tingueren en les comarques de Castelló un relleu ben especial.

Ara bé, Pitarch s'està de proposar una relació mecànica, de causa-efecte immediat, entre la figura i l'obra de Fabra i la lògica evolutiva del valencianisme. Així diu: «Naturalment [...] no pretenc insinuar que aquell progrés ideològic del valencianisme era fruit directe del mestratge fabrià, per bé que convé tenir en compte que la influència del Mestre no hi era estranya» (p. 25).

En l'aspecte doctrinari, Pitarch analitza el conegut text de Fabra de 1918, publicat inicialment, sense encapçalament, a *Nostra Parla*, butlletí de l'entitat nacionalista del

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

mateix nom, i reproduït d'ençà el 1980, com ja hem dit, amb l'epígraf «La tasca dels escriptors valencians i balears». Es tracta d'una reflexió molt breu, a penes tres paràgrafs, que durant un temps es considerà, erròniament, part de les *Converses filològiques*. Fabra arranca aquest text invocant un presumpte escriptor valencià, la identitat del qual és objecte d'especulació, que se li acostà demanant orientació lingüística per a l'activitat literària. Fabra l'exhorta a prosseguir l'obra de creació amb dos únics criteris: la depuració de barbarismes i l'autonomia de la varietat pròpia. El primer criteri sembla clar, sobretot pel que fa a la derivada política. Més problemàtica es mostra la disjuntiva monocentrisme/policentrisme, tant a l'hora de fixar la norma com de propagar-la en un estàndard referencial. Com recorda Pitarch, mossén Antoni M. Alcover s'hi referia expressivament amb els verbs «catalanejar» enfront de «valencianejar».

Es tracta d'un debat encara obert, que ha fet vessar rius de tinta i, el que és més important, ha inspirat actuacions contradictòries, fins i tot disgregadores. En tot cas, en aquest reproduït passatge, Fabra anima els creadors valencians i balears a cercar una veu pròpia, a bastir una modalitat *regional* de la llengua que, bevent alhora dels clàssics i de la parla popular genuïna, evite la supeditació forçada respecte de la varietat central. En definitiva, l'exhortació de Fabra la van fer seua, entre moltes d'altres, dues personalitats valencianes citades per Pitarch: Sanchis Guarner, que trencà el fals dilema al·ludit, postulant un «policentrisme convergent», i Joan Fuster, que, tot i «catalanejar» sovint, proposava imaginar i «realitzar» el català com una «llengua federada [...] flexible en la seua unitat».

En resum, avui que es parla tant de les potencialitats de l'*storytelling* com a estratègia de comunicació mediàtica, Pitarch ha reeixit una vegada més a narrar-nos una part de la historia, d'una història alternativa i en part estroncada. I ho ha fet com acostuma, amb una prosa clara i elegant, en què de tant en tant apareixen determinats tòpics recurrents, com ara els sintagmes nominals amb epítets un xic hiperbòlics: «moviment civil formidable», «compromís civil insubornable»… Pitarch ha complit amb l'obligació de gratitud amb els qui ens precediren. Com en la imatge del clàssic, ens ha recordat que avancem, amb pas insegur, sobre els muscles de gegants. I ha suggerit que el nostre present i encara el nostre horitzó d'expectatives no serien els mateixos sense el mestratge d'un d'ells, el Mestre Fabra.

Miquel Nicolás
Universitat de València

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

M. Teresa Ynglès, *El datiu en català: una aproximació des de la lingüística cognitiva*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 335 pp.

El datiu en català: una aproximació des de la lingüística cognitiva és una empresa àmplia i ambiciosa d'aplicació del marc teòric de la Gramàtica cognitiva (Langacker, 1987 i 1991) a l'estudi del català. Malauradament, Maria-Teresa Ynglès va morir abans de poder convertir-la en el que hauria d'haver estat la seva tesi doctoral. Els seus companys del Centre de Lingüística Teòrica de la Universitat Autònoma de Barcelona Maria-Teresa Espinal, Jaume Mateu, Teresa Cabré i Gemma Rigau han compost i editat el llibre a partir dels arxius personals de l'autora, en una tasca d'edició exemplar que aconsegueix presentar de manera exhaustiva i precisa el treball d'Ynglès. Tanmateix, la seva condició d'obra inacabada fa que el fil argumental se'n ressenteixi en alguns moments; és indubtable que una darrera revisió i recomposició per part de la mateixa autora hauria dotat el text d'una coherència definitiva.

En aquesta obra s'estudia amb rigor i profunditat el que es denomina categoria del datiu, un terme que aplega els complements que fan la funció d'objecte indirecte i altres sintagmes (com el datiu ètic), tots els quals tenen en comú la pronominalització personal dativa (*em, et, es, li, els, ens, us*) i/o la presència de la preposició *a* (Bel 2002: 1104).

Per descriure aquesta categoria tan heterogènia, l'autora, seguint la tradició, aparella aquestes característiques gramaticals amb les funcions semàntiques que se sol assumir que acompleixen aquests sintagmes: experimentador, locatiu, posseïdor, benefectiu/malefactiu, etc. Un cop acotada així la fenomenologia, li aplica els mecanismes d'anàlisi langackerians, amb els quals arriba a conclusions innovadores i es proposa una modificació important del model de descripció dels esdeveniments establert per Langacker.

El model gramatical de Langacker rau en l'assumpció que la gramàtica és indestriable del significat; encara més, que les mateixes estructures gramaticals aporten significat a les expressions. Aquest plantejament es relaciona directament amb el que podríem denominar la asimetria conceptual, és a dir: les expressions lingüístiques transmeten conceptualitzacions del parlant; aquestes conceptualitzacions o escenes mentals contenen diversos elements i participants; i la seva distribució en l'expressió lingüística mai és homogènia sinó que està subjecta a una determinada perspectiva o focalització, que en destaca uns elements en relació als altres. Aquestes asimetries o

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

focalitzacions són significatives (semàntiques) i els diversos mecanismes de la gramàtica són els encarregats de fer-les paleses en les expressions.

Així, per posar un exemple destacat en el pròleg pels editors (però que aquí adapto), podem observar a (1) com la mateixa escena, amb els mateixos participants, es pot expressar de manera distinta, i això implica una conceptualització —i, per tant, un significat— diferents:

(1) a. He donat la baldufa al Joan
b. Li he donat la baldufa, al Joan

A (1a) l'expressió focalitza l'acció (*donar*), mentre que a (1b), mitjançant el clític en posició inicial, s'hi destaca el receptor.

També podem observar com una mateixa escena s'expressa de manera força diferent en llengües diferents, a causa de les respectives configuracions gramaticals preferents. Per exemple, en anglès i català:

(2) a. My eyes itch
b. Em piquen els ulls
c. *Els meus ulls piquen

Objectivament, els elements de l'esdeveniment són el parlant, els seus ulls i una sensació física (la picor) localitzada en aquests darrers. Aleshores, mentre que l'anglès (1a) focalitza en els ulls, els fa subjecte actiu de la situació i n'estableix la relació amb el parlant mitjançant el possessiu (*my*), el català (1b), mitjançant el clític, destaca el parlant en tant que experimentador de la situació i posseïdor de la part del cos afectada i descriu una relació estàtica (*picor*) entre aquest experimentador i els seus ulls.

L'aplicació del model langackerià al català i la seva evolució cap a un model en què es segmenten els dominis d'espai i temps, són les principals aportacions d'Ynglès. Aquest model teòric dóna compte de la indestriabilitat de la gramàtica i la semàntica i d'una multiplicitat de fenòmens sintacticosemàntics que considera que les aproximacions modulars i objectivistes no resolen satisfactòriament.

Per posar un exemple, el model explica per què en català una expressió com (2c) no és acceptable ni des del punt de vista de l'estructura ni del de l'ús del possessiu. En paraules dels editors en el pròleg (p. 7):

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

> Ynglès copsa la importància d'esquema prototípic del datiu en català, un esquema en què el datiu clític pronominal (experimentador/posseïdor) és l'element més prominent de la construcció [...]. En aquesta representació, el que destaca és la relació estàtica entre el datiu [...] i l'acusatiu [...]. No hi ha res de més essencial i és per això que en català els adjectius possessius són més sobrers que no pas en altres llengües (com és el cas de l'anglès), i també és per això que si volem identificar l'entitat denotada pel datiu, ho podem fer per mitjà d'un constituent dislocat.

En anglès, en canvi, el datiu no sol designar el posseïdor en una relació tot-parts; aquesta funció la fan els possessius. El datiu anglès designa un receptor, però no un receptor de força o energia (3a) ni en una situació que impliqui contacte directe (3b), un fenomen que s'explica en part per la semàntica de la preposició *to*, la qual ni codificaria relacions estàtiques (de localització) ni tampoc el recorregut complet del participant principal fins arribar al contacte final amb el secundari.

(3) a. *She gave a kick to him
b. *She gave a kiss to him

Veiem també com en llengües com l'alemany, en què en esdeveniments amb dos participants animats el segon es pot codificar en acusatiu o en datiu, l'acusatiu codifica situacions de contacte fort, on hi ha transmissió d'energia, mentre que el datiu codifica aquelles en què la transmissió d'energia no existeix o és negligible.

La cerca d'aquest tipus de motivacions semàntiques per a fenòmens gramaticals és constant en l'obra; de fet és el seu objectiu, d'acord amb el marc teòric que adopta. En concret, fa un ús intensiu de dues de les eines bàsiques de la lingüística cognitiva: els esquemes d'imatge (Johnson 1987) i les operacions de conceptualització (Talmy 2000). Els primers donen lloc al model abstracte de tipus d'esdeveniments de Langacker, on es posen en joc les nocions fonamentals d'espai, temps, matèria i transmissió d'energia. Les segones són operacions cognitives similars a les de la visualització: focalització, contrast figura/fons, punt de vista, punt de referència, etc.

Aquestes eines teòriques, juntament amb nocions més clàssiques com els rols semàntics o els trets animat/inamimat, s'utilitzen per a analitzar una munió de fets de llengua relacionats amb el cas datiu. Per exemple, en contra de les aproximacions més habituals, Ynglès argumenta que no es pot donar compte de molts comportaments del datiu català basant-se només en la diferència animat/no animat. Així, la distinció *li/hi*, habitualment analitzada en aquests termes, rep una explicació més completa si es té en compte la focalització: en un esdeveniment com el de (4), amb dos partici-

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

pants humans i per tant animats, a (4a) el focus està posat en l'interlocutor (i per això s'empra com a clític de datiu el no marcat *hi*), mentre que a (4b) el parlant focalitza en el tercer participant (i per això el clític de datiu és el marcat, *li*).

(4) a. Veus aquell senyor d'allà? Acosta-t'hi i pregunta-li quina hora és
b. Veus aquell senyor d'allà? Acosta-te-li i pregunta-li quina hora és

El llibre analitza amb detall molts altres fenòmens del català i també d'altres llengües, especialment l'anglès per a mostrar el contrast tipològic amb el català, i també el llatí per a bastir l'aproximació inicial al cas datiu. Alguns dels fenòmens que tracta són: la semàntica de la preposició *a* (amb els seus valors prototípics i els derivats o «estiregassats» per adaptar-se a la gran quantitat de situacions on es pot aplicar), la diferència superficial i teòrica entre locatiu i datiu, les construccions reflexives i mitjanes, la polisèmia imposada per la construcció reflexiva de datiu en verbs que més típicament apareixen en construccions transitives o intransitives, i les projeccions metafòriques que fan que els verbs eixamplin els seus significats i contextos d'ús.

Ynglès exemplifica les seves hipòtesis amb profusió de dades i en moltes situacions i dominis. Una de les aplicacions més interessants té a veure amb la combinatòria de clítics. En paraules de l'autora: «en català, la posició en l'escala de la jerarquia personal s'estableix a través dels patrons combinatoris biclítics que, a través de l'ordre, assenyalen relacions d'asimetria entre la figura i el fons. La primera persona (inherentment el prototip de perceptor) és definida per l'esquema d'imatge com el prototip del fons, per la propietat d'aquest participant de centrar la perspectiva de l'escena» (p. 209). Aquest posicionament derivat del marc teòric que ha adoptat i que al llarg de l'obra ha fet evolucionar, porta Ynglès finalment a una anàlisi exhaustiva de les combinacions dels clítics acusatius i datius en català.

Però el *leit motiv* de l'obra és, com ja hem dit, l'adopció i la revisió teòrica del model d'event de Langacker per a exposar la tesi que el català ha gramaticalitzat la perspectiva interna de les escenes amb tres participants des del punt de vista del datiu. Per a assolir una descripció teòrica adequada d'aquesta proposta, Ynglès escindeix el model d'event langackerià en dos dominis relacionals: el del temps i el de l'espai. Aquesta modificació permet postular que, en el domini de l'espai, el datiu es conceptualitza com a punt referencial i més prominent. Això significa una alteració de l'ordre natural *Figura* > *Fons* propi dels esdeveniments de moviment amb dos participants;

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

així, en els esdeveniments amb tres participants, en català, l'ordre es capgira tant des del punt de vista conceptual com, en conseqüència, superficial, «evocant amb l'ordre *Posseïdor* > *Possessió* la màxima asimetria entre els [...] participants» (p. 206).

El datiu en català: una aproximació des de la lingüística cognitiva és una obra ambiciosa i teòricament densa, no sempre fàcil de seguir per qui no estigui familiaritzat amb la terminologia, els conceptes i el mètode de la Gramàtica cognitiva, però aquest handicap es resol amb un treball meticulós dels editors i amb una introducció al marc teòric clara, sintètica i ben organitzada. L'autora demostra al llarg de l'obra que coneix a fons la bibliografia de la Lingüística cognitiva, i també la de la Lingüística en general; especialment, cal destacar que quan s'oposa a la gramàtica generativa, ho fa des d'un coneixement aprofundit d'aquest corrent.

En resum, l'obra de Maria-Teresa Ynglès és una aportació important a l'estudi del datiu en català i a l'aplicació a la nostra llengua del marc teòric de la Gramàtica cognitiva de Langacker.

Salvador Climent
Universitat Oberta de Catalunya

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Bel, A. (2002) «Les funcions sintàctiques», dins Solà *et alii* (eds.), *Gramàtica del català contemporani,* vol. 2, Barcelona, Editorial Empúries.

Johnson, M. (1987) *The Body in the Mind. The body Basis of Meaning, Imagination and Reason,* Chicago, The University of Chicago Press.

Langacker, R. (1987) *Foundations of cognitive Grammar Vol. 1: Theoretical Prerequisites*, Stanford, Stanford University Press.

— (1991) *Foundations of cognitive Grammar Vol. 2: Descriptive Application*, Stanford, Stanford University Press.

Talmy, L (2000) *Toward a cognitive Semantics*, Cambridge, The MIT Press.

Lluís Payrató & Josep Maria Cots (eds.), *The Pragmatics of Catalan*, Berlin, De Gruyter, 391 pp.

Payrató i Cots han reunit en aquest volum per a De Gruyter la recerca activa en pragmàtica catalana en un sentit ampli, des dels seus aspectes més lingüístics (o gramaticals) fins a les seues imbricacions amb la sociologia del llenguatge. El conjunt dóna una idea molt adequada dels reptes, els camps de recerca, els marcs teòrics utilitzats i els avanços realitzats durant més de vint anys, si situem el congrés de l'IPrA (*International Pragmatics Association*) celebrat a Barcelona el 1990 com a data significativa, pel que va tenir d'interacció fecunda entre el marc internacional de la recerca i els investigadors del Països Catalans, ja actius aleshores en diferents equips de treball. Per això ara la novetat major d'aquest volum és no adreçar-se a un públic coneixedor del català, i fer-ho precisament des de la col·lecció *Mouton Series in Pragmatics*, d'ampli abast internacional, amb tot l'esforç que això suposa d'adaptació lingüística i sociocultural.

Cots i Payrató presenten el volum amb una història de la recerca en pragmàtica catalana, assenyalant els treballs iniciadors de Gemma Rigau (que també obre aquest volum) i l'expansió d'articles i estudis durant la dècada dels vuitanta i els noranta del segle passat, que va desembocar en els primers textos d'introducció a la disciplina de Bassols i Payrató, respectivament, a començaments d'aquest segle. La introducció dels editors (i la bibliografia subsegüent) resulta una eina útil per a l'estudiós que vulgui situar cronològicament i qualitativament les aportacions (tant en anglès com en català) i la diversificació progressiva del camp d'estudi. La publicació, l'any 2002, de la *Gramàtica del Català Contemporani*, dirigida pel Dr. Joan Solà, marca una altra fita en el desenvolupament dels estudis pragmàtics, atès que, com assenyalen els editors, és la primera vegada que una gramàtica catalana incorpora diferents capítols de contingut pragmàtic; i la presència consolidada d'aquests continguts s'aprecia perfectament en les referències constants al llarg del volum que ressenyem, confirmant, efectivament, la importància de la data i l'empresa.

El volum conté dotze treballs, repartits equitativament en dues seccions: la primera està dedicada a la imbricació entre gramàtica i pragmàtica, i la segona agrupa aspectes discursius, socioculturals i sociolingüístics. Al llarg de tots els treballs es fa palesa una interessant diversitat teòrica i metodològica que constitueix un dels atractius del llibre i deixa al lector una impressió molt fiable de la manera de treballar i de les diferents perspectives en actiu en els estudis de pragmàtica catalana.

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

La primera secció s'obre amb un capítol de Pilar Prieto i Gemma Rigau sobre la relació entre pragmàtica i prosòdia. L'anàlisi de les dades fa servir el sistema d'etiquetatge Cat_ToBi, basat en el model mètric i autosegmental, i emprat a l'*Atles interactiu de l'entonació del català* (2006-2010). Les autores presenten un esquema amb les principals configuracions prosòdiques en català central, abans d'entrar en la descripció dels contorns entonacionals d'exclamacions, preguntes i ordres. Pel que fa a les preguntes, les autores destaquen la distinció entre preguntes sí/no amb entonació final descendent (opcionalment, encapçalades amb *que*) i preguntes amb entonació final ascendent, relacionades amb la diferència entre demanar alguna cosa suposant que té un baix cost per a l' interlocutor (les primeres) o a la inversa, suposant que té un cost alt (les segones); i, en la mateixa línia, la distinció entre preguntes que expressen incredulitat (amb un rang d'entonació més elevat) i preguntes eco, que simplement volen confirmar la informació anterior. Després d'un repàs a la feina experimental realitzada sobre entonació i dialectes, el capítol aborda el tema dels significats afectius i la seua relació amb la percepció de la cortesia.

Des d'un punt de vista teòric, tant aquest primer capítol com el següent, de Maria Teresa Espinal, fan visible el *projecte cartogràfic* de Rizzi i Cinque de mitjans dels noranta sobre la projecció de la sintaxi en el sistema cognitiu-intencional. Per a l'autora, les partícules pragmàtiques són unitats lèxiques inespecificades gramaticalment que codifiquen diferents instruccions, i aquest treball s'ocupa de sis tipus de partícules: *a*) les que expressen modalitat i evidencialitat, com *bé*, *sí*, *prou*, *és clar*, o *pla* (en algunes varietats nord-orientals), que tendeixen a augmentar el grau de certesa de l'enunciat; *b*) les que expressen focus (com *només, fins i tot,* o *no pas*) o tòpics (com *rai*), ja familiars per als lingüistes; *c*) negacions metalingüístiques, expressades per partícules com *ca* o *i ara*, que codifiquen la negació d'una proposició a l'abast; *d*) partícules interrogatives i de confirmació (com l'inicial *que* i *eh, oi,* o *no*, en preguntes sí/no); *e*) partícules vocatives o exclamatives com *eh* o *ah*, que codifiquen informació personal, apel·lant a l' interlocutor o al locutor, respectivament, i *f*) les construccions amb *jo* inicial o intercalat, que representa el compromís del parlant amb l'enunciat.

El següent capítol, d'Aina Torrent, aborda el tema de les partícules pragmàtiques catalanes des del que històricament s'ha anomenat *syntaxis figurata*, amb una metodologia comparativa basada en la lingüística germànica, però també en la polifonia de Ducrot, per accedir a les funcions emotives i interactives subjacents. Torrent assenyala l'emergència de les partícules com a classe lèxica diferenciada, d'acord amb la semàntica

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

històrica, i es fixa en el seu caràcter modal. El repàs de partícules abraça des dels valors inferencials de *pas*, i els usos de *pla*, *rai* o el *que* interrogatiu, fins a combinacions com *per això,* en el doble valor adversatiu i avaluatiu, o *però si*, que manifesta desacord o rèplica, en un diàleg, o la transició de *ja* com a partícula inicialment temporal fins al seu valor modal (de possibilitat) o com a introducció d'un retret («Ja podries haver avisat abans», p. 98), usos, com assenyala l'autora, no recollits encara al *Diccionari de la Llengua Catalana*.

Neus Nogué signa el quart capítol d'aquesta secció, dedicat a la dixi de persona, el tema de la seua tesi doctoral. Emprant com a marc teòric ideal la noció de participant de Goffmann, i partint d'un corpus de dades ric i divers, l'estudi avança des de les formes més gramaticalitzades de dixi i els respectius desdoblaments de participació (com el *nosaltres inclusiu* i el *nosaltres exclusiu*) fins a les menys prototípiques, que combinen les estratègies indirectes amb l'atenuació de la referència, s'aprecia particularment com la complexitat augmenta quan arribem a les formes menys prototípiques de segona persona (tractaments de cortesia, o terceres persones de distància).

Precisament les estratègies d'evidència indirecta són el tema del capítol següent, de Montserrat González, que s'emmarca en l'àmplia recerca sobre evidencialitat en pragmàtica, amb imbricacions amb la dixi. L'autora se centra en el contrast entre *es veu que* + clàusula amb verb conjugat i *deu* + infinitiu, construccions que inclouen dos marcadors inferencials indirectes amb significat rellevant per a entendre l'origen de la informació, els quals es diferencien per la posició i el compromís del parlant amb l'enunciat. El primer funciona com a evidència de percepció, emprat pel parlant per presentar informació factual indirecta que es pot confirmar objectivament; el segon, en canvi, funciona com a modal epistèmic, emprat pel parlant per avaluar el contingut proposicional des de la seua posició subjectiva, una distinció que enllaça amb les relacions entre formes d'evidència directes i indirectes i modalitats epistèmiques, i la corresponent discussió teòrica, també abordada en l'estudi.

Seguidament, Maria Josep Cuenca s'ocupa de les interjeccions catalanes. A més d'un complet repertori d'interjeccions primàries i secundàries, degudament ordenades i atenent a les diferents classes lèxiques, l'autora presenta una classificació d'interjeccions partint de cinc de les funcions bàsiques de Jakobson: expressives, conatives, fàtiques, metalingüístiques i representatives, detallant en cada cas les subfuncions prominents (per exemple, per a les expressives, rebuig, lament, esforç, incredulitat, desconfiança, indiferència, descans o sorpresa) i amb una rica exemplificació a partir

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

del *Corpus Oral de Conversa Col·loquial* (2002). El capítol, que ha hagut d'afrontar l'important entrebanc de la traducció a l'anglès de les interjeccions, es clou amb unes observacions sobre la interferència i un exemple d'anàlisi del paper de les interjeccions en la conversació informal.

La segona secció s'obre amb la contribució de Marina Lloberes i Lluís Payrató, que aborden la coherència, definida discursivament i comunicativament en termes multimodals, amb dades del *Corpus Audiovisual Plurilingüe* (2008). El seu interès se centra en els gestos coverbals, globals i sintètics, que depenen del discurs oral, combinant teòricament l'enfocament de la lingüística cognitiva amb el de l'*aktionsart* (més específicament, el paràmetre de dinamicitat). L'estudi analitza particularment els gestos coverbals que acompanyen l'expressió d'esdeveniments i estats, gestos cotemporals que a vegades aporten informació nova (no present en el contingut semàntic de l'enunciat) o actuen com a marcadors o intensificadors del grau de pertinència comunicativa de l'enunciat. L'anàlisi mostra clarament el paper de la gestualitat en l'atribució de coherència a les expressions, i els diferents mecanismes i processos de sincronització emprats.

El capítol de Margarida Bassols s'ocupa de l'argumentació, a partir d'una sèrie de trets prominents emprats pels catalanoparlants en situacions prototípiques. L'autora tria tres casos que li ofereixen una visió de conjunt de les estratègies emprades i els actes de parla implicats: un exemple publicitari de gran valor simbòlic, un fragment d'un discurs d'un aplec per la independència i una intervenció en un debat sobre la immigració. Amb un ampli bagatge teòric, que inclou l'estudi de les fal·làcies, els esquemes argumentatius o la pragmadialèctica, l'anàlisi s'ocupa de la persuasió publicitària i mediàtica, de la gestió de les emocions en l'argumentació, o dels passos argumentatius en la discussió crítica. Les conclusions assenyalen el fet que darrere de les dificultats per a entendre discussions o debats segurament hi ha premisses i assumpcions que no necessàriament són compartides per tothom, tot i que el conjunt de regles o estratègies argumentatives ho siguin.

Hortènsia Curell, per la seua banda, revisa els principals estudis sobre cortesia i actes que amenacen la imatge, per centrar-se de seguida en la descripció de les disculpes, les demandes i les queixes. L'estudi avança a partir de les diferents estratègies emprades i de la interessant combinatòria que s'hi presenta, al costat de les opcions d'intensificació o mitigació característiques. En les disculpes, destaquen la presència d'IFIDs (*illocutionary force indicating devices*), les estratègies per a acceptar o eludir la

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

responsabilitat, i els compromisos relatius sobre reparacions futures. En les demandes, predomina un acte central (amb diferents suports) que pot presentar-se (almenys) sota tres graus de mitigació (i.e. allunyament de l'estil directe). En les queixes, la gradació pertinent s'estableix des del llindar inferior al retret, fins l'avís o l'amenaça indirecta.

El capítol de Vicent Salvador explora les implicacions de l'ús figuratiu en la pragmàtica cognitiva i en l'anàlisi del discurs. Després de repassar els principals estudis sobre projecció metafòrica en la cognició, l'autor analitza el canvi diacrònic causat per processos metafòrics, processos gramaticals tan importants com la nominalització semàntica, o el paper de la metonímia en discursos tant col·loquials com literaris. Des del punt de vista teòric, l'estudi comporta tant una incursió en la pragmàtica històrica, com un compromís amb la pragmaestilística com a mitjà per a analitzar el discurs, els eufemismes, els tabús o les hiperlexicalitzacions. Elevant-nos al nivell dels gèneres de discurs, descobrim el paper connectiu de la fraseologia: el conjunt d'estratègies metafòriques, específiques o disperses, que situen el contingut d'un text (per ex. *geometria variable, ficar cullerada, o jugar al bo i al dolent*), permetent accedir a les relacions semàntiques internes.

Luci Nussbaum i Josep Maria Cots aborden la interacció lingüística a les classes, enllaçant amb tres importants temes: l'adquisició lingüística, el multilingüisme, i la imbricació entre pràctiques i usos institucionals. Amb el suport d'un projecte de recerca consolidat sobre escolarització en contextos d'alta població d'origen immigrant, que té com a objectius l'anàlisi de les habilitats comunicatives multilingües (en castellà, català i anglès), i l'estudi de la reformulació de la identitat dels parlants atenent a la percepció de les demandes institucionals i contextuals, els autors se centren en la manera com la interacció, a través del canvi de codi lingüístic, vehicula valors, representacions, ideologies i categoritzacions sociolingüístiques, en la línia oberta per Gumperz o Auer. L'estudi s'ocupa de microestratègies pragmalingüístiques en l'organització de l'activitat a l'aula, del paper del canvi de codi per a assenyalar marcs d'activitats distints o, alternativament, per a manifestar les preferències dels parlants o dels interlocutors. L'aprenentatge de les llengües, i el seu ús respectiu, és ací examinat en els detalls de la conversació a l'aula, per a esbrinar com els requeriments institucionals en general són interpretats i negociats pels parlants en situacions educatives concretes.

El darrer capítol del conjunt, signat per Joan Pujolar, aborda la manera com els parlants catalans, bilingües, gestionen en la vida de cada dia els usos del català i del castellà, en el marc d'un plantejament de més abast sobre les tries de llengües i

Caplletra 54 (Primavera 2013), ISSN 0214-8188, pp. 257-303

les posicions socials dels usuaris. L'estudi s'obre amb una perspectiva històrica i de conjunt sobre el català i el castellà, abans d'entrar en l'anàlisi de sis exemples que contenen significatius canvis de codis o presenten posicions il·luminadores sobre la percepció de les tries lingüístiques i les fronteres identitàries. El que emergeix, de la mà d'analistes com Woolard o Bourdieu, és com el canvi de llengua s'entrellaça amb els significats socials i les actituds dels parlants, mantingudes en la interacció. Les condicions pragmàtiques del canvi de llengua reflecteixen i potencialment reconfiguren la posició dels parlants davant el *mercat bilingüe català*, conformat per la pròpia història sociolingüística de la comunitat.

En resum, estem davant de dotze treballs molt ben presentats i ordenats, des de la prosòdia i la gramàtica, fins l'estilística, l'etnografia i la sociolingüística, passant per la multimodalitat i l'argumentació. El conjunt revela una riquesa teòrica i metodològica que l'estudiós farà bé d'aprofitar si vol pujar al tren de tot aquest camp transversal de la pragmàtica i l'anàlisi del discurs que tan rigorosament s'ha desenvolupat als Països Catalans durant el tombant de segle.

Amadeu Viana
Universitat de Lleida

Poder i submissió a la lírica cortesa medieval provençal, catalana i valenciana

Marion Coderch

La qüestió dels orígens i el desenvolupament de la lírica cortesa a les corts occitanes durant les últimes dècades del segle XI i al llarg del XII continua ocupant la crítica literària. Alguns dels estudis que s'hi han dedicat han identificat les claus de l'èxit d'aquesta lírica amb alguns aspectes que consideren innovadors per al públic de l'època, com ara l'exaltació de l'amor humà i la posició de poder en la qual apareix la dona. Aquest argument resulta poc convincent per dues raons: d'una banda, no considera la varietat de la casuística amorosa que presenta la lírica trobadoresca; d'una altra banda, no té en compte que aquests motius ja eren presents en altres manifestacions líriques. En aquest article mostrem que l'atractiu de la lírica cortesa per a la seva audiència no raïa en aquests trets, sinó en altres aspectes exclusius d'aquesta manifestació i, per tant, innovadors. També afirmem que la sobirania que s'ha atribuït a la dona en la lírica cortesa és, en realitat, fictícia. Il·lustrem aquests arguments amb textos dels trobadors provençals i dels poetes catalans i valencians dels segles XIV i XV que van donar continuïtat a la tradició trobadoresca.

Paraules clau: amor cortès, literatura cortesa, lírica cortesa, lírica trobadoresca, lírica catalana medieval.

Power and submission in provençal, catalan and valencian medieval courtly lyric

The development of courtly lyric in Occitan courts during the 11th and 12th centuries is still a subject of study for literary criticism. Some of the essays that have dealt with this matter have linked the success of courtly lyric with its apparently innovative features, such as the exaltation of human love and the depiction of women in a position of power. However, this argument is less than convincing: on the one hand,

it ignores the extraordinarily varied love casuistry in troubadour lyric; on the other hand, it obviates the presence of such literary motifs in previous and contemporary poetic traditions. This paper shows that the success of courtly lyric is not owed to these aspects, but to a different set of features that were truly new and exclusive of the courtly milieu. It is also argued that the alleged sovereignty of women in courtly lyric is actually fictitious. Examples from Provençal, Catalan and Valencian lyric texts from the 12th to the 15th centuries illustrate these arguments.

Key words: courtly love, courtly literature, courtly lyric, troubadour lyric, Medieval Catalan lyric, Medieval Provençal lyric.

*Quan el traductor és sobretot escriptor: el cas de la traducció d'*El Guepard *de Tomasi di Lampedusa*

Caterina Briguglia

Aquest article exposa, en primer lloc, les relacions entre l'escriptor sicilià Tomasi di Lampedusa i el mallorquí Llorenç Villalonga. L'anàlisi de les afinitats i les divergències estilístiques entre els dos autors té com a objectiu l'estudi descriptiu de la traducció catalana de la novel·la *Il Gattopardo*, a fi de destacar les estratègies adoptades pel traductor Villalonga i els canvis que suposen en comparació amb l'original. L'estudi intenta buscar les raons dels canvis en la poètica pròpia del traductor i arriba a la conclusió que, en la traducció de *Il Gattopardo*, va tenir un pes notable el diferent plantejament estilístic entre els dos autors: gras i barroc, Lampedusa; prim i essencial, Villalonga. Aquesta diferència porta l'escriptor mallorquí a adaptar l'obra mestra lampedusiana a l'estil propi, rebutjant i escurçant els excessos de l'escriptor sicilià.

Paraules clau: traducció literària, Tomasi di Lampedusa, Llorenç Villalonga, *El guepard*, autor-traductor, català.

When the translator is mainly a writer: the case of the Catalan translation of Il Gattopardo

This paper focuses on the stylistic connections between the Sicilian writer Tomasi di Lampedusa and the Majorcan Llorenç Villalonga. Their most famous novels, *Il*

Gattopardo and *Bearn,* respectively, show many similarities in the authors' worldview and aesthetics. But there are also significant differences. The comparison is even more interesting because, in 1962, Villalonga carried out the Catalan translation of *Il Gattopardo*. The main aim of this paper is the descriptive study of this translation while stressing the strategies adopted by the translator Villalonga and the changes carried out in comparison with the original. The study concludes that the main reason for the stylistic changes observed are due to the opposite stylistic approach of the two authors: fat and baroque, Lampedusa; slim and essential, Villalonga. This difference led the Majorcan writer to adapt the masterpiece of Lampedusa to his own style, rejecting and shortening the narrative abundance of the Sicilian writer.

Keywords: Translation of Literature, Tomasi di Lampedusa, Llorenç Villalonga, *El guepard*, author-translator, Catalan.

Denominacions del crepuscle en llengua catalana

Mar Massanell i Messalles
Joan Torruella

En aquest article d'orientació geolingüística i diacrònica, basat fonamentalment en dades de l'*Atles lingüístic del domini català (ALDC)* i del *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, s'analitzen més de vuitanta denominacions catalanes del crepuscle. D'una banda, se'n proporciona una doble classificació per criteris morfosintàctics, primerament, i motivacionals, després. De l'altra, se n'estudia la distribució geogràfica actual per lexemes, que s'ofereix cartografiada, i quan és possible, es ressegueixen les traces històriques de les diverses denominacions.

Paraules clau: parts del dia, formació de mots, metàfores conceptuals, variació dialectal, *Atles lingüístic del domini català*, canvi lingüístic.

The names for twilight in Catalan

In this paper, more than eighty names for twilight are analyzed, in a geolinguistic and dyachronic perspective, on the basis of the data shown in the linguistic atlas of

Catalan (l'*Atles lingüístic del domini català, ALDC*) and in the online corpus of Old Catalan (*Corpus Informatitzat del Català Antic, CICA*). They are classified both according to morphosyntactic and motivational criteria. We also examine the current geographical distribution of Catalan names for twilight by lexemes and, when possible, some historical data about them are given.

Key words: parts of a day, word formation, conceptual metaphors, dialectal variation, *Atles lingüístic del domini català*, linguistic change.

Cervantisme català i traducció: anàlisi d'adaptacions infantils i juvenils

Rosa Agost

Al voltant de 2005, quart centenari de la publicació de la primera part del *Quixot*, hem constatat l'aparició de vint adaptacions i versions al català per a joves i infants d'aquesta obra cervantina. La dada resulta especialment significativa si tenim en compte que durant els tres segles anteriors únicament se'n van editar set. En aquest article oferirem una relació i una anàlisi descriptiva que integra text i imatge, de totes les reescriptures derivades de l'obra original adreçades al públic infantil i juvenil, amb referència especial a aquelles publicades entre 2004 i 2005. Així mateix, analitzarem les dades obtingudes de l'anàlisi des d'una perspectiva holística que ens permet descriure alguns factors del context comunicatiu, especialment determinats aspectes sociològics de les adaptacions, estudiar la importància de determinats elements paratextuals i sistematitzar algunes estratègies i tècniques de traducció que s'han fet servir.

Paraules clau: literatura infantil i juvenil, traducció, sociologia de la traducció, anàlisi paratextual, català, Don Quixot.

Catalan Cervantism and translation: an analysis of adaptations for children and adolescents

Four hundred years after the original publication of the first part of Cervantes' Don Quixote, twenty Catalan adaptations and versions for children and adolescents were published in or around 2005. This fact becomes especially relevant if we take

into account that only seven were published during the previous three centuries. In this paper, we will offer a list and a descriptive analysis involving text and image of all the new versions of the original work targeted at children and young adults, with special attention to those published between 2004 and 2005. Furthermore, we will also examine the data obtained from a holistic perspective in order to describe some of the factors of the communicative context, and more particularly certain sociological aspects of the adaptations. These data will also allow us to study the importance of certain paratextual elements and to systematise some of the translation strategies and techniques employed.

Key words: literature for children and young adults, translation, sociology of translation, paratextual analysis, Don Quixote.

La variable 'sexe' en les llengües del món

M. Carme Junyent

El sexe és una de les variables més freqüents en els diferents recursos lingüístics per a identificar els interlocutors en les llengües del món. El fet que s'hagi confós el gènere gramatical (procediment de classificació dels substantius) amb el sexe, i la conseqüent inclusió dels elements identificadors en la categoria «gènere», ha provocat una certa confusió sobre la naturalesa d'aquests fenòmens. En l'article es proposa una classificació en quatre tipus dels mecanismes per a la identificació dels interlocutors en la llengua, per bé que tots poden ser entesos com a part d'un continu que va des dels elements gramaticals obligatoris fins als lectes específics per a homes i dones. Entremig, s'analitzen els recursos semàntics i els díctics. A banda dels aspectes estrictament lingüístics, es recorden alguns treballs històrics que permeten situar els diferents enfocaments dins de la història de la lingüística.

Paraules clau: sexe, gènere, classificació nominal, dixi, lectes de gènere, semàntica.

The variable 'sex' in the languages of the world

Sex is one of the most common variables in the different linguistic resources to identify speakers in the world's languages. The fact that grammatical gender (a

procedure for classifying nouns) has been confused with sex, and the subsequent inclusion of identifying elements in the category "gender", has caused some confusion about the nature of these phenomena. The article proposes a classification for the identification of speakers in the language into four types of mechanisms, though these mechanisms may all be understood as part of a continuum that ranges from required grammatical elements to specific lects for men and women. It also analyzes the semantic resources and deictics as a part of this continuum. Apart from strictly linguistic aspects, historical works are reviewed in order to place different approaches in the history of linguistics.

Key words: Sex, gender, noun classification, deixis, genderlect, semantics.

Gènesi i evolució de la categoria de gènere en indoeuropeu

Ignasi-Xavier Adiego

Hi ha indicis, tant comparatius com interns, que el sistema de tres gèneres gramaticals (masculí, femení, neutre) present en la majoria de les llengües indoeuropees antigues és fruit d'un desenvolupament recent (en termes de cronologia relativa). No obstant això, els detalls d'aquest desenvolupament i la contribució de les llengües indoeuropees de la branca anatòlica al seu estudi són encara objecte de controvèrsia. En aquest article es traça un estat de la qüestió i s'intenta suggerir diferents escenaris per a la gènesi i evolució de la categoria de gènere en indoeuropeu.

Paraules clau: gènere, indoeuropeu, lingüística històrica, tipologia lingüística.

Genesis and Evolution of Gender Category in Proto-Indo-European

There is both comparative and internal evidence that the three-gender system (masculine, feminine, neuter), present in most ancient Indo-European languages, is the outcome of a recent development (in terms of relative chronology). However, the details of such a development and how Anatolian Indo-European languages can contribute to its study are still controversial. In this article a *status quaestionis* is drawn and different scenarios are suggested for the genesis and evolution of gender as a category in Proto-Indo-European.

Key words: gender, Indo-European languages, historical linguistics, linguistic typology.

El gènere en les llengües romàniques: quan el gènere expressa el nombre i el femení és neutre

Xavier Lamuela

L'etiqueta de gènere s'aplica a nocions gramaticals diverses: la distinció de classes convencionals de noms, la distinció de diverses categories semàntiques (particularment, els inanimats i el sexe dels animats) o la caracterització de pronoms referits a persones o a coses en general. Aquest article repassa el funcionament del gènere gramatical en les llengües romàniques. Comença per fenòmens coneguts en aquestes llengües, tals com les menes de distribució de les marques, l'existència d'una classe de noms ambígena en algunes llengües, la variació en l'atribució de gènere i els casos de concordança. En acabat, s'ocupa de manera especial de l'anomenat neutre de matèria, i també de l'oposició entre els pronoms referits a persones o a coses en general. Pel que fa als noms femenins col·lectius i al neutre de matèria, s'hi mostra com morfemes que són aparentment marques de gènere s'utilitzen per a expressar l'oposició entre comptable i no comptable, associada habitualment al nombre. Respecte a l'oposició entre els pronoms referits a persones i a coses en general, es dóna una explicació de l'ús de formes de femení amb pronoms que tenen valor de neutre.

Paraules clau: llengües romàniques, marques de gènere, concordança de gènere, neutre de matèria.

Gender in Romance: When gender expresses number and the feminine is neuter

The label gender is used for different grammatical notions: the distinction of a series of conventional noun classes, the distinction of different semantic categories (particularly inanimates and sex in animates), or the characterization of pronouns referring to humans or things in general. This paper reviews the functioning of grammatical gender in Romance languages. It starts from phenomena known in these languages, such as types of distribution of markers, the existence of an ambigeneric noun

class in some languages, the variation in gender assignment, and cases of agreement. Then it pays particular attention to collective feminine nouns and the so-called mass neuter, as well as to the opposition between pronouns referring to humans and those referring to things in general. As for collective feminine nouns and he mass neuter, it is shown how morphemes that apparently are gender markers are used to express an opposition between countable and uncountable nouns, usually linked to number distinctions. Concerning the opposition between pronouns referring to humans and those referring to things in general, an explanation is given for the use of feminine forms for pronouns with a neuter value.

Key words: Romance languages, gender marking, gender agreement, mass neuter.

Els criteris de «visibilitació de les dones» en català: límits sintacticosemàntics i discursius

Neus Nogué Serrano

L'objectiu d'aquest article és analitzar els principals criteris que les guies d'estil recomanen per a visibilitzar les dones —o per fer un ús no sexista del llenguatge— des de dos punts de vista: el sintacticosemàntic i el discursiu. Des del punt de vista sintacticosemàntic, s'estudien bàsicament els fenòmens relacionats amb la coordinació, la concordança i la repetició o elisió d'elements (per exemple, especificadors del nom), i la manera com les diferents opcions afecten el significat oracional. Des del punt de vista discursiu, s'analitzen els fenòmens relacionats amb la coreferència; és a dir, la relació entre les diferents maneres d'expressar un mateix referent per mitjà d'elements nominals al llarg del text, i l'efecte que provoquen en el text en conjunt. Amb aquest objectiu, l'estudi analitza des d'un punt de vista qualitatiu les dades proporcionades per un corpus de textos procedents de tres àmbits (polític, administratiu i educatiu) en què s'apliquen sovint aquesta mena de criteris.

Paraules clau: català, llenguatge no sexista, visibilització lingüística de les dones, sintaxi, cohesió, coreferència, llenguatge androcèntric, estil.

Criteria for «making women more visible»: syntactic-semantic and discursive limits

The goal of this paper is to analyse the main criteria recommended by style guides aimed at making women more visible or, in other words, to make a non-sexist use of language. I will concentrate on two main aspects: the syntactic-semantic and the discursive. From a syntactic-semantic point of view, the main elements being studied are those related to coordination, agreement and repetition or omission of elements (for instance, noun specifiers), and also the way the different options chosen affect the meaning of the sentence. From a discursive and stylistic point of view, the elements analysed are those related to coreference, that is, the relationship between the different ways of expressing a same referent through different elements in the text, and the effect they produce in the text as a whole. Having this as the main goal, and from a qualitative point of view the study analyses the data from a corpus in three different areas (politics, administration and education), which often apply this kind of criteria.

Key words: Catalan, non-sexist language, female linguistic visibility, syntax, cohesion, co-reference, androcentric language, style.

La representació conceptual del gènere. Una revisió crítica

Montserrat Cortès-Colomé

Des de la perspectiva psicolingüística, diversos treballs s'han preguntat si el gènere es representa a nivell conceptual. En el marc de les noves interpretacions de la hipòtesi del relativisme lingüístic, s'ha proposat que les diferències de gènere (masculí o femení) influencien la conceptualització. Aquest article fa una anàlisi d'alguns dels estudis de referència i argumenta que a partir d'aquests estudis no es pot concloure que el gènere tingui efectes en el pensament no lingüístic. La revisió feta indica que el gènere és una propietat lexicosemàntica dels noms i que es representa lingüísticament, la qual cosa és compatible amb la hipòtesi del Pensar per Parlar. Tanmateix, es defensa que a efectes del relativisme lingüístic aquest àmbit de la llengua no és pertinent perquè, a diferència del sexe, no té una base semàntica. Se suggereix que el debat es pot haver generat des de la representació semàntica de parlants de llengües que no tenen flexió de gènere.

Paraules clau: gènere, sexe, relativisme lingüístic, representació conceptual, representació lèxica, psicolingüística, adquisició.

The conceptual representation of gender. A critical review

Many psycholinguistic studies have been carried out in order to assess whether gender is conceptually represented. Within the rethought linguistic relativity hypothesis it has been claimed that a meaningful link exists between grammatical and conceptual representations of gender. This paper reviews some reference works in the field and shows that none of them could prove that gender affects non-linguistic cognition. On the contrary, the data point to a linguistic representation which is compatible with the Thinking for Speaking hypothesis. It is argued that gender is not relevant for the linguistic relativity hypothesis since, unlike sex, it is not semantically based. It is suggested that the scientific debate may have its origins on a confusion which has led to associate gender to sex.

Key words: gender, sex, linguistic relativism, conceptual representation, lexical representation, psycholinguistics, language acquisition.

Marion Coderch
Power and submission in provençal, catalan and valencian medieval courtly lyric 9

Caterina Briguglia
When the translator is mainly a writer: the case of the Catalan translation of Il Gattopardo 33

Mar Massanell i Messalles /Joan Torruella
The names for twilight in Catalan 51

Rosa Agost
Catalan Cervantism and translation: an analysis of adaptations for children and adolescents 105

Monographic on
«Sobre el gènere i el sexe en les llengües»
coordination by Neus Nogué Serrano & Montserrat Cortès-Colomé

Introduction 139

M. Carme Junyent
The variable 'sex' in the languages of the world 143

Ignasi-Xavier Adiego
Genesis and Evolution of Gender Category in Proto-Indo-European 159

Xavier Lamuela
Gender in Romance: When gender expresses number and the feminine is neuter 179

Neus Nogué Serrano
Criteria for «making women more visible»: syntactic-semantic and discursive limits 213

Montserrat Cortès-Colomé
The conceptual representation of gender. A critical review 235

Reviews 257

Abstracts 305

Table of contents 315

BIBLIOTECA MANUEL SANCHIS GUARNER

Darrers volums de la col·lecció

59. Manuel Sanchis Guarner (1911-1981). Una vida per al diàleg.
Santi Cortés
60. *Lo passi en cobles* (1493). Estudi i edició.
Marinela García Sempere
61. De la vellesa. De l'amistat.
Ciceró. Traducció d'Antoni Febrer i Cardona.
62. Variació dialectal i estandardització al Baix Vinalopó.
Carles Segura i Llopes
63. *Tirant lo Blanch* i Shakespeare: Les fonts de *Much ado about nothing.*
Joaquim Anyó
64. La percepció de la vitalitat etnolingüística pels jóvens de l'Alacantí.
Josep M. Baldaquí Escandell
65. El model de llengua i la seguretat lingüística dels jóvens valencians.
Josep M. Baldaquí Escandell
66. El realisme compromés en la narrativa catalana de postguerra.
Vicent Simbor Roig
67. Per a un ensenyament de l'oral. Iniciació als gèneres formals a l'escola.
Joaquim Dolz i *Bernard Schneuwly*
68. La semàntica diacrònica cognitiva. Una aplicació a propòsit de *venir, arribar* i *aplegar* (segles XII-XVI).
Sandra Montserrat i Buendia
69. Morfologia i fonologia catalana i romànica: Estudis diacrònics.
Max W. Wheeler
70. Maria-Mercè Marçal, cos i compromís.
Laia Climent
71. Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys cinquanta.
Ferran Carbó
72. L'anomenat «*lo* neutre». L'expressió de l'abstracció en català: una aproximació diacrònica.
Josep Martines
73. El dietarisme català a cavall entre dos segles (1970-2000).
Anna Esteve Guillén
74. Àrab i català: contactes i contrastos.
Carme Barceló
75. Les *Regles d'esquivar vocables* a revisió.
Germà Colón i *Antoni Ferrando*
76. Aracne. Trasllats i ordits d'alguns textos del Quatre-cents.
Carles Miralles
77. La cohesió lèxica en seqüències narratives.
Josep Ribera i Condomina
78. La lectura en català per a infants i adolescents. Història, investigació i polítiques.
Gemma Lluch

CONTINGUT D'AQUEST VOLUM

Marion Coderch
Poder i submissió a la lírica cortesa medieval provençal, catalana i valenciana

Caterina Briguglia
*Quan el traductor és sobretot escriptor: el cas de la traducció d'*El Guepard *de Tomasi di Lampedusa*

Mar Massanell i Messalles / Joan Torruella
Denominacions del crepuscle en llengua catalana

Rosa Agost
Cervantisme català i traducció: anàlisi d'adaptacions infantils i juvenils

MONOGRÀFIC SOBRE «EL GÈNERE I EL SEXE EN LES LLENGÜES» COORDINAT PER NEUS NOGUÉ SERRANO I MONTSERRAT CORTÈS-COLOMÉ

M. Carme Junyent
La variable 'sexe' en les llengües del món

Ignasi-Xavier Adiego
Gènesi i evolució de la categoria de gènere en indoeuropeu

Xavier Lamuela
El gènere en les llengües romàniques: quan el gènere expressa el nombre i el femení és neutre

Neus Nogué Serrano
Els criteris de «visibilització de les dones» en català: límits sintacticosemàntics i discursius

Montserrat Cortès-Colomé
La representació conceptual del gènere. Una revisió crítica